

Каз 2 ЦРБ
1148

ЗЕЙНЕЛ-ГАБИ ИМАНБАЕВ

ДАЛА АНГИМЕЛЕРІ

ЗЕЙНЕЛ-ГАБИ ИМАНБАЕВ

дала әңгімелері

ӘҢГІМЕЛЕР МЕН ПОВЕСТЕР

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ
Алматы — 1979

Каз 2
И 48

Иманбаев Зейнел-Ғаби.

**Дала әңгімелері: Әңгімелер мен повестер.—
Алматы: Жазушы, 1979.— 168 бет.**

Зейнел Ғаби Иманбаев — көптеген повесть және әңгімелерімен оқырман қауымның құрмет-ықыласына бөленген жазушы. Ол өз творчествосына дала тынысын, ауыл өмірін үзбей өзек етіп келеді. Жазушының «Дала әңгімелері» деп аталатын бұл жинағы да ауыл өмірін, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы еңбекшілердің ерлік еңбегін, бүтінгі гүлденген даланың қыялді келбеті мен асыл адамдарын суреттеуге арналған.

Рецензенттер: Т. ИМАНБЕКОВ, Ш. САРИБ.

70303—93
И 402(07)79 12—794702023020

1141

0

© «Жазушы» 1979

ӘҢГІМЕЛЕР

ӨКЕТАЙЫМ МЕНІҢ

Шағын қаланың кішкене вокзалында ұзақ аялдап қалдық. Сыры коткон ағаш отырғышқа шалқая керіліп көз жұмып қоямын. Тізе қағыстыра отырған қарт кісі де есіней береді.

— Отағасы, ұйқыңыз қанбаған-ау,— деп сөзге шақырдым.

Ұнатпады білем, қайқы мұртын ширатып әкеп ерніне басып, мекіренді де қойды.

— Барыс қай жақ? — десем теріс бұрылады. Бұдан әрі қозғай беруді ретсіз көрдім. Жанындағысы бәйбішесі болар, толық денелі, қара әйел икемсіз кішкене мұрнын шүйіріп, алыстан көз тастайды. Ерлі-байлы әкеуі де нақ бір мылқау адамдарға ұқсайды.

Мен терезеге манаурай көз салдым.

Сопақша биік терезелерден қиғаштай түскен батар күннің қызғылт сәулесі шала ұйқы болып манаураған жолаушылардың жүзіне сарғыш реңк береді. Жүк тиелген асығыс поездардың олпы-солпы вагондары зулап өтеді. Бұдан да зерігіп бері қайта бұрылдым. Мұртты кісі баяғысынша есінеп қойып отыр. Салбыраңқы ернінің астына қара насыбайды білдіртпей қыстыра салып тас мүсінше мелшиіп қалған. Көздері жасаурап жасық қарайды. Осылай отыра беруге өмірі жалықпайтын сияқты.

— Зібира-ай, өлгі кокларарыңды байқашы, сынып қалмасын,— деп мұрт астынан мыңқ етті. Зібирасы бір жамбасына қарай ауа беріп үлкен буманы сипап көрді.

Сағатыма қарасам, уақыт жақын екен. Орнымнан тұрдым да, көршілеріме бас иіп дегендей, сыртқа беттедім. Күн орман тасасына түсіпті. Құралайдың суық желі денемді лезде қалтыратып-ақ жібергені. Жасыл вагондардың есіктеріне қыдыра қарап, қонақтайтын тауықтай жағалап келем. Купеге кіріп суық орындыққа отыра бергенімде, даңғырлаған дауыстар естіл-

ді де, кокла салған белгілі сары қап тар есікке кептеліп қалды.

— Зібира, төменгі орындыққа жайғас,— деген дауыс естілді де, ізінше қайқы мұртты сопақ көршім көрінді.

— Жігітім, сапарлас болдық қой, әп бәрекелде-е!— деп даңғырлай кіріп келді. Үлкен бөксесін отырғышқа тигізе беріп:

— Айналып қана кетейін, бала шіркін неден ыстық болды екен? Қарашы, әне, қарашы,— деп, еңсесін салып терезеге үңілді. Жол аузында бойжеткен тұр. Тұлымы желкілдеп, жүгіре түсіп тоқтады. Вагоннан: —Сау бол, құлындарым!—деген егде адамның дауысы естілді.

Поезд жүрісін шапшаңдатып, станция көзден тасаланды. Мұртты кісі жекетін сыпырып тастап, күмістеген мүйіз шақшасын алды да, қоңыр насыбайды мұрт астына сеуіп жіберіп, қаңқ етіп түшкіріп салды.

— Ана, баланы айтамын-ау, домаланған қара шалды құшақтап, көк ешкінің құйрығындай сақалынан сүйіп «өкелегенде» алпыс екі тамырым иіп көзімнен бейбақ жас ыршып кеткені. Үп-үлкен еркектің жұрт көзімше жылағаны жақсы болушы ма еді. Сасқанымнан вагонға зыттым.— Осылай деп қара мұрт көршім үп-үзын орамалын шетінен сүйреп шығып, бадана көздерін сүрткілей берді.

— Ой, Жолкен-ай, баланы табудай тапсам да, балажандығыңды қоймайсың-ау, мұқым. Алпамсадай болып өтіліп, үгіліп отырғанын.— Мұны айтқанда Зібираның үлкен бетінің үстінде шошайып тұрған титтей мұрны бұрынғысынан да кішірейіңкіреп, кескіні сұрлашыққырап кетті.— Сен-ақ қанағат қылмайсың!—деп тоқшақпен ұрғандай нығырлап қойды.

Бала мен әкенің сағынып қауышқанын немесе қимай ажырасқанын көрсем көзіме жас келеді, тағатым кетеді,— деп Жолкен насыбай құтысының тығынын іскелей берді. Ол вокзалдағы кейпіне қайта түсті: томсарып, түнеріп алды. Дамылсыз ширатып, әбден сындырып тастаған қайратты мұрты қыранның қантындай созылып дір-дір етеді. Жасаураған көздері көкжілім мұнар басқан далаға қарайды. Далада ымырт үйірілген. Аспанда баурынан жарап жас ай тұр. Орақ бейнелі айды төңіректен ұсақ жұлдыздар жылтырайды. Ымырттағы дала бетіне шашылған сансыз жарық сәулелене жарқырайды. Шексіз даланың

қай түкпірінен де нендей қоныстар барын осы от нәпірінен-ақ аңғарғандайсың. Зібира тақтай төсекке жانتя кетті де, нақ бір тәуліктен көз ілмеген адамдай көр ете түсті. Кескініндегі әлгі бір кекесін тарамаған сияқты.

Жөкең даладағы оттардан көз алмаған күйі ыңылдап әндетіп қояды. Бір кезде бері бұрылды да, насыбидың таты тұрған мұжық сары тістерін көрсетіп күлді.

— Мені бір жынды адамға санайсың-ау, солай ма, өтірік депсі?!

— Жо-жоқ, отағасы, о не дегеніңіз. Сіз туралы бөтен ойым болса, не деп ант ішпейсіз?— деп сасқалақтап қалдым.

— Ым, солай де, бөтен ойың жоқ болғаны абзал.

Жөкең көкшіл тартқан бұйра қастарын түйістіріп, өткен күндер жайлы сыр шертеді. Қабағы қатып күй-веле сөйлеп отыр.

— Әкемнің жалғыз баласы едім. Жарыса бірге өстім. Әкем отыз сегізге келгенде мен онсегізге шықтым. Көппен бірге бізге де тағдырдың ащы сыбағасы тартулы екен. Соғыс басталып әкем майданға кетті. Небары үш-ақ жап едік. Шешем әлі жас та, қайратты да болатын. Сонда да төзе алмады, ұнжыргасы түсіп, жайнап тұратын қызыл жүзі сарғыш тартып жүдей бастады. Мен оның жылағанын көргем жоқ. Бірақ әдемі қара көздері үнемі қанталап қызарып жүретін. Бір күні құрбы әйелдері келіп оған ұрысқанын естідім.

— Жақып-ау, бұның не, соғыс сенің ғана басыңа келген нәубет пе еді. Қой әрі, бордай үгетілгенің қайткенің? Жолдыбайдың жауды жеңіп елге оралуын тездетейік, еңбек етейік,— десті.

Әкем соғысқа кеткелі айдан артық уақытта тұңғыш рет сзу тартқанын көрдім. Аппақ тістері сарғайып, өсемдігі кетіп қалған екен. «Қайран апакем-ай, соншалық не көрінді саған?» деймін ішімнен. Күйректігіне күйінемін де, ұяламын да. Бірақ шешем мен ойлағандай жасық болмады.

— Балам, оқуыңның арасында үй шаруасына ие бол, мен енді жұмысқа шығамын, жағдай солай,— деп, белін әкемнің шүберек белбеуімен мықтап буып, еңбекке араласты.

Жазда оқу біткен соң балалар да жұмысқа шықтық. Өгіз басына мініп шөп шаптық. Қора салдық, егін ордық. Үлкен кісілер не істесе соны істедік. Майдан-

шылардан алғашқы қара қағаздар келе бастады. Жылау-сықтау, жаназа, дұға көбейді. Жұрт қорқынышты хабарларды түршіге тосты.

Менің ойым — қайткен күнде де майданға барып, жаудан кек алу. Чапаевша ақ семсерді жарқылдатып төбелеріне ойнатсам, бастарын допша домалатсам деймін. Түсімде ыңғай солай етіп жүрем.

Ақыры маған да шақыру қағазы келді. Қуанышым қойныма сыймайды. Тойға баратындай ысқырып, әндөтіп жүрмін. Шешем байғұстың қасіретінде шек болмады. Бір сөзді қайта айтып, тез жаңылып, ілезде ұмытшақ болып алды. Үш күнде тез өзгеріп жүдеп қалды. Аттанарда басқалардың шешелеріндей зарлап жылай ма деп қауіптенгем. Жоқ, өйтпеді.

— Жолкен, тұр, балам, жүретін уақытың болды. Жол азығыңды буып-түйіп қойдым, — деп жайбарақат қана күлімсіреп тұр. Апамның мына сабырлы кескіші жігірлендіріп жіберді білем, тез киініп, тамақтанып алып, нурсе-қарамды жинастырғанша, көлік те келді.

Үшеуміа — Өлкен, Жұмаш және мен бірге оқыған балалар өдік, бірге кетіп барамыз. Жұрт ауыл шетіне дейін өріп келді. Жұмаштың шешесі қатпа қара кемпір шашын жайып жіберіп сұңқылдамасы бар ма.

— Оу, қойыңдар енді, бұл не өзі? — деп үлкендер жағы тоқтау айтқан болады. Тыңдап жатқан әйелдер жоқ. Құдайым-ау, осының бәрі тез бітсе екен, тезірек қозғалып кетсе екен деп тағатым таусылумен тұрмын. Дауыстап жармаспақ болған әйелдерді жолатпадым. Апам басымды еңкейтіп екі бетімнен жұмсақ қана сүйді. Ып-ыстық еріндері қарып, күйдіріп жібергендей болды. Сүт сасыған, күн сасыған анаға тән хош иісі мұрныма келді.

— Сау бол, апа, аман-сау қайтып ораламын, уайымдама! — дедім.

— Айтқаның келсін, ұлым! — Апамның қуқыл жүзіне қан ойнап күлімсіреп тұр.

— Жолкенжан, әкенді көрсең сәлем айтарсың, — деген дауысын жұрт дабыры бөліп жіберді. Аттар ұшыртып ала жөнелді. Дөң үстінде ауыл түтіндетеді. Көп адамдар шоғырланып тұр. Апам жылап берекесі кеткен әйелдерге бірдеңе деп қол сермеді де, сымға тартқандай тіп-тік денесі құныса түсіп үйге қарай беттеді. Көтіп бара жатып біз жаққа бұрылып қарады, қол бұлағды. Менің жүрегім үзіліп кеткендей болып қатты күйасліп, көздерім жасқа толып кетті. Опасыз

көз жасымды білдіртпей сүртіп, алыстай түскен ауылдан апамның қарасын көргім келді. Көре алмадым. Қысқы күн қытымырлана қабағын түйді. Аппақ дала үстінен ұсқырып үскірік жел соқты. Жел сусыма қарды дөңгелете үйіріп айдай жөнелді. Қаңтардың қаһарлы боранына қарсы қадам бастық.

1944 жылдың сақырлаған сары аязында бізді Солтүстікке жеткізді. Терістіктің суық аспаны астында әскери ойын ойнаймыз, тоң қопарып, окоп қазамыз. Ақ халат киіп топ-топ болып шаңғыға жаттығамыз. Майдан іргесіндемі, атыс естіліп жатыр. Ұйқы мен тыныштық жо, ауыр дайындықтан кейін түнгі жорыққа аттандық. Солтүстіктің түнінде ақ халат киген көп адам шаңғымен сырғып келеміз. Мақсатымыз — алғы шепті барлап қайту. Қанша жүргенімізді аңғара алмаған сияқтымын. Жау шолғыншысына кездесіп, атысып қалдық. Бұл — бірінші дәрі түтінін иіскеуім еді. Осыдан соң үскірік түннің бірінде біздің бөлім алғы шептегі окоптарға орналасып жатты. Ертеңінде жау танктөрі шабуылға шықты. Неміс солдаттары өріп келеді. Оқ жаудырып, өлденеше тойтардық. Ертеңінде пәшістерді қырып жатқанымызды айтып апамға хат жаздым. Менің майдандық жолым осылай басталды.

Әкемнен хабар алмағанымға көп болған. Қыстың бис кезінде ауылға жазған хаты әлі қалтамда жүр. Жараланып госпитальға түстім дегенге адрес бойынша госпитальдан сұрап едім, бізден кеткен депті. Қайда кеткені белгісіз. Өлі ме, тірі ме? Апам да әкем жайлы жазудан аулақтай береді. Әлде жарақаттанып опат болды ма сен?

Жөкең ауыр күрсініп даладағы от тізбектеріне ықылассыз көз тастады. Сонан соң ақ шалған қатты мұртын ширатып, біраз отырды. Зібира болса нар үстінде дөңкіліп жатыр. Жөкең күрсініп сөзін сабақтады.

— Жаудың қоршауын бұзған біздің бөлімшелер шабуылдап бара жатқан кез. Қиянкескі ұрыспен бір шағын қаланы алып, аз тыныстауға тұрғанбыз. Жігіттер сызы арылмаған жерге бауырларын төсеп аунап жатыр. Көрші бөлімшелер біздің үстімізден өте бастады. Ұрыстан әбден қалжыраған артиллеристер жаяулап барады. Арқамды алма ағашына сүйеп отырып, орқайсысының сұсты кескіндеріне қараймын. Кенет...

— Әке!

Бірнеше саржан жерге мысықша бір-ақ ырғып, сұр киімді қапсағай адамға жармаса кеттім.

— Әке, әкежаным, менің!

— Жалғызым. Жалбыртайым!

Сап кідіріп қалды. Жауынгерлер әке мен баланың тосын кездескеніне елжірей қызықтап, кейбіреулері көздеріне жас алып тұрды.

— Аға сержант Бейсенбин, сізге қалуға рұхсат, бақша сыртында тыныстаймыз, қуып жетерсің.

— Құп болады, жолдас лейтенант!

Әкемнің солдатқа лайық бағынышты үнінен селк ете қалдым. Өйткені, мен осынау бақытты сәтте әскери тәртіпті де, қан төгіс сұрапылды да, тіпті мына үстімдегі түтін сіңген сұр шинельді де ұмытқан едім. Өзіміздің Жекендідегі туған ауылымда тұрғандай сезімде болатынымын. Әкемнің махорка сасыған кірлі бетінен, кірпінің шәгіріндей болып сақал өскен иегінен айналаймын. Әкем де мені сүйгіштеп жатыр. Солдаттың сараң да сортаң көз жасы бетімді жуып кетті. «Әке-тайым менің!» дегенді бейкүнә қайталай беріппін.

Әкем мені құшақтаған қалыпта оңашарақ алып шықты. Мені жан біткеннен қызғанып, тек бір өзі ғана тамашалай қарап, бір өзі ғана оңаша сөйлесіп құмардан шыққысы келеді. Бомба мен снаряд айғыздап, солдаттың темір тағалы етігі шиырлап тастаған сұрғылт жерде қатар тұрмыз. Әкем менің басымнан аяғыма дымқыл өрі бақытты көздерімен мейірлене қарады. Үстіндегі солдат шинелі болмаса, ауылдағы қалпынан аумай қалыпты. Көскіні сұсты, маңдайындағы өжімдері тереңдей түскен. Құлағына қарай созылған қою мұртына ақ араласыпты. Шықшыт сүйектері шығыңқырап, тарала түскені болмаса, өзімнің әкем қаз қалпында алдымда тұр. Қалың мұрты астынан аппақ ірі тістерін көрсетіп күле берді. Мен түсім емес пе екен деп қатты күдіктеніп, айналама жалтақтай қараймын. Өңім сияқты, бөлімше жауынгерлері снарядтар осып кеткен шағын бақтың бұталарын көлеңкелеп, тыныс алыпты. Жорық асханалары түтіндетеді. Сыры түсіп арса-арса болған қырық бестіктер тыныстап тұр. Әкемді көлеңкеге отырғызып, зат дорбамнан нан, консерв алып алдына қойдым да, баға жетпес алтынымды жоғалтқандай дорба түбін асығыс қопарыстыра бердім. Әбден кірлеп біткен шыт қалтаның түбін айналдырып дастарқанға төктім. Апам қастерлеп түйіп берген сықпа құрттан әлі де қос уыс қалған екен.

— Өзіміздің ала сиырдың сүтінен қайнатқан сықпа ғой, үнемдеп жедім, тек апамды сағынғанда ғана...

Әкемнің жүзіне ыстық қан жүгірді. Жасаураған

көздерімен құс қанаты талған сағымды жиекке қарады, күлімсіреді. Күректтей алақанында жатқан бір бөлек сықпа құртты өбектеп бетіне басты.

— Апаң қайнатқан деймісің, сонда мынау Жақыштың саусақтарының таңбасы болғаны ғой... Сөйткені ғой, о тоба!— деп теріс айнала берді. Әкем өзіне-өзі келіп, ел жағдайын сұрады. Мен түгел жеткіздім. Апаңның сәлемін де айттым. Әкем ащы құртты толған отырып, мұрт арасынан ақ тістерін көрсетті. Мойыл көздерінің шарасы жасаурап төмен қарады.

Сөлем айтты дейсің, ә?— деп қайталай береді. **Өкел-билалы** өкеуміз солдат кухнясынан тамақтануға уақыт жетпеді. Әкем аяқ дорбасын иығына салып, пилоткасын түнеді де:

— Жолкен, сені көзімнен таса қыла алмаймын. Шамам келсе бастықтарға айтып өзіммен бірге болуға рұхсат сұрармын,— деді де, керзі етігімен шаңдақ жолды адымдай басып кете барды.

Әкем дегеніне жетіп, мені өзінің зеңбірек расчетына сұрап алыпты. Онымен қауышам деп ойлағам жоқ-ты. Ол соғыстың алғашқы жылы Москваны қорғапты. Белорус жерінде соғысып бірнеше жараланады. Соңғы рет ұзақ жатып шала сауыққан қалыпта госпитальдан шығыпты да, майданға сұраныпты. Содан осында тап болған. Екі айдай тіпті жақын тұрыпшы. Әкемнің артиллерисінің дегенін хатынан оқитынбыз. Ол тәжірибелі көздеуші екен. Соғыстың сұрапыл қат-қабатында тиыстық. Әкем мені көзінен таса етпеді. Аузынан кетіп бара жатқанын маған берді. Сызды окопта бір шинельді жамылып жаттық. Әкемнің жанында жатқанда тоқып көргем жоқ. Ол ұйқы қысып қажып жүрсе де мені өбектей қымтап, аялаумен болды. Ие, сөйтті...

Бір күні ертемен немістер жақтан біздің шепке снарядтар түсе бастады. Жаудың қарсы шабуылға шығатыны белгілі болды. Ақыры сүйтті. Атыстан соң дағдысына танктер сап түзеп бізге қарай жүйткіді. Зеңбірекшілер іске кірістік. Әкем мұндайда сасқалақтауды білмейді. Анықтап көздеп алмай снаряд жұмсамайды. Біз ата бастадық. Алғашқы танктен лап етіп от шықты. Көрші батареялар да сөйлеп кетті. Танктерді паналап құмырсқадай қаптаған автоматчиктер жақындай түсті. Танктер ұзын стволдарынан бейберекет атып келеді. Автомат оқтары ызылдап өтіп жатыр.

— Жолкен, снаряд жеткіз!— деп бұйырды әкем.

Еңбектей жөнелдім. Оншақты адым ұзамай біздің зеңбіректің жанына келіп снаряд жарылды. Қара түтін мен шаңдатқан, қатты жарылыстан есеңгіреп қалған екем. Қара перде тозаңның арасынан шынжыр табандары салдырлап жау танкі шыға келді. Гранат бумасын сермеп қалдым. Қатты жарылыс үстіме топырақты аударып салды. Ауыр жүктен жанталасып жұлқынып шығып, түтін мен шаңның арасынан өкемді іздеймін. Ешкімді де, ештеңені де көріп болмайды. Танктер әлі жылжып келеді. Шеткі зеңбіректер де үнсіз қалыпты. Жүгіріп барып ауыр снарядты мықшындап оқпанға тықтым да, қарауылды алдыңғы танкке бұрып көздей бастап едім. Танктің көздеушісі де мені нысанаға туралап алған сияқты. Қас қағымда күлімді көкке ұшырататыны анық. Қалай екенін кім білсін, мен бұрынырақ қимылдасам керек, зеңбірек селк ете қалды. Енді қарасам «жолбарыс» қара түтінге ораныпты. Екінші снарядты салып ыңғайланғанша белгісіз бір дүлей күш ұшырып жібергендей болды. Есімді госпитальда бір-ақ жидым.

— Сіз бір апта бойы ес жимадыңыз, дамылсыз сөйлеп жаттыңыз, — деді сестра маңдайымнан сипап.

— Но дедім сонда?

— «Әке, әкетайым менің» — дедіңіз үнемі.

Есіме өкем өнді түсті. Көзім бұлдырап, құлақтарым шыңылдап қоя берді. Госпитальдан шыққанымда жеңіс жылы туган еді. Мені майданға жібере қоймады. Жамбасымның сынығы көпке дейін еркін жүргізбеді. Құрылыс батальонына ауыстырды. Майдан ізімен жүріп отырып қираған темір жолдарды, көпірлерді түзедік. Жолдарды миалардан аршыдық. Жұмыс бастан асып жатты. Соғыс біткеннен кейін екі жыл жүрдім. Өкемді ұмыта алмадым. Күні бүгінге дейін жүрөгімнің жылуын сезінемін. Кескінім де, түр-тұлғам да өкемнен аумайтын еді. Әкеме тартқанымды мақтаншп етіп ерін үстіне шыққан алғашқы түкке ұстара тигізгем жоқ. Әскерден қайтқанымда өкемдікіндей мойыл қара мұрттым шықшытыма жетті. Мұрт жарықтықты несін айтасың, адамды айбарлы ете түседі ғой. Өзіміздің станцияда біраз адамдар тосып тұр екен. Осындайда өкем жанымда болса ғой деген ой жүйкемді босатып жіберді. Ауылдастарымнан ешкім көрінбейді. Шешем келе алмапты. Енді бұрыла бергенімде ши аяқ кішкентай қыз жармаса түскені.

— Әке, әкетайым менің, келдің-ау әйтеуір, — деп

бетімді, мойнымды аймалай бастады. Көзімнен жасым ыршып кетті. Сәбиді емірене сүйе беріппін. Әкемді сұғышып құлазыған көңілім ем тапты ма екен? Әкелеп ұмтылған сәби қылығы егілтіп-ақ жібергені. Әлі қауыным ашылмаған бозбала болсам да, тірлікте бастан көншеген, бірақ өмәнда келешек сезім билеп, денемді бір ұлылық кернегендей болды. Жұрт жиналып қалды.

— Вайгүс бала, ақыры әкесін тосып алды-ау! — деді бір қартаң әйел көздерін сүртіп.

— Ыңғай боппырп пойыз тосып тұратын еді. Жасым алтын өнім, жақсы болды ғой, — деді екіншісі.

— Әкесі уыдай жас екен, — деп таңданды төртіншісі. Мен өлім-өлім келіп түзелдім де:

— Халайық, мына баланың туысы бар ма? — деп дауыстадым.

— Жо-жоқ, ешкімі де жоқ. Бұл бала әкесін поезд алдынан тосқалы көп болды. Осында балалар үйінде тұрады, — деп мәністетті бір әйел.

Мен қызды көтерген қалыпта кете бардым. Күздің салқын желінен қорғап, шинеліме орап алдым. Кішкентай қыздың қуанышында шек жоқ, бетімді аймалай береді. Сол қалпы мен ауылға баратын өгіз арбаға отырып, түндөлетіп үйге жеттім. Іңір тыныштығында білдік үйдің оты сығырайып көрінеді. Терезеден қарағым апам боп-боз жүзін батысқа беріп, әлдене деп күбірлеп отыр екен. Мен кеткенде жап-жас сұлу әйел еді. Мүшиша қалай жүдеген. Әлде науқас па, апамның аянышты кескініне ұзақ қарай алмай есікке ұмтылдым. Бірақ бірден кіріп баруға болмайтын еді.

— Бұл кім?

— Мен ғой, апа.

— Құдай-ау, Жолкенімнің даусы ғой мынау?!

Апам үн шығармай жылады. Мен де кеудесін аймалап, сәби күнімнен таныс ана исін құшырлана иіскөп өгіліп кеттім. Зәбір көрген ерке сәбидей солқылдап, оксігімді баса алмадым.

— Қарғам-ау, Жолкенжан-ау, мынау кім? — деді апам таңданып.

Кішкене қыз тіземнен қапсыра құшақтап тұрған.

— Өзінен сұрашы.

— Сен кім баласысың?

— Әкемнің баласымын, мынаның, — деді қыз жабыса түсіп.

— О, тоба бергеніңе шүкір, — деп апам қызды көтеріп алды.

— Посад алдында менен айрылмаған соң алып келдім. Әкесі майданнан оралмапты. Шешесі өлген болу керек,— дедім апама сыбырлап.

— Қыз түгіл қызыл жүнге зар болған сорлы басым,— деп апам собиді аймалай берді.

— Атың кім, құлыншағым?

— Гуля.

— Гүлсім дейінші өзінді,— деді апам қуанып.

Содан бері көп жылдар өтті. Тыңды игердік. Комбайнер-тракторист мамандығым бар. Кең даланы—дәк даласына айналдырды мына қол. Оның өзі көп тарих. Аним жарықтық «Гүлсіммен жаным бірге» деп отыратын еді. Зібира оны босаға аттағаннан-ақ ұнатпады. Гүлсімнен басқа он балам болса да, оның жолы басқарық, қадірлірек сияқты маған. Өйткені, ол—тұңғышым існетті, өкелік асау сезімге көндірді. Сол Гүлсіміме келе жатырмын. Мынау—жиендеріме алған сөлем сауқитым. Көптен келе алмадық, жер арасы шалғы болмаса да, шаруадан қол тимеді. Олар мына «Алғада» тұрады,— деп Жөкең қолын көтеріп құбыла жақты нұсқады.

— Менің жолым да сол «Алға» еді,— дедім.

Посад таң ата жетті де, қолға бірінші түскен таксимен «Алға» совхозына тарттық.

Ша көк қақпалы, кең аулаға кіре:

— Оке, өкөтайым менің! — деп жас әйел Жөкеңә жармаса кетті.

ҚУБА ТАЛ

Есен қарт—ауыл келбетін жоғарғыдан қарап үйренген адам. Биікке шықса жанары ашылып қоя береді. Бірден ата қыстауы Мәшен шалынады көзіне. Онда өткен балалығы, жігіттік шағы, әке болған кездері есіне түседі. Сона бір жазықта ұлын тайға мінгізіп шапқылатқаны бар. Алғаш тарпаң тайды жетектеп, тақымы бос баласын мықтап ұстап жүгірте берді. Әбден алқынып дымы біткенше жетектеді: Әкенің қырыс маңдайынан бұршақтап тер шықты. Жылқы баласына тұңғыш бұт артып, кісілік құрғанына мәз бола ешкі тістерін көрсетіп сықылықтап күлумен болды.

— Жібер, әке, жібер, енді өзім-ақ... — деген айқайлап. Есен тізгінді қалай босатып алғанын сезбей қалды. Тай тартып-ақ кетсін. Далбақтап шауып барады.

Кішкене баланың құйрығы қопаң-қопаң етеді. Аяқтары қанталдыққа қысып, қолтықтан тіреп алыпты. Үйір іздеген жануар жазыққа шыға секіріп, ойнап кетті. Есекең өкпесі өшіп соңынан жүгіріп келеді. Бір кезде біла тайдың арқасынан сыпырылып бара жатты.

Өттеген-ай, өлді-ау! — Қария ұйқысынан оянадай селт ете түсті. Ол шатырдың шетінде алғашқы шиферді ұстаған қалыпта тұр еді. Қып-қызыл көздері жансызданып бір нүктеден алмайды. Қарияның әлдебір қиялға берілгенін сезіп, жігіттер төменнен шығарылған шиферларды жайған жатқан.

— Уһ, — деді Есекең отыра кетіп. — Құрыған күндер өсіме түскенін көрдің бе? Сонда мен бүгінгідей бұтақым қалмас үшін сөйттім ғой. Қанаттыға қақтырмай, түмсықтыға шоқытпай соқталдай азамат етіп өдім, көрдің бе? — Қарияның қып-қызыл көздері кеуіп қалған құдықтай құнарсыз, сонау алысқа жансыз қалалады.

Алтынмен қаптағандай күзгі дала кең көсіліп жатыр. Көк жиекті көлегейлеген жасыл қабырғаның әр тұсы қиырып көрінеді. Жүз жылдық теректердің қызыл жапырақтарына қарап қария тітіркеніп кетті. Таудан жығылған ұлының тәмпіш танауынан саулаған қанды қолымен сүртіп, байбалам салғаны есіне кетті. Есен қарт үнсіз. Жігіттер де тіс жарған жоқ. Аппақ кара төменнен:

— Волсаңдаршы, бұл не тұрыс өзі? — деп кейіп алды. Шатыр үстіндегілер үндеме деп қартты нұсқады.

— Ой, тәйір-ай, осы алжыған шалға бола жұмысты тоқтатып... Тездетіңдер, ұзақ күнді кеш қыламыз ба тағы!

Қария жел үрлеген аппақ сақалына қалтыраған суусықтарын апарып:

— Жо, кірісейік, анау Көкібай баласы асығып тұр өкпе, ісі өнсің, — деді де үлкен сұр шиферді орнықтыра бастады. Ыңылдап өлендеткен болады. Қайдан өлендетің... Есекең үлкен орақ мұрны астынан ыңылдай жүріп қимылдап кетті. Есілдің су шайған қайрақ тасымдай жылтыр шиферді жігін білдірмей қатарлай тізіп шөгелой берді.

— Апырау, Есен аға-ау, темекі тартып аз тыныстайық та, — деді бір кезде жігіттер. Қария істік сақалының ұшынан тер тамшылаған қалыпта нақ бір мылқау адамдай тыңдар емес. Көкібай баласы деген талпақ қараның да тіптен зықысы шықты. Үлкен үйдің төбесі

жабылып біткенше бөгелмеді. Шатыр әбден жабылып болған соң біікке отырып алып, сымдай тартылған ауылдың көшесіне қуана көз салды.

— Ана бір үйдің шатырын жаптым. Қызыл төбелі үйдің көрнезін қиюластырдым. Аргысының терезе-қақпақтарын өрнектедім.— Есекең кетік тістерін көрсетіп мөз болып отыр. Еңбегі жанған, қуанған қалыпта. Осы екі жүз үйлі ауылдағы құрылыстың қайсысына болсын қолы тиіпті. Бұл балта шаппаған, бұл шеге қақпаған құрылыс жоқ еді. Жұрттың барлығы ауласына лаппа отырғызыпты. Жасыл орман болып кеткен. Қария ішкі қалтасынан шыны шақшасын алып құлақ түбіне шайқап көрді де, қара насыбайдан азғана шымшып алып имек мұрнының астына кезек апарды. Соған түшкірініп, пысқырынып:

— Сондер гой,— деді қария манағы Көкібай бала-сына қарап.— Вағана азғана бөгелгенім үшін сөктіңдер, жұмысқа кедергі жасағандай болдым. Балам бар, басым бүтін шағым өсіме түсіп кеткені. Биікке шыққан соң қыстау жаққа көз саламын деп...— Қария кінәлы адамдай төмен қарады.

Төмекі тартып дем алып отырған жігіттердің ішінен мол денелі апайтөс біреуі құшақтап:

— Айналайын, Есеке, қапаланбаңыз, сізсіз мына үйдің шатырын келістіріп жаба алмас едік,— деді.

Есен қарт күлімсіреп қоя берді. Көкібайдың баласы көскілін күйген көңдей тырыстырып:

— Қойсаңдаршы, осы сөлкілдеген шал бітіріп пе, біз гой күш салған,— деді.

— Әй, тарт былай, бабаңмен ұстаспай, жағыңды бұзып жіберермін,— деді әлгі жігіт түтігіп. Жігіттер де Көкібайдың баласына дүрсе қоя берді. Осы арада Есекең:

— Жә, жігіттер, білмегенді кешпесең — білгендігің қайсы? — деді.

— Дұрыс айтасыз, үйге кіріп тамақ ішейік. Үй иесі бір бағланын былқытып жатыр.

— Ә, қойсаңдаршы, болмашыға бағлан жемекпіз бе,— деді Есекең жақтырмай.

— О, не дегеніңіз, «ағайынның ақысы — тамағы» деген бар емес пе,— деп, үй иесі еңсесін салып қарияға жалбарына бастады.

Есекең көпшілік ризалығына көңілді өсті. Қолы іске тисе бұлдана бастайтындары несі-ей, қайратың барда көмектесе салдың, сонда не тұр. Әй, надандық-ай.

* * *

Ол қара нардай жай басып барады. Денесі ауыр тартқан. Көрілік те жағалап жүр-ау. Жұрт шіркіннің бір жаны Есекеңде тұрған сияқты. «Есеке, сізсіз болтын емес, басқаның қолынан келмей тұрғаны»...— дейді.

— Пенсиядағы адаммын ғой, не бітіріп жатырмын, барсам барайын,— дейді қария.

Вүрнаны күні кемпірі Бағила мәселені бүйірден қойды.

— Осы сен шал, балтаңды беліңе қыстырып тентіруді қашан қоясың? Бір тиын алып жатқан ақың жоқ. Амау шақырды деп амаған, мынау шақырды деп мынаған мәжілдейсің де жүресің. Күшің тасып бара жатса, мына өскірген өденді неге түземейсің? — деді оқтаумен нұқып.

— Қол ұшын бергені үшін ақы ала ма екен,— дейді қарт күңкілдеп.

— Қол ұшы, қол ұшы, не деген қол ұшы таусылмайтын!—Кемпірі бастырмалатып кетті.—Өз шаруаңа қарайтын күнің бар ма?

— Қараймын ғой, қараймыз, қайтер дейсің. Жұрттың неңілім жығу ұят. Түсінсейші, көмегіме зәру ғой, түге!— дейді қария. Кемпірінің де қайтымы тез болушы еді, осы жолы үдеп кетті.

— Сен шал, кеше осылай тентіреп жүргенде Бекенжанның құба талдарынан Көкібайдың қарасы қайық айдайтын сырық кесіп алышты. Бекенжанның талын көкпенше мен бейбақтың саусағын кессейші!

Бағиланың шүңірек көзінен жас парлап қоя берді.

— Бекенжан келсе не бетімді айтамын. Талыңды өсірудің орнына қырып жатырмын деймін бе?

— Бекенжан қанша тағы да өсіріп алар, тек келсінші өзі!...— Есекең ауыр күрсінді. Дымқыл сақалын сала лап ла отырды да, тысқа шықты. Қап-қара бұлттардың арғы бетінде ай жүзіп барады. Ауыл түнгі тыныштыққа бой ұрған. Көл жақтан қоғажай исі аралас тұщы леп өседі. Қара қабырға болып Бекеннің талдары тіреліп тұр. Қимылсыз, мұңды тыныштық. Қария іргедені ағарып жатқан түбірге үңілді. Түбір нақ бір адам қолының қиылған сіңіріндей ақсып көрінеді. Есекең дәрмені құрып отыра кетті. Бұл үйдің отырғызған ағашы да өзгеше. Қайың да емес, тораңғы да емес, кәдімгі Есілдің құба талы. Тал болғанда қара қожырмақтанып тарбия өсіп аулаға сыймай кеткен мол дүние.

Қария күнде кешке ақар-шақар болған байырғы құба талдың көлеңкесіне отырып рахаттана тыныстайды. Айналага тараған тамырдан нәзік шыбықтар көктеп көбейе түскен. Құба тал үйдің ауласын тарылтып, қаптап бара жатса да, біреуін кесіп отқа жаққан емес. Шалын әр кез қыжыртып жүретін Багила кемпір де құба талға келгенде жүзі жылып қоя береді.

Жалғыз ұлы Бекен майданға жүргелі жатып, түнделетіп ауланың шарбағын тоқыған. Сонда құба талдан қазық түйіп еді. Алғаш ешкім мән берген жоқты. Бір күні баласын сағынған Есекең Бекеннің тоқыған шарбағын қарап жүрсе қалың тоқыманы жарып жапырақтар көктеп тұр. Кәдімгі, құба талдың күміс жапырағы. Бекен қаққан қазық жерден нәр алып өркен жайған екен-ау!

— Қатын-ай, қатын? — деп Есекең қуанышпен айғайлап жіберді. — Қарашы, Бекенжанның қаққан қазығы көктеп келеді.

Багила шарбақты айналып көріп: — Жақсы ырым, Бекенжан майданнан аман оралады екен! — деді қуанып. Ұрақ Бекен оралмады. Ерлі-зайыптылар баласын көткен күрең жолға сарыла қараумен әлі жүр. Соғыс біткені отыз жыл өтсе де, қарттар үміттерін үзбейді. Ұрақ Бекен келер емес. Түбірінен келі жасауға жарат қалған қара талдардың саясында отырып екеуі:

— Айналайынның талдары ғой! — дейді. Құба талдардың күміс жапырақтары кешкі самалмен сыбдыр қағып, жақсылық хабар жеткізіп тұрғандай болады. Сол қасиетті талдың бір түбін балтамен шауып алынды. Есекең күсті алақандарымен нақ бір ауыр жарақатты сипағандай түбірді қынжыла сипап отырып:

— О, көгермегір Көкібайдың баласы, не жазығым бар еді? Әкең мен Бекенім бірге кетпеп пе еді соғысқа. Көкібай аман келіп, сен тудың. Тумасаң етті ғой бүйткенше, — деді. Үйден шұбалаңдап кемпірі шықты да:

— Шал-ай, жүрші үйге, налымашы, жетіліп кетер Бекеннің талы. Беу, бейшара-ай, күйрек болып алысың, еркек емессің бе, әйел бізге не кінә?.. — деп қолтығынан ала берді. Екеуі түннің көбі өткенше көз ілмеді. Бекендерінің бар қылықтарын естеріне алумен болды. Ұзақ үнсіз жатысты.

— Шал-ай, — деді бір кезде. — Сен ұйықтап қалдың ба? Осы біздің Бекен тірі ғой деймін. Анық тірі жүрген шығар бір жерде, аспан асты кең емес пе?

Қария мекіреніп аунап түсті.

Қырттың құс ұйқысы тез қанды да, таң атқан соң өнтен басып шығып кетті. Күздің салқын таңы әбден жиырақ болыпты. Шығыста ұзыннан түсіп сұлап жатқан қара орманның төбесін шарпып күн шығып келеді.

Ізкешінің құба-талдары бұйра бастарын толқытып тұр. Құбыладан ескен өткір желден ықтап аз тұрды да, жоғы табылғандай сарайға қарай ұмтылды. Ұсталмаған темір күректі төске салып шыңдай бастады. Мәршілі мәсір қатынның күрегі. Кешелер әкеп, өткен-кеткенді айтып өңгімелесіп кеткен. Есекең бар өнерін салып соққылады. Темірдің шыңылы бар аулаға естіліп тұр. Үйден Багила шығып:

— Әй, шал, күлқын сөріден елді ояттың ғой, қайтушы едің сол түскірді, — деді кейіп.

— Қамиланың күрегі ғой, картоп қазады екен, — деді.

— Қамила ден елпілдеп тұрғанын, сенен басқа еркек жоқ па ауылда? Ыңғай бір осы шалды айналақтап жүргені, — деді шешей тарылып.

— Күректің бәрі күрек соға білмейді. Күректі шыңдап, мақомлап өгесе, алмастай өткір болады. Әйел ғой, сайманы көліспесе жұмыс істей ала ма? — деді.

— Жұртты ояттың ғой, шақылдатып, — деді Багила не дерін білмей.

— Ояисын, оянғаны керек, шаруа уақытында не ұяқы ол, оянсын бәрі, — деді Есекең.

Ол күректі баптап болып, быртық бармақтарын жүзіне тигізіп көрді. Қылпып тұр екен. Өз ісіне қоңілі толып, күлімдеп қойды.

— Әй, тоқташы, шырағым. Көкібай баласы, бұрыла кетші?

Көкібайдың қарасы мылтығын жерге тастап бері жүрді. Көскіні өрт соққандай еді. Қария сыбағасын быртін шығар деп қанын ішіне тартып алыпты. Қара ауырдай беті күлгінденіп, қысық көздері кішірейе түскен. Сөлемдесті.

Жол болсын, аң басы жуық, — деді қарт.

Колге түсіп құс атпақ едім... — (Қара көздерін төмен салып тұр).

— Сен тағы суға құлап жүрме. Қазір күз, су суық, ауырып қаласың. Осы жолы да ескексіз барасың ғой, жиырмайды. Балалықты қою керек, сен енді соқталдай жігітсің!

Қария осылай деп сарайға кірді де, сырлы қасықтай етіп жонған қарағай ескекті жігітке ұстата берді. — Мә, ал, әр нәрсеге ақыл керек.

Қараның күйген көңдей беті онан сайын тырысып кетті. Бұрылып қарауға батылдығы жетпеді. «Рахмет» деген жалғыз сөз зорға шықты аузынан. Ескекті иығына салып шапшаң алыстай берді. Есекең балуан қолын маңдайына қойып күлімсіреп тұр. Бекер-ақ қарғаған екем өзін, «білместігін кешпесең — білгендігің қайсы», қайбір өнеге көрген бала. Әкесі болса ішкілікке салынып кетті. Өкіметтің берген дәулетін көтере алмады. Бекенім келсе, осындай немерем болса, менен бақытты кім бар еді. Әй, соғыс-ай...

— Әй, шал, Бекенжанның әкесі, — деген таныс дауысқа басын көтеріп алды.

Құба талдар сыбдыр қағып, жайқалып тұр еді...

СӨЗІМ ӨУЕНДЕРІ

Алпан жүріп келеді. Кең жазықта көгілдір мұнар іркіліпті. Жон үсті күйіп, өртеніп бара жатқандай алаулайды. Момын даланың үстімен майда жел еседі. Жел жігіттің тершіген денесін жадырата түскендей. Восторғайлар өңіне құлақ қойып, ойланып келеді. Қысқа ғана өмірі көз алдынан өтті. Балалар үйі, армия қатары, сонан соң осы кең дала. Тракторшылар курсы...

Оңтүстіктің тап-таза шұңғыл аспаны астынан бейтаныс ауылға тың көтерісуге келгенде Байділда ағаймен Қатша апай жатсынбай қарсы алып еді. Қалқа қарындас қана мазақтап күлетін. Күле берсін...

Шағалалы жалтырап жатыр. Тракторлар қос басына іркіліпті. Жұрт тамақтанып абыр-сабыр. Байділда ағасы жирен мұртын ширатып, көңілі хош жайсап қалыпта бас-аяғын шолып шықты. Жігіт өзінің бақа бас етігіне қарап күлген болды. Бригадир арқасынан қағып:

— Оқу бітіргеніңе қуаныштымын. Мына бір ДТ-ға ие таба алмай сасқалақтап... Сен де тракториссің, міне...

Байділда ағасының даңғырлап сөйлескен сөздері Алпанның құлағына кіре бермеді. Тақтай вагонның есігіне жақындаған сайын жүрегі аласұрып, әлденеден шошынғандай қалтырап кетті.

«Қалқам ай, сен қалайсың мен дегенде»...—деп қыз өңге басып отыр екен. Алпан Байділданың сыртына тасығанды. Көне күпайке киіп, орамал тартқан көк-көк, сары қыздың аты Қалқа болатын, Байділданың жатқаны. Қыз өнін таза халық әуенімен шырқап болып, қолдасып амандасты да, жігіттің бүріскен шымыр құлағынан жұлқылап:

Тракторист болғаныңа,— деді сықылықтап. Қыздар күлісіп сыртқа беттеді. Үлкен бір қылмыс істеген адамдай қысылған Алпанның маңдайынан тер шықты. Қыздар қолтықтасып, әндетіп барады.

— Ай, Алпан, бері қарай жүр. О, сорлы, соқыр түйеге ұқсап аңырып тұрғанын қарашы!— деді Қалқа дауыстап.

Байділда көрсеткен сұр трактор жылан бауырымен тас табандап тұр. Алпан ат саудалағандай айнала қарап, өр жерін шұқылап көріп, майлайтынын майлап, бүршіктынын бұрап, қайткенде тезірек жүргізуге қам қылды. Күн жамбас тұсқа барғанда мотордың үнін шығарды-ау, әйтеуір. Трактор жұлқынып қалып қалқақтап кете барды. Бір жүрді, бір тоқтады. Келер күні де іс оңбады. Тіркеуші бала Сайраштан басқа көмекшісі жоқ. Қайқы танау тобықтай кішкене Сайраш соқа үстіндегі орындыққа отырғанына мәз.

— Сайраш, қарның ашты ма?— деп сұрады Алпан, ауыр етігін суырып тастап.— Қосқа барып тамақтанып көле гой, мен титтей дем алайын.— Жігіт қызып тоқтаған трактордың бауырына кіре қисайды. Күн шуақ болғанымен, жер сыз екен. Балалар үйі өз үйіндей-ақ өді. Одан бері армия қатарында да абыройсыз болған жоқ. Тек тыңға келгелі ауыл тіршілігіне үйрене алмай қойды. Ауыл адамдары мұны жатсынбаса да, бұл ауылды жатырқайтын сияқты.

Шырағым, біздікінде бол, басқа жарыған адам емесіңа, сойт шырағым!— деді Байділда ағай. Үлкен үйде биле дегенде жалғыз осы тентек қыз Қалқа ғана. Болдырған аттай жуас, өрі ұсқынсыз жігітті өлі келтешіне мазақтап бақты. Шымшып алғанына, түйіп қалғанына Алпан селт етпеген соң, қыз өшігіп қитарлана түседі: «Алпан, алқам-салқам»— деп сықылықтайды. Шешесі Қатшаның тыйым салғанын да тыңдамайды. Алпан осы үйден кетіп қалғысы да келді. Кетпеді. Қышқанның сотқарлығына көндігіп, кейде езу тартады. Алпанның күлуі бір қиямет. Жастай зарығып, бүрісіп қалған ерін— қалың еріндері күлкіге де, сөзге де икем-

сіз. Ұқыпсыз қашалған тас мүсіндей әман қимылсыз тұратын бет пішіні меңіреу адамға көбірек ұқсас Құрбысымен қолтықтасып, сықылықтап бара жатқан Қалқа елестеді. Содырлы, тиышсыз күлкі...

— Ей, ұйықтауға келіп пе ең, о, жетесіз қаңғыма!

Арқасын темір қарып алғандай болған Алпан орнынан тұрғанша шолақ қамшы тағы бір рет жосылтып өтті. Мұрты едірейген қызыл Жұмалыдан тасаланы берді. Сөйткенше болған жоқ, жолда тұрған Сайраш баланы қамшымен тартып өтті. Қалқан құлақ ары баланың құлын даусы шықты. Көнетоз көйлегінің арқасын қамшы тіліп түсті. Қанына қарайып алған Жұмалы тағы ұмтылып еді. Алпан жаралы аюдай долданып барып, тарпа бассалды. Рабайсыз үлкен қолдарь алқымын езіп, қиратып бара жатқан Жұмалының көзі шарасынан шығып қырылдай бастады.

— Ағатай, босат, өледі,— деп бақырды Сайраш Алпан Жұмалыны жыртынды үстіне итере салып, моторга от алғызды да, түк болмағандай кете барды Кетіп бара жатып:

— Балада несі бар-ей!— деді алая қарап. Көрт танапта жүрген Қалқаның көзі бұларда болатын Тракторымен жолдарын кесіп алды.

— Ей, кісіні ұруға қандай хақың бар? Сотқа бері керек өзіңді!— деді айқайлап.

— Қалқа, түсініші, ол бізді оқсатып ұрды. Өзі үшін емес, Сайрашты ұрғаны үшін ғой. Қарашы, баланы көрші,— деді Алпан көздері жасаурап, Сайрашты тілінген арқасынан қанды сарысу ағып тұрған.

— Мұның не жазығы бар, жас бала. Жас баланы ұруға бола ма?— деді Алпан. Сайраш еңіреп қоя берді

— Не үшін ұрды?— деді Қалқа.

— Алпан не дерін білмей сасқалақтап:

— Мотор қызып кеткен соң, суысын деп...

— Ұйықтап қалдың ба?

— Ие, көзім ілініп кетіпті...

Қыз бүйірін таянып алып күлсін-ай келіп.— Ой тракторист болғаныңа, нормаңның орындалмай жатқаны анау, бұл болса талтүсте көзі ілініп кетіпті.— Қалқа әбден күліп болып көз жасын сүртті де, бүйірін басып тұрып:

— Саған тракторист болғаннан да ауылдың ешкісін баққаның артық шығар. Көгалға жайып сале е-еп қисайып жатасың, ұйқың қанады.

Қыз байтақ қара жыртындыны көктей өтіп кет

Бірде. Бұрылып та қарамады. Жігіттің мол денесі бір мезгілде, бір суынды. Қолдары қалтырап, тарғыл беті сабырлан кетті. Жайшылықта еріншек аяқтарын қорбаңдай басып трактор кабинасына кірді.

Сайраш,— деді айғайлап, сен ауылға қайта ғой, мен өзім жалғыз жыртам.

Қалай?

Соқаның автоматына сым байлап тартып отырам, бәрі ғой.

Жұмалы өлтірмей ме?

Өлтірмейді.

Алпанның тракторы жөнеле берді. Өлгінде ғана адам іні түсіп, ойраны шыққан жыртынды үстінде Сайраш түр. Алпан қолымен қос тұтқаны қапсыра тартып келеді. Көктемнің еріншек күні өбден жоғарылап шықты. Сағым арасынан тракторлар көрінеді. Олар кішкене су қоңызындай қыбырлап, қалқып жүріп жүр. Сайраш арылмаған жер бусанып жатыр. Ақ тұмсық қара қарғилар ғана жалықпай өріп келеді. Олар төңкерісті түскен жыртындыны адымдап көріп, қайтадан лап қоймады. Кейде трактордың алдына шығып алып қанаттарын сүйретіп жүргендері. Алпан ұйқы жаудың қырағынан талқ жөді, өзі де есесін жібермеді. Сонымен біткен жұмыс өді. Сотқар қыздың қалжыңы шым-шайына батып кеткені. Не дегенін есіне түсіре алмады. Жиренө қарип күлгені көз алдында. Жоқ, бұл қорлық. Кімдей жатып жаман атақ... Жо-жоқ, мен көрсетем етті баққанды...

Трактор кабинасында бүктеле отырып айдай берді. Бір уақытта алаулап күн батты. Іңір қараңғылығында даланың өр шетінен жылтырап жарықтар көрінді. Қараңғылық өбден түсіп тракторшылар кезек ауыстырып болған соң, жанар май құйып алып түні бойы жүрді. Рауандан таң атты, шуақты сәске болды. Алпан өкі қолы мен екі көзіне ие. Түс ауа қара даланың бетінде ағараңдап кішкене нүкте көрінді. Алпанның көздері бұлдырап көпке дейін айыра алмады. Ақ нүкте тәртеу, бесеу болып шашылған тарыдай құжынап кетеді. Кейде тұтас бір денедей бірігіп, зорайып алады. Кейткен күнде де көз жанары алдата берді. Көз түбі сұарып, құлақтары шыңылдады. Қолдары қарысып келінді. Ұйқы мен аштық қажытып тастады. Байділде ағысы да, басқалар да кезек ауыстырып дем ал деп ағынына жалынды.

— Бір тәулікте бес норма орындадың, тоқтат енді — дегендерге ерегісіп кетті.

— Бесжылдықты бір-ақ орындасын, нелерің бағ онда! — деген дауысқа қарап күліп тұрған Қалқань көрді. Алпан бұл арадан тез кетуге асықты. Күнгі қыздырынған сызды даланы өрлеп ұзай берді. Түс ау ды. Тракторды тоқтатпағалы екінші тәулік. Күштің қайнар көзіндей зор денесі өбден қалжырап болды. Кішкене қысық көздері еркінен тыс жұмыла берді. Адам басының мұншалық ауырлығын кім білген, сыл етіп түсіп кетеді. Көздерін уқалап жіберіп алға қарай ды. Әлгі ақ нүкте жақындап қалды. Қолында түйінше гі бар Сайрашты таныды. Сайраш жалаң аяқ, жалаң бас қалыпта, кешегі қамшы тілген боз көйлегімен жү гіріп келеді екен. Бала тракторға қарғып мініп, Ал панның мойнынан құшақтай алды. Әбден еңтіккен.

— Ағатай, мен саған тамақ өкелдім, — деді түйін шекті алдына қойып. — Жеші!

Алпан қызарып, қанталап кеткен кішкене көздері мен баланың кескініне асықпай қарап алды да:

— Өзің бе өкелген, әлде біреу айтты ма? — деп қа дала сұрады.

— Өзім, сонан соң... — Бала күмілжи берді. — Айт па деп еді.

— Айтпасаң жемеймін!

— Қалқа апар деген, — деді бала жемей қояды екен деп сасқалақтап.

— Сонан соң не деді?

— Қалжыңдодғанды түсінбейді екен, — деді.

Алпанның тыртық еріндеріне күлкі нышаны білін ді. Ашулы кескіні жұмсарып, арық баланы өзіне қа рай тартып, маңдайынан иіскеді де, түйіншекке қолда рын апара берді.

Көктем кеші көпке дейін қараңғыланбай тұрды. Даланың дымқыл ауасы кеудесін желпіп іңір желі есті. Көк иісі мен жер иісін шалқыта үрлеп жеткізіп тұр. Көк жиегі тарылып келе жатқан бейуаққа тесіле қа райды Алпан. Сонау Тұрсынбай жақтан алакеугімдегі қызғылт көкшіл түске бөленіп мұнартқан даладан жа ңа трактордың жарығы көрінеді. Жаңа болған соң Қалқа ғой. Жадыраңқы көңілмен ынталана ұмтылады сол жаққа. Қараңғыланған даланың алыс шетінен кө рінген жарыққа жүрегі жылынғандай. Моторын сөнді ріп, құрысқан денесін жазып алды да, далаға тағы да ұзақ телміре қарады. Көктемнің қоңыр желі шалқы

үрлеп жанын жай таптырғандай еді. Қосқа қарай нық қадам басты.

«Қалқам-ау, сен қалайсың мен дегенде»,— деп ақырын әндетіп келеді.

ҚАРЛЫ ЖОЛДА

Шәді әкеле жатқан жігіттің кескінін айнадан көріп отырмын. Сақал-мұртын тақырлап қырғанымен, орны көктүқылданып тұр. Еріндері шиедей қып-қызыл. Мүндай үлбірек еріндер алпамсадай жігіттен гөрі қызға лайық. Көздері сәл күлімдей түсіп машина астына жоңкіп кіріп жатқан сұр жолға қарайды. Кейде сиырдың тіліндей кішкене айнадан бізге де көз тастайды. Қплайда, жел жетпес жүйрікті ұршықша үйіріп-ақ келеді.

— Поезд қай сағатта жүруші еді?— деп сұрасам, тіл қатпайды. Жанымдағы қарасақал кісі тіземнен қақты.

— Бұл жігіт көп сөйлей бермейді, құлағы кем,— деді қалталарын қарманып. Таңданғанымды жасыра алмадым. Шал тақала отырды. Темекісін оқтаудай ауауақтарына қыстырып алып мекіреніп қойды. Ыс шалған жалбыр мұртының арасынан көкжілім түтінді будақтата түсті.— Бұл өзі көп үндей бермейді,— деді тағы да.— Туа осылай болған жоқ. Мен бригадир болып тұрғанда, ие сол жылы...

...Қағынған қарлы қыс болатын. Ақ даланың бетінде боран соғып тұрды. Бірде алақаншықтанып, тәулік бойы құтырына жөнеледі. Серәлі тракторын баптап қора жанына қойғалы қашан. Күннің қас-қабағына қарап отыра беру әбден жалықтырды. «Осы лайсаңды жіберіп тұрған қай құдай екен!»— деп ызаланды жас жігіт. Жап-жаңа трактор босқа тұр. Кабинасының ішіне жасанды гүлдерді қыстырып, шапақтатып алған. Індегенге — сұраған, бір күні боран сәл ашыла беріп еді. Бригадир көрші бөлімшеге жүк апарып тастауға қосты. Жер беті бала қаздың мамығындай үлпілдеп жатыр. Үн қатпай қасарысып қалған тәкаппар далада тіршілік белгісі жоқ. Бұлдырсыз аппақ әрі шексіз кең аспан дағдысынан әлдеқайда еңкейе төніп, төмендеп кеткен дерсіз. Ескі сүрлеудің жобасымен төтелей салып келеді Серәлі. Сүрлеу бірде көрініп, бірде байқалмайды. «—Мынау Шошқалы көл ғой, айналайын-ай, әбден

қардың астында қалыпсың-ау! — деді жігіт жапырыла жығылған нар қамыстарға қарап. Серәліге осынау көл соншалық ыстық болатын. Бала кездері есінде қалыпты. Мөлдір суына шомылып, ақ сүйрік қоғасын суырып, тақырына аунайтын кездері-ай десейші! Осы көлдің басында ойпап жүрген жерінен әкесі арқалап үйіне әкелгені бар. Сол жолы соғысқа аттанып кеткеннен оралмады ғой. Сонау дөңесте тұрып шешесі екеуі шығарып салғаны бүгінгідей көз алдында.

Жасаураған көздерімен аппақ далаға қарады. Қыбыр еткен жан жоқ. Бертінде бұл даладан ауыл көшіп кетіп, үйлердің орны ғана қалған. Алыс көкке шықпап шығып аш бүркіт қалықтайды. Даланы суық мұнар мен өлі үнсіздік жайлаған. Ауа дымқыл әрі ызғарлы. Сона бір ойпаңда шіліктің арасында боз кесірткедей ирелеңдеп түлкі жүр. Түлкі сиқыр қимылмен бұраңдан алды да, ілезде жоқ болып кетті. Бүркіт әлгі түлкі көрінген тұста айналып ұшты. Атасы екеуі сол тұсқа қақпап құрып түлкі алғаны бар-ды. Бұлар келгенде құйрығының аппақ ұшын қозғап бақылап жатты да, секіріп түсті. Бірақ қақпапнан құтыла алмады. Мұрнынан қан саулаған түлкіні қарға соғып:

— Соғыстағы ерлерге жылы киім болады, — деген атасы. Мұндайда насыбайын қыстыра салып шырты түкіреді де, өмірі түлкі көрмегендей аунатып, анықтап қарайды. Жүні жетілген арлан түлкіні асықпай сойып қарға соққан соң, немересінің қанжығасына байлайды. Қария мықты адам болатын. Бірақ ауыр жан күйзелісіне шыдай алмады. Баласының қазасын тосып естірткенде жүрегі жарылып, үзіліп кетті.

Серәлінің ауыз әлпеті қисайып, көздеріне жас төлді. Балуан қолдарымен қос тұтқаны тас қылып ұстапты. Бір дөңестен екінші дөңеске асып түсіп трактор келеді. Сүрлеу, соқпақсыз қарлы жазық көк жиекке астасып алған. Жігіт кабинадан басын шығарып қарайды. Шетсіз кеңдіктен бағыт-бағдар іздейді. Қыста боран ұйтқыған, жазда аңызғақ жел соғып, жан біткеннің аңқасын кептірген панасыз далада салынып жатқан жаңа бөлімшеге жүгін түсірді де, трактор маңдайын кері бұрды. Осы арада шеткі үйден тымақты адам жүгіріп шығып қол бұлғағаны...

— Қарағым, ауылға барсаң мына баланы ала кетші, ертең оқуы бар. Сөйтші, айналайын! — деп жалпақтап тұр. Серәлі сақалдының кескініне қарап күлді де:

Ағай-ау, трактор ауырламайды ғой, — деді.

Біраздан соң даланы қараңғылық жапты. Жел алаңнан айсыз түн. Трактор жарығы қараңғылықты тінтіп ілгерілей түседі. Сырғыма қар жолды сипалап тартып өткенімен, іздің сұлбасы әзірге анық көрінеді. Иіс қалғыған соң Серәлі жатқызып қойды. «Апалап» үйкелісірайды. Кескіні жалынышты, күйзеулі сияқты. Шешесін сағынған ғой! — деп Серәлі іштей аяп кетті. Әкесінен қара қағаз келгенде Серәлі де осы балақайдай гана еді. Қайғы дегеннің не екенін жыға түсіне алмайтын кезі. Атасы қайтып, бір үйде шешесі екеуі қалғанда ғана жалғыздықты сезіне бастаған. Бірақ ашуды бала жетімдік көрмейді екен. Шын жетімдік кейін жетті. Суық өтіп, ауыр сырқаттан шешесі қайтты.

Боран бейуақта көтеріліп барады. Қара барқыт аспанды ақ пердемен бүркеп, жынды жел соқты. Жол жоқ, бағдар ғана бар. Не көп — көл көп. Ми қопалы, жылымды көлдерге кіріп кетсе отырады да қалады. Шығу оңай емес.

Дала мөңкіп тулап жатыр. Жарықты өшіріп тастағысы келгендей боран содырлы қанатын алас ұрады. Трактор қалың қарды бауырымен есіп келеді. Көп жүрді, елге әлдеқашан жететіндей еді. Түн ортасы ауыпты. Тракторды тоқтатып есікті ашып еді, тұтқаны жұлып әкетті. Кабинаға боран лап қойды. Бала селк етіп көзін ашты.

— Аға, біз қайдамыз?

— Даладамыз, үндеме, көп ұзамай үйде боламыз.

Солай дегенімен, үйге жетуден күдер үзе бастағандай. Тракторды ықтата тоқтатып шалқаймаға басып сүйеді. Сүйеп отырып қалғып кетті. Ашулы арыстандай дауыл гүрілінен селк етіп оянды. Мотор сөнген, тракторды қар басып барады. Шырпы тартып аспаптарды қарады. Қар арасынан сипалап кішкене моторға от алғызды. Үлкен мотор үн қатпайды. Солярка бітіпті. Қараңғы кабинада сілейіп отыр. Түн болса ұзақ, киім жұқа. Қырсыққанда мына баланың кездескенін қарашы, үсітіп алмаса жарар еді, әттеген-ай!

Мотордың суын жіберу керек. Судың тығынын табу оңай емес. Қалың қарды жалаңаш қолымен тырналап жүріп трактор астына кірді. Тығын қатты бұралған ба, жоқ болмаса домбыққан қолдарынан әл кетті ме, көпке дейін босамады. Бір кезде су жеңінен құйылып кетті. Тығынды қалтасына тастай салып, атқып шықты.

Үсіне бастаған саусақтарын уқалап, үрлеп отырды. Бала анық қалтырай бастады.

— Шыда, балақай, таң атады, боран басылады, би үйге барамыз,— дейді. Ұзақ үнсіздік. Қиыршық қағ темір қабырғаны сабалайды. Ұйқы жеңіп барады. Осылай отырып мүлдем ұйықтап кетуге мүмкін ғой. Көзін жұмса анасы елестейді. Екеуі дөң үстінде тұрады. Немесе өкесі мойнына мінгізіп иен далаға әкетеді. Суреттер тез өзгереді. Енді бір кезде анасының нәркес қолдерінен жас тамып бара жатады. Серәлі отырғышты аударып қалайылау шамын алды да, көрікшегін басып шырпы жақты. Кабина ішіне жарық пен жылылық келді. Баланың қолдарын отқа қарсалайды. Ояу ұста, мүмкін болмаған соң, жатқызып тонын жапты. Тағы да ойлар...

Серәліні қарт адамдар бауырына салып еді. Ауыл шөтіндегі аласа жер үйде өмір өткізген Алтай қар пен Қапия әжей таудай пана болды. Қолында барларын баланың үстіне жапсырды. Адал дәмдерін аузына тосты. Титтей жатсынған жоқ мұны. Онжылдық бітігіптіп, ілгерілеп оқытпақ еді, бала өзі бас тартты. Атасы мен әжесін тастап кетуге қимады. Механизаторлық курста оқыды. Анар есімді қызбен танысты. Газбен өрлеушінің қызы. Киноға, концертке барып жүріп са байласты ақыры...

Түн созыла түсті, талдырып барып таң да атты жол тынған. Шексіз кеңістікте қыбыр еткен жан жоқ көп тоқтатар нәқат жоқ. Серәлінің тісі-тісіне тиер емес. Тоны болса тоңбас еді. Тон жамылған баланың аяғы да үсіне бастапты. Не істеу керек? Тапқан ақыл мұз болып қатқан кигіз етігін шешіп шұлғауларын бензиннің соңғы тамшыларын тамызды. Шүберекті қоңырсыған түтіні толы кабина ішінде екеуі отыр. Аяқ-қолдарын әлжуаз отқа қарсалайды. Аздап жылынғандай еді. Шұлғаулардың күлі ғана қалды. Кабина іші ақ қырау, көк мұз. Қол тигізер емес.

Сұп-сұр болып талауратқан көк жисктен күн шықты. Дала бетінде қызғылт сәуле шашыратып күн көк сығырая қарайды. Терістіктен үскірік апатты жел соғып тұр. Серәлі баланы қолынан тартып түсірді де жетектеп жүгіре жөнелді. Құлап қалып еді:

— Тұр былай, әйтпесе таяқ жейсің,— деді жекіні. Екеуі үнсіз жүгіре берді. Қар көміп кеткен трактор айналасы жол болып қалды. Бір кезде кабинаға кіріп отырысты. Серәлі нимасын шешіп еді башпайларының

үнін ашық болып суланып тұр екен. Қолдары дом-
былққан. Жылусыз күн тұсау бойы көтеріле көк жиек-
тен екі ноқат көрінді. Тракторлар қалың қарды есіп
ұмтылып келді.

Серәлі ауруханада көзін ашты. «Үсінген жоқсың
ба, балақай?» — деп ауысып сөйлеп жатты. Ұзақ ем-
делді, сусақтары мен бақайлары жидіп түсті. Құлақ-
тары шала естиді.

«Жигули» тас жолмен көсілтіп тартып келеді. Қар
тоқтатқан байтақ өгістік. Жолдың ернеуіне төне өскен
өкпе ағаштар қырау жамылған. Дала байырғы үнсіз
қалды. Серәлі де үнсіздіктен жалығар емес. Қараса-
қал көршім бері бұрылды.

— Бұл өзі ойдік оңбеккер жігіт, қолынан келмей-
тін іс жоқ. Машина біткенді ұршықша үйіреді. Абырой-
ына да емес. Облыстық Советтің депутаты, екі бір-
дей ордені бар.

-- Қыз қайтты, Анарды айтам?

-- Анаржан ерледі ғой. Қандай жайсыздыққа кез-
дессе де Серәліден безбеді. Қазір балалы-шағалы.

Қарасақал көршім риза болып отырды.

Қарлы жол артта қалып барады.

ШУНАҚ ҚАРА

Вақтыбай қамшысының сабын иегіне тіреп қал-
ып кетті. Қар тепкен аттың үстінде шайқала түсіп,
қиын түк басқан ұртын бүлкілдетіп көдімгідей ұйық-
қан түр. Қажыған сәтте болмашы көз іліктірудің өзі
үлкен тыныс. Мұндайда әжептәуір түс көріп те қала-
ды. Дүрбелең таң алдында басталды. Жылқылар қа-
рдың күртікті сапырып, шұрқырап жүр. Кексе биелер
мен аулы айғырлар тай-құлынды ортаға алып тарпы-
ланды, осқырынады. Қара сырт арлан еркелей ойнап
шибдар айғырды пыр айналады. Алысырақта екеу-
үнісі шөмейіп отыр. Жылқышыны көріп айғыр арқы-
дан қоя берді. Жануар соншалық қысылған екен.

Вақтыбай өзінің көршісі белгілі көк жалды танып,
күрлікті көтере ұмтылды. Үріккен малға жүрек беріп
қайта-қайта дауыстайды. Жылқы енді сабасына түсіп,
күртікті кертіп опырып, түкті тұмсықтарын қар ара-
на тығып жіберіп бурыл бетегені суырып тартып
жатыр. Көп жылқы топтала қар тепкенде тебін үстіне
қиын бу көтеріліп, сұрапыл аязды сезбейді де. Қыс

күні жылқы ортасында шалқақнан жатып мұз түстес және мұздай суық сұр аспанға қарап ойға кетудің өзі бір рахат. Мұндайда қиялдың бармайтын жері жоқ. Сөйтіп жатып көзің ілігіп кетеді де, ойна келсең қыруар әлденіп қаласың. Ал түннің жағдайы бір басқа. Жылқыны жылқышы бақса, жылқышыны қасқыр бағады. Ұзап та кетпейді, жақындамайды да, қараңғыда жарты бидайды танытын көрегендігімен қалт жібермейді. Әлсіз жеріңді аңдып, тай-тулақтарды олжалап кету бір мақсаты. Құлқын солай істететін.

Бақтыбай өзінің қара сырт көршісімен көптен таныс. Жазда қалың қопада күшіктеп, бөлтіріктері бауыр көтерген соң қыс бойы мұны аңдиды. Тәуліктің әр мезгілінде соқтығады да, жолы болмаса уақытша жоғала тұрады. Бірақ Бақтыбайды назардан тыс қалдырмайды, ұрлығы ашылып, шу шығарған соң бірнеше күн бой көрсетпейді.

Бақтыбай тымағының маңдайын көтеріп, жоғары өрлеген күнге қарады. Қарлы даланың шетінен ажырап кете алмай сәл бөгеліп қалған күннің қып-қызыл сәулесі төгіліп, қайыңның қыраулы бұтақтары жылтырайды. Үнсіз кеңістікте шапшып ойнаған қызыл нұрға тоғытылып жылқылар қар теуіп жатыр. Әлдеқайда, алыста орман ақбурылданып көрінеді. Жылқышының кішкене қара қосы қарауытады.

Бақтыбай атын аласа қайыңға байлап қосқа кірді де, қоламтаны көсеп жіберіп қу шырпы тастады. Қара бақыр мен мыс шәйнек босаға жақта, сенсең ішік төрде жатыр. Бақтыбайдың барлық мүлкі осы. Құманға қар салып мосыға ілді де, қыпылықтап жанған отқа келді. Сонан соң белгілі аласапыран...

Еңбек жолын байдың отын жағып, күлін шығарудан бастаған жетім бала комсомолға өтіп, байларды тап ретінде жоюға қатысып, колхозды құрып өркендетуге ат салысты. Басқарма да, ауылнай да болып көрді. Жылқышылық ең сүйікті кәсібі еді. Жалынып жүріп құтты құрықты қолына ілкіртті де, өлмей айрылмауға бекінді. Отан соғысы басталғанда өз табынан жиырма бес сәйгүлікті алып әскери комиссариатқа келді. Сонан соң белгілі аласапыран...

Қостың құрымынан тамшы үзіліп түсті. Сыртта арқасынан аяз өткен қара бесті тықыршиды.

Ие, аласапыран өмір басталып кетті. Эскадронда өзі баққан шу асауларды үйретіп, жаттықтырды. Үш-төрт ай шапқылап, жаз шыға ұрысқа кірді. Жаяу әскерге

түтқиналдан тап беріп турап тастап жүрді. Бірде осындай қат қабатта оққа ұшып атымен домалап кетті де, соны түтқындарының лагерінде есіп жиды. Сонан соң...

Шақтыбай шәйін доғарып шапшаң сыртқа шықты. Күн көзі түтіндеі бықсыған боз бұлттарды сүзіп өтіп жолданып барады. Екі жерден құлақтанып, шаңытып тұр. Озектің арғы бетінен аязды жел соқты. Қайыңның мүдіріген бұтақтарынан ақ қырау саулап тұр. Құла басты үстіндегі ерімен сілкініп оқыранды. Жылқылар тұмсықтарын кекілдеріне дейін қар астына тығып жіберіп дорбадан сұлы жегендей бетегені күрт-күрт шайнады. Қажалған ауыр тұяқтарымен қарды кертіп, онырып дамыл көрмейді. Сарқарын биелердің аршығынына жабағылары қабаттаса бас сұғады. Бақтыбай ақ арласқан қара сақалын ілгері тәсел жіберіп күлімден тұр.

- Айналайындар-ай, үскірікте желге қарсы қар төбетіп қайраттарың-ай!— деп жасынан жанына жақын осы бір көрініске сүйсіне қарайды. Үлкен құлағы бие бауырына жармасқан жабағысын қазымырлана тістеліп сүйір басын көтеріп алды. Қап-қара көздерін төңкеріп таңдана мойын созды. Бақтыбай асығыс солай қарай жүрді. Тебін ортасында саяқтар топталып, әлденеге таңдана қарасып тұр.

Атып тұрып қызықтаған тобырға тап берді. Аналар қашып барып қайтадан қоршады. Қоңыр байтал қар арасына тұмсығын созады да, қоршағандарға ызаланна нұбат шегеді. Бақтыбайдың маңдайынан тер бұрқоға түсті. Жап-жаңа ғана ақ шелінен жыртылған қара құлын пысқырынып тұруға әрекеттенулі еді. Ыстық денесінен буы бұрқырап, тәлтіректеп, сүріне-қабына екі үш рет қадам басты. Саяқтар осқырынып үркіп кетті. Жылқышы қалшыып тұр. Ақырған ақпанда құландағаны несі, енді қайтпек? Жиырма жыл жылқы болып кездеспеген жай. Көп ойлануға уақыт жоқ, шексізін шешіп алып құлынды орады да, арқалай жөнелді. Арқалап келеді. Ауыр киіммен әбден алқынды. Көудесі удай ашып, демі таусылып барады. Құлын басырлап қолын қарыстырды. Моп-момақан болып брелеңдеп жылжыған сырғыма боран жанданып жүйткі бастады. Желдің екпіні бетті қарып, танауды тұмшалапса да, Бақтыбай еңкелеңдеп келеді. Кішкене қара көз алыстап ұзай түскендей. Бір кезде табалдырыққа қалып етті де, көз алдына қызғылт күлгін от шашырап

жер төңкеріліп бара жатқандай босағадан ұстанды. Құлын шекпенге шырматылып тыпырлап жатыр. Бақтыбай көзіне тамған ащы терді сүртіп, жанып бітіп қалған оттың күлін сыпырып, ыстық қозға құлынның мұздаған сап-сары жұмсақ тұяқтарын басты. Алғаш ештеңе сезбеген маубас ыстық өткен соң дірілдеген көудесін көтеріп, аяқтарын тартып ала берді. Мұз шапранасы жидіп түсіп мамық қара түгі құрғай бастады. Қап-қара көздерімен жылқышыға қарайды.

— Ештеңе етпейді, жетіліп кетесің!— деп Бақар жалбыр мұртының арасынан мықты сары тістерін көрсетті. От жағып үстін әбден кептірді де, құлынды босағаға байлап, қостан шықты. Боран жаяулап соғып тұр. Ұйлыгысып топтана қар теуіп жатқан жылқыдан сары азбанды ұстап мініп, малды өзек барқынына қарай қақпалады. Қызыл байтал жылқыны айналып арқырап жүр. Құлындаған жеріне қайта барып, қарды тартып шыр айналады. Салтақтанған құйрығын шемейтіп кісінейді келіп. Бақтыбай байталды жылқы арасына қарай қақпалап құрықты тастап жіберді. Ашулы жануар тұқыра мөңкіп шұрқырап еді. Жылқышының құрық бауы алқымын қысқан соң амалсыз еріп кеті барды. Кекілін сілкіп тартынады да, қайта жылжиды. Бақтыбай адамға айтқандай:

— Жүрсейші, тентек болма, қоста құлының бар аядап сорғызу көрек оны, ей малмысың, деген,— деп шыр түкіріп құрықты тақымға қыса түсті.

Оқырып, ойқастаған байтал құлынның нәп-нәзі даусына құлақтарын қайшылап тұра қалды. Құлын енесінің қолтықтарын түрткілеп жүріп шабына барды да, емшектерді аузына түсіре алмай көп әуреленді.

— Ұмтыл, кішкене ілгерірек, е солай, ой шайтаның баласы,— деп анадайдан дегбірі кетіп Бақтыбай тұр.

Құлынды пысысын деп қосқа қойып, төрт күн бойы ұстады. Төрт күн қызыл байталды бұғалықта өкеп жүрді. Байтал асаулығын қоймады. Қара құлы да қостың іргесін шайқап алас ұрды. Бесінші күні төрт пертеңгілік екеуін де босатып қоя берді. Қызыл байтал тебінге қарай шаба жөнелді де, соңынан ілесе алма қалған құлынға қайта қайырылып келіп, оқыранып шыр айналды. Құлын тілерсектері майысып қар жыралардың үстімен сүріне-қабына кетіп барады.

Екі жерден құлақтанған аязды күн. Тебін үстіне ашаңыт көтеріліп, өңі қашқан суық аспан еңкейіп, ала

ғарып кеткендей. Жылы қостан шыққан құлынның өкі құлағын үсік тез шалып, содан құлдырайып қалған...

• • •

Шұнақ қара дөнен шыққан жылы қыс кеш түсіп, Нақтыбайлар жылқыны Теріжайған жаққа салды да, пұлғаға көп қатынай қоймады. Сары дала, самалды ниықта малды өрлоте жайып, алыс көкжиектерге көз тундыра ұсақ қарауды Бақтыбай рахат санайтын.

— Дала-дала, о жарықтық-ай, — деді Бақтыбай күлімсірей көз жіберіп. Төбін үстінде жылқының буы іркіліп тұр. Жылқының ісі аңқиды даладан. Қабылдап алғанда не бары жетпіс бес-ақ тұяқ еді. Бес жылда екі жүзге жетті. Алғашқы жылдың төлдері — сары қарын бие, қарабілек ат болды. Сонау қан жирен бие — аунын үрлоп, аяғын сыпырған құлыны. Бұл күнде бір өзінен үш-төрт жылқы өсті. Шұнақ қара жап-жалпақ ат, міне. Сонау шетте дара жатқан баран мал сол ғой. Ой, жануар-ай, жылқыға қосылмай жеке жусауың тегін емес-ау!

— Уа, Қанатбай, бұғалықты әкелші бері!

Жігіт қостан жүгіріп шықты.

— О не, аға?

— Арқанды әкел! — Бақтыбай атына қарғыш мінді. Жүр кеттік.

Жылқышылар тепектей жортып табынды бір жерге жинады. Бақтыбай еңкедеп барып құлақсыз басын қақшитып тұрған шұнақ қараға бұғалықты сілтеп қалды. Бұғалық қапылыста жуан мойыннан ілігіп күш бермей тарта жөнелгенде, сұр дөнежінді кеудемен соғып ұшырып түсірді. Осы екі арада Бақтыбай да тұнбақшаны жіңішке мойынға түсіріп ала қойды. Шұнақ қара қылғынып барады. Қарлы дала, қалың жылқы шар айналды. Арқанды кере ұстаған жылқышы да басымен төмен қарап тұрғандай. Есін жинағанда нөктені түсіп үлгерген еді. Шалқалай үркіп аспанға тік мініпшыса да, темірдей қолдар босатар емес.

— Құр, жануар, ата-анаңның жоралғысы, жұлқынғаймен пайда жоқ, — деп Бақтыбай құлдырайған құлағының түбінен сипалап қолын мойынға, жалғыз қарай сусытты.

— Бақа, маған берші арынан басып берейін, — деді Қанатбай белін буып.

— Жығылып қалмайсың ба?

— О не дегеніңіз!

Қанатбай киіктің асығындай ықшам денесімен асаудың шоқтығына шап ете түсті. Шұнақ қара әуелі үстіне адам мінгеніне сенгісі келмей алая қарап «соның жарайды» деп кекеткендей шұлғи берді. Аяқтарын жіліншіктен қарға сұғып жіберіп төрт тағандап тұр.

— Байқа, Қанат, бұл бір пәлені бастайды,— десе скертті Бақаң.

— Ештеңе етпес.

Шұнақ қара болдырған мәстектей жылжымайды. Болдырған жылқының көздерінен сорасы ағып, мөлілі қалатын еді. Мынанікі шатынап шығып, құлақтарының тұқылын ойната қозғап, басын тұқырып алды. Қанат өкпеге тепкілеп қамшыласа да қозғалар емес. Ұрған сайын жұп-жуан мойнын доғаша иіп, ырсыр етіп қос танауынан құшақ-құшақ бу атқылайды. Аяқтарын қардан суырып ала алмағандай шөмейіңкіре төңселіп тұр. Қанат жап-жалпақ, жұп-жұмсақ шоқтығына отырып алып тақымдарын қыса бұзаутіс қамшымен осып-осып жіберді. Шұнақ қара тік шапшып алдыңғы аяқтарымен аспанды тарпып, шоқтығына жабысқан «пәледен» құтыла алмаған соң тұмсығын төстігіне тығып мөңкісін келіп. Мөңкіп жүр, шыңғырып жүр. Қанатбай тар қолтықтан аяқтарын тіретістеніп алыпты. Әбден құтырынған асау жерге ауна. Қанатбайды астына ала жығылмақ еді. Жігіт бауысырттан жосылта соқты да, тұрып үлгергенше қайтанды шоқтығына жабысып кетті. Шұнақ қара басы сілкіп бір жерде шыр айналып тулап жүр. Құйрығы тік шаншып құмалақтап алып, арқан бойы қарғы түсті. Сол қалыпта құла дүзге шырқырап кете барды. Алғаш сіреу қарды шеңгелдей лақтырған шұнақты қарасын анық көрген Бақтыбайдың көздері бара-бар жасаурап, бұлдырап кетті. Енді ат та, адам да алыста берді де аппақ дөңгеленіп маңайдың өзі ғана қалды. Бақтыбай кеудесін кере дем алып:

— Бәрекелді, жігітсің, Қанат, үйреттің шұнақты. Алғашқы айлалары іске аспаған соң жылқы баласының беті қайтып, жөнделе бастайды енді. Өйдайт дегісің, өзі де арпалысып бақты-ау, жануар!—деп насыбайын шалқая атып, ойраны шыққан қар бетіне шыр шырт түкіріп тұрды.

Асау жын қуғандай қарлы даланың ақ айдынын батып көрінбей кетсе де, Бақаң сол қалыпта көздері талдыра ұзақ қарап тұрды. Жылқы шетінде тас мүсілі

дөң қолғалмай қалған жылқышының жанына тай-
сәуір келіп таңырқасады. Қырау шалған қара са-
ғамы желбіреп, бұғалақты ұстаған қалпы қозғалар
емес.

Әй, өттеген-ай, балалық қылда-ау, бітеу малды
көшпен беті қайтып қалатын еді.

Шір кезде алыстағы орман жақтан көп күттіріп
сарасы да көрінді.

Бәрекелді, шабысынан таймапты! — деді Бақаң
таңданып.

Қарлы қайың арасынан қар түстес салтатты шап-
паң тақап қалды.

— Бірден тоқтатпа, аяңдат! — деп шырылдады
Бақтыбай.

Қанатбай қос алдындағы жалғыз қайыңға тоқтап
аттан түсті де, солықтаған асаудың тізгінін Бақаңа
ұстата берді. Балапанның мамығындай жұмсақ сары
мұртсымағы мұздақтанып, кескіні барқыттай қыза-
рыпты. Парлаған жасы кірпіктеріне қатып, көзінің ақ
шөлі қанталап кеткен.

— Текеліге дейін шаптым, бой берер шұнақ жоқ, —
деді жігіт еңтігіп.

Шұнақ қараны әбден бас білгенше шөп беріп, сұлы
іскетіп қолдан босатпады. Келер күні өмілдірік тар-
тып, құйысқан керіп ерттеді де, Қанатбай тағы біраз
шиңқылап келді. Ерімен таң асырып ертеңінде тағы
жиді. Күн сайын қолға үйреніп, қытығы басыла бер-
ді. Арада жарты ай өткенде Бақтыбай оқтаудай жара-
ған есік пен төрдей қара атты шерте аяңдатып жүрді.
Әрбір жан иесі мәпелегенді біледі. Жылқы жарықтық,
өміті өзгеше. Шұнақ қара Бақтыбайға тез елігіп кетті.
Үркүді де, тентектікті де тастап, кәнігі аттардай жуа-
нып қалды. Бауырынан жарап, адам таңданғандай мұ-
шелері сомданып шықты. Астыңғы еріндері етектей
сәлбырап, дөң кеңсіріктен төмен үңірейген қос танауы
көрінді. Аяқтарын талтайта түсіп алшақ омырауын кө-
рін түр. Шұнақ қара дүр сілкінгенде орданың уығын-
дай шеңбер қабырғаларына қонақтаған шаңыт қар
дүркір ете түсті. Маймақ тірсегі майысып, шегіншектеп
өң түрды. Жалпақ жаны мен сәл еңкіш тартқан дене
бітімі алысқа шабар дүлдүл жүйріктікті танытқандай.
Бақтыбай атты айналып көріп:

— Жануар, бағың жансын тек, — деп түкіріп тас-
тады.

Қыс тақап қалған кез. Жылқыны орманға қарауығыстырып, қосты Текелі қойнауларының біріне тігіседі. Бұрынғы кең далада жаз бойы егін жайқалды да күзде ондаған тракторлар зябь жыртып тастады. Қараса көз талатын селеулі кеңістік мақпалдай қап-қара болып жатыр. Аузы бар малға Текелі, Теріжайған Соналы талды өзектері, орманды, сазды өңір жайылымға обден жеткілікті. Жапырақтары түсіп сидиған қайың мен терек, тал мен тобылғы қыстың тақап қалғанына өкіне бас шайқасып тұрғандай. Орманның арғы жағынан қатты жел соғып зәулім қайындардың төбесінен асып ылғалды сұр бұлттар жосыды.

Бақтыбай бақыр көтеріп ас қамына кіріскен Қанатбай малда. Бүгін күн ерте кешкірген сияқты мақпалай, айнала бірден күңгірт тартып, орман шуы көбейе түсті. Жылқылар көкше бетегесі қалың үлкен қойнаууда жатыр. Жаңа қонысқа үйрене алмай, ағаштардың шуылына, желдің жоғарыдан қатты азнағанына сескене құлақ түріседі. Айғырлар мен ірі биелер құлақтарын қайшылап тың тыңдайды. Тебін үстінде кештің көкшіл күлгін сәулесі біртіндеп сөніп қараңғылыққа ауып барады. Жылқының бараны да, қылаңы да біркелкіленіп қарауытып көрінеді. Пырылдай оттап пысқырылғанына құлақ тосып Қанатбай ат үстінде тұр. Іңір асын ішкен соң Бақтыбай аз тыныстап:

— Қанат, маған шұнақ қараны ертеші, күн райы бұзылар-ақ, сегіз көзімнің сырқырауы әлей, мұндайды мықты ат керек,— деді.

Жылқының іңір жусауынан соң орман үстінен қуатты жел гулей соқты. Қайыңның түсіп үлгермеген сары жапырақтары үйір-үйірімен саулай төгіліп жатты. Жапыраққа араласып қардың алғашқы ірі түйірлері қапалақтап, таңға қарай белгілі ақ боран соқты. Жылқылар ұйлығыса оттап, өккі биелер құлындарын іздестіріп оқыранады. Жабағылардың жіңішке дауыстары жиі естіледі. Бақтыбай бірер айқайлап аттан түсті де, шұнақ қараны шылбырынан ұстап шоқ тобылғының түбіне ықтап отыра кетті. Қараңғыда қара ат бетегені күрт-күрт жұлып толғай шайнап, кейде тын қалып тың тыңдап, сақтана пысқырынады. Шоқ тобылғының лас пердедей жымдана тұтасып, бірігіп кеткен. Қара ат құлақсыз басын көтеріп осқырынып же

тарығында Бақтыбай оянып кетті де, келте құйрығын көтеріп үйіріп ширығып тұрған қарамен шаба жөнелді.

Қалың жылқы орманды бауырлай ақтарылып үшкір бира жатқан. Көп тұяқтың дүрсілінен жер солқылдап, шошынған малдың берекесіз тасқынына төтен беру үшін жылқышы алға қарай ұмтылды. Боран мен қараңғылықта шұнақ қараның басын еркін жіберіп:

— Айналайын, сүріне көрме, әйтеуір!—деп Бақтыбай жалбарына тіл қатты. Шырқай салған жылқының ең алдында кер айғыр жал-құйрығын жайып жіберіп өлгенге барады екен. Бақтыбай құрығын көтеріп «құр-құрлап» келеді. Есі шыққан табынның алдынан кесілетеп көпке дейін тоқтата алмап еді. Қателігін түзеткен кер айғырдың өзі болды. Ол ішін тартып арқырап жіберді де, мойнын салып тұра қалды.

— Жетті ғой, бұларың не, ақымақ болмаңдар түге,— деп дауыстап Бақтыбай қарсы жүрді. Танаулаған көп жылқы иесін танып естерін жинай бастады. Бақтыбай у-шусыз кейін қарай қақпалады. Мұндайда дауыс көтеріп даурығудың қажеті жоқ, желігіп, өрлеп кетеді жылқы.

— Апырай, шұнақ қара болмағанда айырылады екем. Есалаң шабысқа түскен соң жеткізбейтін еді олар,— деді Бақтыбай тәубесіне келіп. Қараңғыда, өрі қар қалың жауып тұрған дүлей түнде табынның бас-аяғын біріктіріп қосқа қарай айдап келеді. Еті қызып үлгермеген қара дөнен қатты қызымырланып, шұнақ басын ызалана шайқап шабыс тілейді.

— Төк, жануар, о не қылғаның? — деген иесінің даусына құлақтарының тұқылын ерсілеу қыбырлатып жер тарпиды. Жылқылар жүре шалып келеді. Шомейіңкірей ақсаңдап бір тай кейіндей берді. Бақтыбай тайдың тақымының еті кетіліп қалғанын сондайдан ал-анық көрді. Қаны басына шапшып, тынысы тарылып кетті. Қарасырт көршінің жұмысы... — Әй, өттеген-ай, қара басып қалғып кетпесем ғой,— деп күйзеліп өзін-өзі жазғырды. Қанатбай да ұйқыдан оянып атқа мінген еді. Екі жылқышы тайды қосқа әкеп жарасын жуды. Бір кесектей етін жұлып алыпты. Тілерсектің аппақ сіңірі шығып тұр.

— Байлайтын қайда?

— Бір суыртпақ жоқ, Бақа.

— Жоқ болса жоғалсын!

Бақтыбай жүгіріп барып ауыстырып киюге ыңғайлап қойған таза шыт көйлегімен таңып байлады да:

— Жүрегім қатты мазалап тұр, жылқыға и бол,—деп от басына тізерлеп отыра кетті.

Кішкене қара қоста қыпылықтап қайыңның оты жанып жатыр. Сыртта зуылдаған мазасыз түт Жылқышының мал қайырған даусы естіледі. Жел қостың қара кигізін жұлмалап, қиюы қашқан есі шаңырақты сықырлатады. «Не болды саған, Бақтыбай, не істедің сен. Байлықты бағып тұрып кірпік қарға ма кісі. Ұяттан не қып өлмей тұрсың, мұндар!»—деп көйлегінің тамақ түймесін бырт-бырт үзді. Тайды кісінегені естілсе миы шыңылдап, көз алдынан қызы күлгін ұшқындар шашырайды.

Осы бір жүрек талмасы жау қолында болған жылқыдары жабысып еді. Көптен ұмытылып бара жатқан антұрғырдың бас салуын қарашы. Бақаң дәрмені құрып от басына шөге кетті де, көз алдынан қай-қандағы өмір елестері, ауыр күндер суреттері қат-қабат өтіп жатты. Ол екі дүние шекарасында бос сандалым мағнасыз көлбеңдеп жүргендей еді.

Ертеңінде жынын алдырған бақсыдай сүлөленген Бақаң құрық сүйретіп кете барды. Аспан ашылыпты. Өлі тыныштық. Қар тепкен көп жылқының арасына қызырып күн шығып келеді. Сәулесі малдың үлпілдеп түгін жарқыратып тебін бетіне ақтарылып төгіліп тұр. Қызғылт ұшқын жылқылардың аяқ астында секіріп ойнап, аязды аспанға біртіндеп таралып жатыр. Күннің қызыл табақшасын қоңырша бұлтта белдеулеп алыпты. Бақтыбай қапсағай денесімен аустінде құныса отырып көл-көсір тебінді жағала келеді. Құла бесті қарға шашасынан батып тоқта қалды да, ұмтылып қурайдың басын қармады. Жылқылар түндегі қырғын үрку болмағандай бейбіт жарыса пысқырынады. Бақтыбай жирен тайды ойласа шекесі суырып көз алдына ұшқын шашырайды. Қалай ойламасын. Жаңа қонысқа көшкен күні кездескенін көрмейсің бе? Сәтсіз күн, сәтсіз қоныс болмаса не қылсын? Қалғып кетіпті. Түсінде қалың жылқы қасқыр шауып тоз-тоз етіп жіберген екен. Дымы құрып қалжырап оянды. Жүрек талмасының әлегі шығар. Солай, тек жамандығынан аулақ...

Бақаң дала ауасын мол қармап ерге түзеліп отырады. Күн аласа аспанды іргелей жылжып әп-сәтте түр

төбесі жетіп алды. Алысырақта қостың істік төбесінен өңірше көкіне түтіп қолбеңдеп жоғарылап жатты. Мұндайда ыстық ішуге асығатын Бақаңның аухат-ауауы ақылдасы болмады. Керегі — мол-мол ауа мен тосынтық. Тыныштықты тек жылқы арасынан тауған, қостан аулақтай берді, ешкімнің көзіне түскісі де, сөйсеткісі де келмеді. Ұлы бесін кезінде ауыл жақтан машиналы топ келіп қостың басына шоғырланды.

Биқа, бас зоотехник жылқы алмақ — деді Қаптыбай шытығып. Бақтыбай тай үшін іштей күйзеліп өкінумен болды. Зоотехник — асқабақтай домаланған семі жігіт еді. Амандық-саулық сұрап, хал біліп сұраленбей-ақ:

Жылқыдан обраковка шығарамыз, қос басына өрнедер, — деп шырылдап айғай салды.

Шырағым, Берік, қара басып бір тайды қасқыр та тартқызып алдым.

— Мен білмеймін ештеңені. Жылқы ұстауға кірсе! — деді зоотехник тоқаштай жып-жылтыр беті түтініп.

Бақтыбайдың басы айналып, көзі қарауытып кетті.

Түсі бөлек сойылды адамдардан сескенген жылқылар кең далада шұрқыраса топырлап тістесе, тебісе сипырлысып жүр. Құрық ұстаған, бұғалық сүйреткен адамдар зоотехниктің саусағы нұсқаған жылқыны маташ алып жатыр. Беріктің мыжырайған қойын кітапшасы жылқы біткенді жұтып, жалмап жатқандай. Шөлдердің іштісі де, өнімдісі де, аттардың белдісі де, жүйрігі де талғанбады.

Мұнша неге көп шығарасың? — деп сұрады Бақтыбай шыдай алмай.

— Тура жиырма бес жылқы, — деп шаңқ ете қалды зоотехник.

— Неге көп?

— Жұмысың болмасын, ана жылқыны қайыр!

— Неге жұмысым болмайды?! Қар жастанып, мұз төссін көп жылдан бері өсіріп келем, маңдай терім бұлар. Жақсы-жаманын менен артық ешкім де білмейді. Шығынға шығаратын малды ақылдасып шығару керек. Сен болсаң, өңкей боздақтарды тізіп жатырсың!

- Аулақ жүр!

Бақтыбай сөзі өтпесін білді.

— Мына шұнақ қараны да шығарамын, күйі оңды өкпең, — деп кітапшасына түртті Берік.

— Шығармайсың, союға бермеймін оны, ол өре жүйрік жылқы!

— Тамақтан өтуге де жүйрік керек,— деді анау ырқылдай күліп.

— Шұнақ қараның жолына жанымды беремін директордың өзіне дейін барамын!— деп байбалам салды Бақтыбай.

— Әй, пендешілік-ай, баяғы байбаламдарыңды әл қоймағансыңдар. Қазір атом дәуірі...

Келген адамдар жылқыны тым-тырақай қуып, астап-кестеп қылды. У-шу болып шұрқырасып жатыр. Біреулер шұнақ қараны аңдып жүр. Тосын кісіге қайдан ұстатсын. Қуғын күшейген соң дөнен ойнақтап шығып, жылқыға жоламай қойды. Кеш батып барады.

— Ей, шал, ұста ананы!

— Мықтысың ғой өзің ұста!— Бақтыбай ашу қысып қалшылдап кеткен еді.

Зоотехник Қанатбайға бұйырды:

-- Ұста!

Шұнақ қара ноқта түскенде нөсер шабыс тілегендей құлақсыз басын сілкіп кісінеп жіберді. Ер саларда төрт аяғымен теңселе билеп құтырынып кететін еді. Бақтыбай теріс айналды. Жылқыларды екеу-үшеу қосақтап ауылға қарай шұбылған топ түн жамылып ұзап барады.

Жылқы жарықтық бейуақытта азан-қазан болды. Тайы кеткен, енесі қалған. Енесі кеткен, жабағысы қалған. Шұрқырау да шұрқырау. Айнала қап-қараңғы. Жылқышының көңілі де қара жердей. Шулағар жылқы алыстаған сайын жүрегі талмаусырап буындарынан әл кете берді. Қап-қара сақалын жас жуып тұрғанын аңғарған жоқ. Ол жәбір көрген баладай бейуақыт сңіреп жылағысы келді. Құлап қалмас үшін қар үстіне қамыт аяқтарын алшақ салып, матаулы жылқылардың жосып кеткен іздеріне қарады. Іздері көзден тасаланды. Аспанда ақырын жылжып бара жатқан қап-қара бұлттардың арасынан ақық тастай жылтырай жұлдыздар көрінеді. Орман ырғақты, мұңды әуенмен сыңсып, зулай бастады. Жылқылар әлі шұрқырасып жатыр. Бір кезде төңіректі дүрліктіре арқыраған дауыс естіліп еді, қараңғылықтан шұнақ қара ойнақтап шыға келді. Ноқтаның үзігі салбырап жүр. Шұнақ қара шапқан бетте Бақтыбайға тақау тоқтай қалып ұшпай қайтара кісінеді де, келте құйрығын тік шәншіп жылқыға қарай шаба жөнелді.

Директор ат шаптырым кабинетінің сонау төрінде отырып, кішкентай болып отыр. Ұзыннан ұзақ кілем төселген, қалқайып-қалқайып тұрған көп орындықтар. Кірпіні кірсе де Бақтыбай бөгеліп қалды. Жүрегі дүрсүрө өтеді.

— О, ақсақал, озыңыз бері,— деп бастық ерепейсіз үлкен денесімен қалбалақтап қарсы жүрді. Былпылдақ алақанымен қолын қысты. Амандық, қал-жағдайын сұрады.— Ал сөйленіз!

Мүндайда оңайлықпен сөз түсе ме ауызға. Үлкен күшті тымағын жұмарлай ұстап, жасаураған көздерімен бастыққа қарай берді. Директордың жатаған столы толған қалам, қарындаш, кітап, әйтеуір, сау жер жоқ. Сақал тебіндеген қып-қызыл бұғағы қырысталып салыстугін жауып кетіпті. Кішкене көкшіл көздерімен тіптікілей қарап:

— Құлағым сізде,— деді.

Бақаңның мақсаты — шұнақ қараны зоотехниктің қолынан арашалап алу еді. Өзінің доғалдау орысшасымен өмі келгенше түсіндіруге тырысты. Шұнақ қараның ерең жүйріктігін, оны бәйгеге қосса совхоз абыройсыз болмайтынын баса айтты. Директор күлді:

— Атты бәйгеге қосып қайтеміз, онсыз да, шүкір, өрмегіміз бар ғой. Жылқыны көптен жұмсап жатқанымыз — жер тарылды. Жайылымдардың дені жыртылды. Қалғандары да жыртылмақ. Сонда көп жылқыны қайдан бақпақсың? Көлік орнына техника бар. Жылқыны мұндайға байланысты мөлшерлеуге тура келіп тұр. Соның ішінде сіздің шұнақ қараңыз да бар.

— Олай болса, шұнақ қараны маған сатыңыз, бір жылды сатып алуға хақым бар шығар,— деді Бақаң.

— Болсын, қағаз жазып берейін. Бірақ обраковкаға шыққан мал тек сойылуға тиіс. Малдануға тыйым салымын.

Бақтыбай қағазын жасатып, ақысын төлеп сыртқа шыққанда, тар қапастан құтылғандай еді. Арада тағы бір жаз өтті. Тың игерушілердің тойында бәйгеге қосарлық ат жоқ деу директорға ұят. Бір күні шақырып отырып осы жағдайды айтты.

— Бәйгеге ат шаптырып қайтесіздер, онсыз да өрмегітеріңіз бар ғой,— деді Бақтыбай.

Ыстық қызарақтап;

Бір жөнін істеңіз, «Едбектің» директоры құр қол келді демесін,— деді.

Тың игерушілердің аудандық слетіне жиналған ел қарақұрым болып дөң үстінде тұр. Алыстағы құба жонда мөлдір сағым жөңкиді. Шыбынсыз шілде дерлік бір күн. Жып-жылы ауада мизам қалқып барады. Мизамның күміс сілекейі Бақтыбайдың бетіне оралды. Ортая бастаған көз шарасы жасаурап бозғылт далаға қарайды. Сабан көпенелері шұбарлаған сап-сары өгістік жатыр. Шеті көк жиекпен бірігіп кетіпті. Ұланғайыр жазықта бұрнағы жылы ғана ақ селеу тербетіліп тұрды. Айналайын, адамдардың қолы-ай!

Бақаң осы тектес ойда еді. Жұмыр жонға асылып жатқан жіңішке сүрлеу бұрқ ете түсті.

— Эне, көрінді, эне!— деп лап қойған көпке даяшылар айғайлап жүр. Дөң үстінен қара моншақтар төмен қарай ағытылды. Шаң будақтап ойнап келеді. Алдындағы жылқының не түсті мал екенін де әзірге айыру қиын. Дегбірі кеткен Бақтыбай қамыт аяқтарымен шайқалақтап ілгері ұмтылды. Аттар ілезде тақаш қалды. Жыланның басындай құлақсыз басын ілгері созып жіберіп шұнақ қара жетті. Аузын арандай ашып алыпты. Тұрпаты тіпті қорқынышты еді.

— Шұнақ қара, шұнақ!— десіп жұрт у-шу. Бақаң тұмағын бұлғап шыр айналып қиқулай берді.

— Атың балаға әл бермей жүр,— деп құлақ түбінен айқайлағанда ғана Бақаң есін жинады. Баласы әлсіреп қалыпты. Шұнақ апандай екі танауынан ыстық бу атып, нақ бір құтырған жылқыдай қорсылдап тік шапшиды. Қолтығы да шыланбаған жүйрік құйрығын үйіріп қолға тұрар емес. Бақаң мойнына асылып өңіреп қоя берді. — Халайық, озған ат кімдікі?— деп айқайлаған төрешілерге: «Еңбектің» жылқышысы Атшабаровтікі,— деді біреу.

Есі кете қуанған директордың қолын қысып:

— Ат та, абырой да өзіміздің «Еңбектікі». Жүйрікті басы бүтін совхозға беремін, тегін беремін,— деді жылқышы Бақтыбай.

АҢШЫЛЫҚ СОҚПАҚТАРЫ

Біз оны Хакім абзи деп атайтынбыз. Өмірлі кәсібі— аңшылық. Кішкене ғана сары шал жасы жетпістерді алқымдаса да, бала қимылды, шапшаңқой кісі. Ашан жүзінде әжім аз болғанымен, мұртына ақ мол араласқан. Айыр иегін тақырлап қырып жүргендіктен

көздің сақал бітімін ешқашан да көргеміз жоқ. Ол жойымалықта ойлы, үнсіз. Ал аңшылық жайлы сөз болса аңдық кішкене сұр көздері ойнадап, мұртының шыршарынан ширата түсер еді. Осы кезде қартаң жүзінен некейі бақыттылықты аңғаратынбыз.

I ҚАР КИТАПТЫҢ БЕТТЕРІНЕН

Қырым жыл тайға кезіп, тауға өрмеледім. Мылтық аяғын баппаған өлкем жоқ. Аңшылықта жүріп немесе шықтым. О, несіні айтасың, қызықты көрдік деп... дәді абаи қайқы трубкасының күлін қағып. Мұндайда жүзіне қан ойнап, көздерін бір нүктеге қалай қалады. Қалтыраған саусақтарымен трубкаға ма-
терканы шымшып салып, аузына апарады. Онсыз да тартып сарғыш тартқан көкше мұртының арасынан түсінді будақтатады-ай келіп.

Қыста аяққа шаңғы іліп орман кезген қандай екенсі. Сұмдық аяз дейік, үп еткен жел жоқ. Орман күшін тұрады. Шыршалар мен самырсындардың түксіз бұтақтарына қар қонақтаған. Құстың мамығындай мұз қыруға соқтықла, бірақ соқтықсаң мойныңнан мұзды ақ кеткені. Қос шаңғы бірінен бірі оза алмай шықыр шықыр етіп тайталаса жылжиды. Алуан түрлі өрес салып тышқан жүріп отырыпты. Әр жерде тоқтап түсіп тұмсығымен қарды ақтарып көріпті де, ілгері кетті. Кенет... із де жоқ, тышқан да жоқ. Қайта қарайсың ештеңе көре алмайсың. Апырай, мұны кім көтеріп өтті?.. Еріксіз ойлантады. Қар бетінде қанат сызғаз емес бар. Е-е-е, байғыз қу екен құртқан. Әнекей, шырша бұтағының қырауы түсіпті. Қар бетінде құстың шыңырығы жатыр. Мына тұста отырып аңдыған екенсі. Сары көздерімен ұзақ, телміре қарап отырып бас көтерті-ау сабаз. Тышқанның қауыпты саяхаты сонымен толам болыпты.

Әрілей бересің, әрілеген сайын қоянның жымы қалайды, қар бетін айғыздай түседі. Басқа бөгде іздері күлмен мен бұлғынның іздері құрып кеткен. Бір жырық-тың істеген ісі бұл. Түн баласына айнала берген, ізге түсушіні жаңылдыру үшін сөйткен. Бүкіл бір алашаны шымайлап болыпты да, өзіне ыңғайлы қалыңға көрмей қарғып кетіпті. Тауып көр енді. Үстіне шықсаң да қозғалмайды. Жананын сүйкеп өтсең де бас көтермеді. Қорқақ деген қоян сөйтеді.

Шаңғылар сықыры толастамайды. Арқаңа таңыр алған зат дорбаң мен мылтығың иықтарыңды басады. Нәрсе-қараңды артқан итшана бөліңнен тартып жүрісі ті ауырлата түседі. Оған қарауға уақыт қайда. Күт барда ілгерілеп қалу. Алда қимас адамдарың күтіп тұрғандай ентелей түсесің. Міне, тағы бір хикаяның куәсі болдық. Бала терек өскен алаңша шетінде бұлаңның іздері жатыр. Қарға терең батып тұрып терек бұршіктерін шалыпты. Майда бұтақ сынып түскен. Бұлаң бірер аттаған соң төрт аяғын қосып сәл бөгеліп, әлде неден секем алып тың тыңдағаны. Сөйтіпті де орманға қарай қарғи жөнеліпті. Қатты кеткені соншалық төң жердің бетіндегі жасқылт күрең мүкті тұяқтарымен кертіп, лақтырып жіберіпті.

Бұлаң бекер үрікпеген, қалыңнан бұқпантайлап келген қасқырлар лап қойыпты. Ұзын саны алтау не жетеу... Әй, өттеген-ай!

Күн ұясына батады. Ұясына батқанын, әрине, көре алмайсың. Алып шыршалар мен қарағайлардың алыс төбелері ғана алтынмен зерленгендей жарқырап тұрады. Тайга іші сұсты қараңғылыққа бейімделеді. Қоналқалық жер іздейсің. Қары жұқа панасы бар жер...

Осыдан соң Хакім абзи трубкасын қағып, темек дорбасына қол жүгіртеді. Көздері күлімдеп:

— Сарықардың үстінде қонып көр, қане, қырық градус суық мынау, — дейді.

Рас ау, адам ұзақ түнде қайтып ұйықтайды, сұрапыл қыста. Біз Ханкеңе ентелей түсеміз. Қария күртістей мұртының арасынан түтінді будақтатып әңгімесін жалғайды.

— Шырша арасынан текпілеп қардың жұқа жерін табасың да, мойныңнан жүгінді түсіріп, қол шаңаңды доғарасың. Жол күрегіңді жүріп қарды аршисың, шырпы сақтайсың. Сонан соң кенеп шатырды шапшаң тұрғызып аласың. Қар жамылған тыныш қойнаууда қардай аппақ шатыр тұрады. Шатыр төбесінен көкжілім түтін будақтап, тылсым тайга ішінде тіршілік салтанат құрады. Кішкене темір пеште шыршаның шайырлы бұтағы дүрілдеп, қос жылынып жүре береді. Қар суы сақырлап қайнап қағаз шайдың иісі бұрқырап қоя береді. Дастарқан жайып, түйір қантты тырс еткізіп шай тартып отырғанда тыстан ит үрді. Сенімді серігі сарықасқа біреудің келе жатқанын хабарлайды.

« Уа, Хакім абзи,— деген дауыс естіледі.— Қолыңды жуу керек болсын!

« Шайға бер, кел Әли, кіре бер!

Шатырдың кеңіп есігін көтеріп қыраулы адам бас тастады. Жап-жас жігіт алақандарын ысқылап жіберіп отырып тұрған пешке қарсалайды.

« Хакім абзи-ай, үйіңіз қалай жылы еді,— дейді отырып болып.

« Шешің, жайғаса бер. Абзиыңның үйде де, түзде де дастарқаны жаюлы, іш, же,— деймін. Әли тез шешіңнің сырт киімін тастайды да, шайға отыруға ыңғайланады.

« Қолыңды жу, бақыраш әне.

« Қол жуғышыңыз да бар екен-ау.

« Енді қалай, адам қашан да адам екенін ұмытпау керек,— деймін. Әли қол жуғышқа еңкейеді. Шайды ұсақ ұртап отырмыз. Шілте шам әлсіз жарық түсіріп тұр. Күнұзын суықтан келген Әлидің кескіні темір пештің қабырғасындай қызарып алаулап кеткен. Жігіт қулана күлімдейді.

« Бұлғын ізіне түсіп көп жерлерге бардым,— дейді жігіт кеңес бастап.— Небір қиын қалыңды, тастақ төбелді шарлай беріпті. Кеш болған соң қоналқаға қайта қарай кеттім. Олжасыз қайттым.

« Хакім абзи мұртын сипап күлді де трубкасын тұтты.

« Олжа деген не о, тәйір,— деймін пешке шырпы тастап.— Тайганы тамашаладық, шипалы ауасын жұттық. Үміт жетегінде көп жерлерді көрдің. Аңдар, құстардың тірлігі жайлы қардағы жазуларды оқыдың, бір бұлғынға татымай ма сол?!

« — Рас-ау, шын сөз ғой!— дейді жігіт мақұлдап. Қос сыртынан ұрымтал жерден тарс еткен дыбыс естіледі. Сәлден соң әріректен тағы сондай дыбыс.

« — Сұмдық аязды көрдің бе, құлаған шыршаның діңгегі шатынап жарылып жатыр,— деймін мен құлақ түріп. Иттер қаңсылап іргені тырналады.

« — Түн өбден суытты,— дейді Әли. Екеуміз қызара бөрткен қалыпта сұхбаттасып отырамыз. Әли болса әлі жас, тайга сырын, аңшылық жағдайын білуге құмар.

« — Аңшылық — жүректінің, батылдың кәсібі. Қорқақтың қолы емес. Өзімнің мықтап бір қорыққанымды айтып берейін.

« Хакім мұндайда трубкасын қасақана бұрқырата түседі.

2. КӨЗСІЗ ЕРЛІК

— Бірде мына өзіміздің Орал тауының биігінде жүрген қос қыранды көзім шалды. Қараймын, бүркіт тұқымдас болғанымен, бүркіттің өзі емесің-ау дейді көңілім. Олай дейтінім — бұлар суық аспанның биігіне самғап, саңқылдай жүйткіп көк жүзінде шарқ ұратын оралдың ақнығы емес. Қия жар тасты айнала ұшып жерге түйіле, еміне қалықтап тышқаншылаған бөктергіге ұқсас. Өзенге төне түскен бұтақты қарағайға қонып алып, суға телміре қарап отырғанын көрдім. Бір кезде өлгі ірі құс сұмдық ұзын қанаттарын жайып жіберіп, суға жалп ете түсті де, бір шорағайды тыпырлатып ала-ақ жөнелді. Сол қалпы қоңыр тауға қарай көтеріліп кетті. Дүрбіден көз алмай отырмын. Күмістей аппақ құйрықтарын жайып жіберіп, еңкең жартастың алқымдығына барып жоғалды. Сол тұста қартасты жарып өскен қортық қарағайлар ұйысып өсіп тұратын. Ұясы барын біле қойдым да, өрге қарай тырмысып жақындап келдім. Бұл көдімгі ақбас қоңыр күшіген болатын. Бүркіттен әлдеқайда үлкен, бүркіттей алғыр қыран емес, кез құйрық пен бөктергі аталас құс.

Жарты шақырымдай қашықтықтан дүрбімен қарап ұяның тұрған жерін анықтап алдым. Бірақ төменнен жету мүмкін емес. Қабырғада ұйысып өскен аршамен үйенді. Ұяға жеткісі келген кісі шың басынан арқанмен төмен түсу керек. Жас кезіміз ғой, өңкей желбас балалар жиналып алып тауға өрмелей бастадық. Ұзақ тоқтап тыныстаймыз да, арқаннан ұстап жоғарылай береміз. Жоғарылаған сайын жүрек қобалжып, тынысымыз тарылғандай болады. Бір кезде жап-жазық төбеге жеттік-ау. Қызыл шақа тастың үстінде құстың саңғырығы, сүйек-саяқ жатыр. Аққұйрықтар бұл жерлерге де қонып, түстеніп жүрсе керек. Бас айналатын биіктіктен төменге көз салдық. Жарты күн жүріп келген ауылымыз аяқ астында жатыр. Көшелерде жүрген қуыршақ адамдарға дейін алақандағыдай. Одан әріде ақ үйлі ауылдар ағараңдайды. Тас жиегінен іргеге үңіліп едік, қара бөркіндей ұя тап астымызда, бірнеше метр төменде көрінді. Жігіттердің көбі түсуге бата алмады.

— Мен барам, — дедім.

Үйден алып шыққан ұзын арқандардың екеуін жалғап, басына көлденең келдек байладым да, соған

отырып алдым. Қолымда қапшық, белімде қыңға салған шапшаң. Жігіттер арқанды сусытып түсіре бастады. Төмендеп келем. Ұяға да жеттім. Қауырсыны жетіліп келе жатқан екі балапан отыр. Ұяны ағаш бұтағынан өріп, қалыңдығы бір метр болса да, талдан өрі кең. Қоянның, ұсақ аңдардың сүйектері, өлген қабыршықтары ыбырсып жатыр. Өлексе исі бар. Ақжыл қоңыр балапандар имек тұмсықты аузын ашып, металдап айбат шегеді. Соза берген қолымды алаңсыздықтарымен тырнап алды. Қолымның қаны суылдан қой берді. Сөйткенше болған жоқ, суылдаған дағдым мен қанаттардың көлеңкесі түсті. Қарап үлгергенше өткір тырнақтар бас киімімді жұлып ала жөнелді. Иді қарасам шұбар кепкем төменге қарай қалбамақтан бирады. Ұябасар қоңыр шыңға өршелене қанат терген биіктеп кетті. Қимылын аңдып соған қарап тұрғанымда, шәулісі аяқтарын арқамнан салып-ақ жібергені. Женіл кенеп шекпеннен өткен болат тұяқтар жауырыныма қадалды. Жігіттер жағдайдың оңбасын түсініп, арқанды тарта бастап еді, мені бір көзсіз ерлік билеп:

— Тоқтаңдар, таратпаңдар, қалай да балапандарды алмай қоймаймын,— деп пышағымды оңды-солды күшігендерге сермей бердім. Жыртқыштар болса ұяға қол шартар емес. Өткір пышақ асығыста арқанға тиіп кетіп, бір талдан үзіліп, бытырай жөнелмесі бар ма, пышақты метр биіктіктен құлап-ақ кеткенім. Төменде жан жасыл болып дірілдеп тұнып тұрған қызыл арша мен үйеңкінің төбесінен топ ете түстім. Өлмеуіме сенбей қалың бұтаққа ілініп қалуым болды. Беті-қолым қан жоса. Әйтеуір, сүйектерім сынудан аман. Жолдас-тарым кештетіп зорға тауып алды. Көзсіз ерлік тәубемізді келтіріп еді,— деп Хакім абзи көкшулан мұртын ашып, кеңкілдеп тұрып күлді.

3 АЛЫПТАР АЙҚАСҚАНДА

Хакім абзи мұртының ұзын сапарын ширатып, қалғасын қармана берді. Іздегені-белгілі қара трубка.

Баяғыда,— деп бастады, ол — Қылшылдаған Комсомол кезімде сұранып Қиыр Шығысқа кеттік. Амурдағы Комсомольск қаласын салыстық. Қаланы аялап болып, бірнеше жыл сонда тұрдым. Аңшылық болса атадан қалған кәсіп. Әкеме еріп әйгілі Оралды

аз кезгенім жоқ. Сол әдет қайда жүрсе қалушы ма еді. Көршімізде Иван есімді аңшы қарт тұратын. Мен шағалалар мен малас жігіт баласы бар. Үшеу болып аттанайық.

Алдымызда ұлы жота сұлап жатыр. Биіктегі көрнекті қарағайлардың төбесі күн сәулесімен жалтырап көрінеді. Сирек бала шырша мен қызыл қайың ескен ағашы еңіс ілгерілеген сайын биіктей берді.

Осы тұстан тағы шошқаның екеуін атып алып келдім, — деді Иван бурыл сақалымен нұсқап.

Қарт ырғала ұмтылып жортып келеді. Қос шағаласы сыр-сыр етіп қар бетімен лекіте түседі. Жас болсаң сақ та ере алмай, терлеп-тешіп келеміз. Бір кездің біраз басшы тоқтап жерге үңіле қалды да:

— Нағыз алыптың өзі екен. Тауға қарап өрлеп кетіпті — деп дауыстап жіберді. Манадан ашық жермен келе жатқан біздер енді қыспақ қиынға кіріп бөгеліп бердік. Бұта арасынан бетімізді жыртқызып, шоқалар тастарға шаңғымызды ұрып, сүрініп кетіп, қайтадан ұмтыламыз. Шошқаның дәу қабаны жай басып ілгері кете беріпті. Кей жерде сәл тоқтап тұмсығымен қарды ақтарып көріпті. Кей жерде төрт аяғын бауырына жиып, тың тыңдап алып, жүрісін шапшаңдата түскен. Ненен секем алды екен? Із қалың шыршаны сүзіп алашаға шыққанда қарт шаңғының таяқтарын кеудесіне тіреп тұра қалды. Сақал жапқан жүзінде есі кете тақданушылық бар. Ол үн шығармай таяқтың ұшымен нұсқап көрсетті.

— Жолбарыс қой мынау. Қабанның соңына түсіп кетті. Не деген жүрек жұтқан өзі. Сауыт құрсаңған батырға қалай ғана қызықты екен? Аш қой, аштық не істеппейді, — деді шал бас шайқап.

— Қабан жолбарыстан мықты болғаны ма?

— Сұрапыл, сұрапыл ғой.

Қоян түбітіндей аппақ қардың бетінде ірі аяқ таңбалары жатыр. Қоянның ізімен араласып өрге беттепті. Манадан алды-артымызды орап ұшыртып жүрген иттердің жүні жығылып, күйгелектене қыңсылайды. Адамға жақындай, тығыла түседі.

— Жолбарыс алыста емес, — дейді қарт сыбырлап сақ болыңдар. Өз басым жолбарыстың атын естігенім болмаса, көрмеген аңым. Содан ба, серіктерімдей көрнекі абыржи қойғам жоқ. Жүріп келеміз. Жоғарылаған сайын шыршалы жыныс қалыңдап, жүріс ауырлап берді. Міне, төбе басына тақалдық. Арғы бет терең құ

ама Аңшы кілт тоқтады. Көздері қыранның көздерінен оғ шашып тұр.

Естимісіңдер?

Арғы беттен гуілдеген дыбыс естілді.

Сендер арқан бойы кейін отырындар! — деп бұйырылды да, қарт аңшы бұқпантайлап сандық тастың іргесіне барды. Барды да үңіліп қатып қалды. Қызықтың астыңғы аяғымыздың астында болып жатыр екен. Бізден сүз жегірдей төменде екі алыптың қызу жекпе-жегі басталыпты. Сайдағы сіреу қарды ойран етіп, жердің бәрі қарғысын қопарып тастапты. Қабан сояу тісті үкпен аузын ашып қарсы қарап тұр. Жолбарыс арқан бойы жатып алып құйрығымен жер сабалайды. Қабан арқан қылтаңдары болат тарақтай тікірейіп алдыңғы аяғымен жерді салып-салып қалды. Келер секундтарда сары ала тонды дию қара тонды батырға қарай басып атылып, белдемеден ұрып жіберді. Мұндайда ірі аңшының тіпті, алты жасар өгіздің белін үзіп түсетін сүмдік екпін қабанға түк те істей алмады. Қабан қарсы ұмтылғанда жолбарыс артқа қарай жеп-жеңіл ыршып кетті де шошқа бұрылып үлгергенше арқасына қонып алды... Қонып алып сым қылтаңды желкелігіне ауызды салды келіп. Қабан қатты шыңғырып, қалыңға қарай ұмтылды. Жолбарыс тырнақпен де, тіспен де мықты қадалып айрылар емес. Қабан үстіндегі он пұттық ауыр жүкті арқалаған қалпы өршелене ілгері тартты. Бірақ қашып құтыла алмасын білсе керек, жауыншаң аузынан мойнын жұлып алып алдыңғы аяғына ауызды салып жіберді. Жолбарыс гүрілдеп секіріп түсті. Қатерлі тырнақтан құтылған қабан тал теректі бала шааршаны жапыра қиратып қалыңға қойып кетті: Жолбарыс ата салты бойынша оны қуған жоқ. Қабан кеткен жаққа қарап жаланып алды да, ақсаңдап ілгері шүрді.

Қабан мұнда, жар астында, тыныш жерде жауы үстесіп түскенге дейін жатқан екен. Екі алып шайқасқан алаңша асты-үстіне шығыпты. Бұталар жапырылып, түбірлер аударылып қалған. Жер қара жыртындыны айналған, жан-жақтың бәрі шашыраған қан. Шұрқыраған жолбарыстың жүні, шошқа қылтаны. Жолбарыстың ізі қызылқан, табанын ойсырата орып түскен көрінеді. Қабанның да жарасы осал болмапты. Ішінде қан мол. Иван қарт қопарылып қалған түбірге отырып:

— Әлгі екеуінің бірін олжалап қалу да ойымыз
келмеді,— деп өкініш білдірді.

— Мына тамашаны көрудің өзі он олжаға тұрма
ма,— деймін мен.

— Жаны бар сөз,— деді қарт, бір тастың үстіне
отырып махоркасын орады.

ПОВЕСТЕР

ҚОС ҚАЙЫҢ

Қырдың үстінде замандар бойы құшақтаса, өріле-өріле өгіп қайың тұр. Түптері жуан, бұтақтары тармақ-та, тамырлары тереңге кеткен. Дала желінен қаймықпай жонанға ұмтылған биік. Көз көрімдегі орманнан бұл түсқа қалай келіп орныққанын білуші ешкім жоқ. Асман айналып жерге түсердей сұмдық ыстықтарда айымен пралас жатып, қойшылар саялайтын жапанда-сы жалғыз көлеңке бұл.

Бір бұтағы сырғауылдай сорайған алыптардың түбінде Қайыр мен Мәлике май болған үлкен темірді ортаға алып отыр. Жігіттің түбіттен бастаған мұртына оның қомақтап қарая түсіпті. Мәликенің топ-толық бетіне керосин түтіні сіңіп жылтырап алған. Соқа тіркелген тиректор үнсіз. Үлкен шойын доңғалақтары қара жарық тас табандай тоқтапты. Қозының елтірісіндей ауырып жыртындыда қарғалар ұшып-қонып жүр.

Жігіт клапан ұяларын тазартып, қайрап отыр. Кішірек нықтары селкілдеп зорлана қимылдағанда бетінен тер моншақтайды. Мәликенің күлкісі келіп кетті. «Жан жас, бала десе де болғандай өзін» деп ойлады ол.

Қайыр, маған бәрші өзін біраз изелеп көрейін, — деді білсеікті қолдарын созып. Жігіт мұрнын бір тартып саңқарау адамдай ісіп жалғастыра берді. Клапан ұяларына керосин құйып ағатын ақпайтынын қарап отырып, қайтадан кірісті. Мәлике майланған қалтасынан күйеуінің хатын шығарып, ұзақ қарап отырды. Сөзіншеңде ауызба-ауыз сырласқандай болатын хаттың таныс жаууларына үнсіз көз жүгіртті. Хат қағазына май өңіні жирымдалып біткен. Соңғы хаты оның. Жалғыздан көткеніне біраз жылдан асыпты. Келіншек күркіледі. Мәліке екі-ақ ай отасыпты-ау! Жұбайлықтың өткінісі қызығы да әлдеқашан ұмытылыпты. Көрген тұлғай май бір елес қана. Қошайға тұрмысқа шыға қонды ойында болмайтын. Оқып жүрген, тіс қаққан жігіт оң оңай ертіп өкетті де, үйіне кіргізе салды. Мәли-

ке небәрі он жетіде ғана еді. Кейін қызды жақтаушылар сотқа беріп Қошай «аллалап» құтылған. Әйтеуір Бошай ағасының беделі ғой.

Келіншек жасаураған көздерімен айналаға қарады. Дала рахаттана тыныстап жатыр. Күлімдеген көктем күні. Жел жыртып, жан-жаққа айдап жіберген ақ бұлттар қалқиды. Көкжиекте көгілдір сағым дірілдейді. Даланың сол тұсынан қуыршақ атқа мінген біреу бұлдырап көрінді де, сағым селіне тоғытылып кетті. Мәлике күрсінді. Жұдырықтай жүрегі кеудесін теуіп аласұрды. Жақсы хабар әкеле жатқан біреу болар ма дейді алдамшы көңіл.

Қайыр баяғыша иықтары селкілдеп тұтқаны ерсілі қарсылы айналдырады. Темірлер арасында үгетілген қайрақ ұнтақтарының шықыры естіледі. Қайырдың қырдай желкесінен тер тамшылайды. Мұрнын тартып қойып тағы да керосин құйып көреді. Мәлике шалқайып күнге қарады. Күн сыбдыр қаққан балауса жапырықтардың арасынан наздана сығалайды.

— Өтпеген-ай, кешігіп қалдық, моторды жинағанша қай зман, оқелші бері!— деп қол айналманы жігіттен жұлып алды да, салмағын салып изеңдей берді. Қайыр жеңімен бетін сүртіп отыр. Мәлике жұлының шапшаң қимылдаулы. Бір кезде тоқтап терін сүртті де теріс қарап отырған жігіттің мықынынан шымшып алды. Қайыр шоршып түсті. Келіншек күлкіден өлежиді. Күлгенде аппақ тістерін маржандай жарқыратып күледі екен. Екеуі қосыла күлді. Осы арада дөңге шоқытып шыға келген Бошай басқарманы көріп тыныла қойысты. Мәлике лекіте келген дәу жиреннің жалпақ омырауына сазара қарады. Бошай басқарманың келте мұрты қисайыңқырап, кескіні кетіңкіреп аустінен дауыстады.

— Уа, бұл не жатыс, тың жырту ма, босқа көлекелеу ме?

Мәлике тұлымын орамал астына жасырды.

— Трактор сынып қалды. Клапандарды егеп жатырмыз. Таңнан бері он айналып едім, ақыры мінекейіңіз.

— Тартпайтын орны бар, ескі трактордың тың кетсруге шамасы келе ме. Уақыттың өтіп бара жатқанымынау. Көктемгі егісті кешеуілдеткенің үшін алдымен бригадир сен жауап бересің, білдің бе?— деп қамшылы қолын сермеп қалды.

Қайыр белін жазып, маңдайын сүртті.

Отагасы-ау, бұл техника емес пе. Ескі дүние жинап, жасқап дегендей...

— Сендер ғой, тың жыртамыз, тың жыртсақ астық жинап, тың-тың деп өңештедіңдер келіп, тындырғандың қане, тракторлар қаусап бітті. Барлық тракторлар түр. Сен болсаң осы жақты айналсоқтайсың да жүресің. Қазірден бастап тарт! Мәлике өзі де істейді.

Қайнаға-ау, головканы жалғыз орната алмаймын ғой.

— Орнатасың, бригадирге басқа тракторлар да бар, әйда, тарт қазір!

Бошай осылай деді де, жиренді орай шықпыртып шаба жөнелді. Күнге қурап ескірген сұр шіләпісінің ерисуі желпілдеп барады. Қайыр сасқалақтап қара терге түсті. Шоқайып отырып алып изендей берді. Мәлике ту сыртынан күлімдеп қарап тұрды да, сақиналы жұдырығымен шүйдеден бір түйді. Сонан соң еңісте далақтан бара жатқан Бошайды нұсқап:

— Анау не деп кетті, ұқтың ба сен, ұқтың ба деймін? — деп қос қолдап қайыра жұлқылады. Жігіт жапжас, бейкүнә кескінмен алабұртқан келіншекке қарап нығын көтерді.

— Әй, осы сенің темірден басқа ұғар тілің бар ма? — деп Мәлике күлкіден буыны құрып, құлай түсті. Жапырынды бетегеде етпеттеп алып күле берді. Қайырдың жанына келгенде көздері жасқа толы еді.

— Жетті, болды, бұл қараңқалғырлардың қай тоқтамағаны бар, орнатыс та жөнел осы жерден, тап қапір! — Долданған Мәлике ауыр темірді жерден көтеріп алды.

— Тұра тұр, тоқта! Қайыр жармаса көтерісіп күн күздырып қайнап тұрған трактор үстіне қойды.

— Түсті ме орнына?

— Түсті.

— Енді жөнел! Жөнел деп тұрмын ғой саған!

Қайыр иықтары қушыып, таяқ жеген баладай жалтқтап қарап барады. Мәлике оны аяп кетті. «Не жапығы бар, мүлдем бала ғой әлі. Қайнаға жігіт деп жүр-сү мұны» — Әй, Қай-и-ыр, соңыра айналып соғарсың!

Жігіт дөң асып кетті. Мәлике ауыр кілтті сығымдаған қалыпта тұр. Көңілі құлазып, жалғызсырап кетті. Дала желі шалқи соғып, егіз қайыңның сансыз жапырақтарын шулатып азынап қоя берді, дала бетін мамық қанатымен желпіп, жасыл бетеге, ақ селеуді толқыта шийқан тербей бастады. Дөңнен әрі қызып, күйіп

жатқан бұрынғы жұмсақ жыртындының бетінде құйылған дөңгеленеді. Құйын боп-боз ұлпа құйрығымен огістік үстін ұйпап, айналақтап кезіп жүр.

Мәлике шашылып қалған тракторын жинап қапына келтіре берді. Тез бітті дегеннің өзінде күн еңкейе жинап болды. Енді от алғызу — қияметтің өзі. Бар күшін салғанда тұтқаны жарты айналым ғана жылжыта алды. Мотор үн қатар емес. Қолдары қалтырап білектерінен ол кетті. Батуға беттеген күннің сары сәулестер жуган кескініне қиялай төгіледі. Келіншек бар қапратын жинап бұрап қалғанда тұтқа кейін серпіп ұшырып жіберді. «Қараң ғана қалғыр, қу темір-ай!» — деп қайыра жармасқанда Қайыр ұстай алды.

— Жеткенім осы болды, Мәлике, қазір жүргізіп берейін. Ойбай-ау, аузыңнан қан саулап кетті ғой! — деді ол қалтасын қарманып. Мәлике ұйыған қанмен бірге тілінің сынығын түкіріп тастады. Қайыр аппақ қол орамалын келіншектің аузына басып, шапшаң сүрткілей бастады. — Қап, мертгіп қала жаздағаныңды қарашы, сиптоңо өтпейді, тыйылады, қазір-қазір... — деп ұялыңқырап күбірлеп өбектеді. — Зажиганиясы дұрық болмаған екен. Қазір бәрін де жөндеймін.

Қайыр өкпінмен зырлатып жібергенде мотор о алды.

— Айналайын-ай, еркексің ғой өзің, жігіт екенсің ғой!

Қайырдың кескіні ду ете қалды. Мәлике қайталап қан түкіріп тұр.

— Аузыңда өлі қан бар. Үйге барып дем ал, мей жүрейін сен үшін.

— Жоқ, өзім жүремін!

Қақалып-шашалған қашау доңғалақты ескі трактор көп тоқтады. Күндегісі осы бұл шіркіннің. Трактор кейітті екен деп жаси қалған Мәлике жоқ. Білекті қолдарымен рульден тас табандап ұстап, кейінге жалтақтап қарайды. Селеулді қатты қыртыс аударылып, жап-жасыл далада қара таспа жыртындар қалды. Замандар бойы қол тимеген тұмса жер күннің ынтыға ұмтылып құлашын кең жайыпты.

Қайыр Мәликеңі шығарып салып, еңкейіп қалған күннің астына қарай жылжып кетіп бара жатқан жалғыз тракторға қарап көп тұрды. Аузынан қара қан аса да мойымайтын өжет кескіні елестейді. Кір шалмақтың аппақ тістерінің текке сынып, кетіліп қалғаны өкінішті. Мәликеден басқа біреу құдайды, басқарма

ны, соғысты қарғап даланы шулатар еді. Аузына қан жиналған сайын өршелене түкіріп тастап, дағдысына шапшаң, шымыр қимылдап, құлшына кіріскенін қайтерсің.

* * *

Сұмдық үлкен қызыл күн тоғай төбесіне иегін сүйген аз тұрды да, төмен түсіп бара жатты. Күн сәулесі жұлықтаған ақша бұлттар жарқырап нұрланып тұр. Сүйқылға бозғылт шық үйірілді. Алыста, сонау Шиелі жақта трактор гүрілі естіледі. Шалқардың арғы бетінде Бағила мен Сәлималар да жер жырттып жүр.

Бригадир маңдай терін сүртті. Біреу көздерін баса қойды. Жұп-жұмсақ алақандарымен көз шарасын қысып, басын бұлттар емес. Сабын мен әтір иісі мұрнына келді. Саусақтарын ұстап көріп:

— Зібирасың ғой, жібер енді жібер!—деп жалына бастады.

— Сүйген қызыңды айт, әйтпесе босатпаймын!— деді сықылықтап. Қайыр әбден сасқалақтады.— Кім деймін, кім?— деп Зібира көздерін қыса түсті.

— Ешкім де емес, жібер!

Зібира күліп отыра кетті.

— Келсейші, дем алайық, жұмыстың шеті-шегі болмай кетті. Шалқардың бергі даласын саржандап шықтым. Аяғым талып, әбден болдырып қалғаным.

— Сеніңше қалай, өзге жұрт шаршамай жүр дейсің бе? Қарашы, көлік соқалары әлі тоқтаған жоқ. Таң біліне кірісіп еді. Жылдай күнде аяқ суытуға уақыт таппаған адамдардың халі нешік?— деді алакеугімде іркес-тіркес дөң асып бара жатқан көліктерді нұсқап.

— Жұрттай сірі жанды емеспін. Көп жүрсем тізелерім талады,— деп Зібира торғын көйлегінің етегін желпіп тастады. Әтір мен тер сіңген қамшат беркін шешіп ұзын қоңыр бұрымын желкесіне орағыптады. Қара көлеңкеде кескіні әлгінде ғана батып кеткен күндей дөңгеленіп нұрланып тұрды.

Көктем әуеміне мас даланы күңгірт іңір басты. Тракторлар гүліне саздағы құрбақалардың шуы қосылып ың-жың. Жарықтар ақырын жылжып дөңнен әрі асып түсті. Жап-жақыннан бөдене дыбыстады.

Зібира тым жеңілденіп кеттім бе деп беті дуылдап қоя берді. Киіктің асығындай сұп-сүйкімді жас жігіттің селт етпейтін маубастығына таңданып үнсіз отыр. Зібира күрсінді. Етті-жеңді денесін жігітке қарай бұ-

рып денсаулық пен балғын жастықтың белгісіндей жұп-жұмыр, аппақ саусақтарын қарамайлы қолдардың үстіне қойды. Аты жоқ саусағында лағыл тас орнатқан алтын жүзігі көз тартады. Жұп-жұмсақ, ыпыстық алақандары жүрегін қытықтағандай еді.

— Қайыр, деймін, сен өмірде біреуді сүйіп көрдің бе?—деп жақындақырай түсті.

— Жоқ, ешкімді де...

— Ешкімді де деймісің?

Зібира Қайырды өзіне қарай тартып білегін мойнына орай қысып алды.

Мұны көріп Бошай басқарма жалт бұрылды. Қаны басына шауып, жүрегі алас ұрады. Былай шығып алған соң атты аяңға түсіріп салбырап ойға кетті. Ұлы да, қызы да, осы жалғыз Зібира болған соң бар игілікті соған тілеп, қолынан келген жақсылықты соған жасады. Үлкен ғалым етпек еді. Оқуды тастап кетті. Ел басына күн туганда соқа айдай алмады. Тракторға жіберуге обалсынды. Таза жұмыс қой деп бригадаға есепші етіп қойды. Есепшілікті де дұрыс атқармай жүр. Жер өлшенбей, еңбеккүн жазылмай жұрт шу шығарады. Әйтеуір, бастықтың жалғыз қызы болған соң халайықтың аузына құм құйылды. Бошайдың арманы жақсы күйеу бала тауып қолына кіргізу еді. Бұйырғаны осы таза жетім Қайыр болғаны ма? Атақсыз тұқым, тәрбиесіз ұл. Бірақ келешегі бар маман. Тракторды да, комбайнды да ұршықша үйіреді. МТС бронға бекерге қалдырып отырған жоқ. Қолынан іс келетінін біліп алып қалды. Иә, сөйтті. Басқа еркек болмаса қыз-келіншектер соған қырындамағанда қайтеді. Бірақ...

Аты сүрініп кетіп омақата құлай жаздады. «Ой, қартаң шірігір» деп сарыбас жыланның басындай сүйір басына қамшымен соғып қалды. Жирен аспанға тік шапшып құтырған малдай астан-кестең болды. Бошайдың сұр қалпағы ұшып түсті. Сескене қырындап ойқастаған аттың үстінен қаллақты еппен іліп, ашуы тарқтамаған Бошекең жиренді тағы шықпыртып, текрекетіп алды. Сонан соң қара жердің қыртысын қопарып бара жатқан Мәликенің тракторына көпке дейін еріп отырды. Келіншек бұрылып та қарамады. Әлсіз саусақтарымен рульді сірестіре ұстап, тұла бойы темір құрсаңған шабан «мәстегін» айдай берді.

Түнгі далаға салқын шық түсіп тұр. Бошай сұмдық ойларды бір сәт аластап, ой біткеннің бәрінен безіп

түңлігісі келсе де, қайтадан жалғасып қинай түседі. Көңілсіздік пен мұң басып, жүрегі сыздайды. Қанша ұмытқысы келсе де ұлсыз, ұрпақсыз қалуы Бошекеңнің жанын жай таптырмайды... Тағы да көп-көп ойларға малтықты. Хабарсыз кеткен інісі Қошайды, мына жесір қалған келіні Мәликені ойлады. Шынымен-ақ біреудің бөктеріндісінде кеткені ме? Түтін түтетіп отырған бір шаңырағы еді. Енді соның құлағаны ма? Қошайдың шаңырағына, мал-мүлкіне біреуді ие қылғымын қойып, қалай шыдап жүреді?

* * *

Бошекеңді Урия да сарыла тосып отырған. Атасынан қалған мес қарын жез самауыр кейде сөніп барып қайта тұтатылып ызыңдай берді. Урияның шабдар кірпіктері дымқыл тартып ерте әжімдене бастаған болбырақ бетіне нақақ жастың сортаңы қатыпты. Оңашада өткен ғұмырын мол шарлап қалжыраған түрі бар: бәйдың қызы болатын. Конфиске кезінде қосылды Бошайға. Урияның әкесінің үйін күзетуге жіберген комсомол Бошаймен бір түні тайып тұрды. Содан Қарағанды кенінде жұмыс істеп, көп жылдар шетте жүрді де, соғыс алдында елге оралған. Өмір көрген ысылған азаматым деп ауыл Бошайды басқарма сайлады. Басқарма сайлағанымен колхоз жайын жыға түсінбейтін Бошекең көпшіліктің көмегімен, әйтеуір, істеп кетті ғой. Ұққаны тек ағайынды көбейтіп, жұртты іске дамылсыз жұмылдыра берсе жетіп жататын сияқтанған. Урия болса, жасынан тоғышар қалпымен үйде отырып қалды. Баланы көп тауып, қатын азабын тартқан кісі емес. Небәрі үш құрсақ көтерді. Екеуі ұл, біреуі қыз. Ұлының үлкені жасында өлді де, кішісі он бестерге тақпап, мал түрігі болып қалғанда шахта ауласында апаттан қаза тапты. Қара көктеніп күйіп кеткен ұлын үйге көтеріп кіргізгенде шеше бейшарада не жан қалды дейсіз. «Құлыным-ау, жап-жаңа, аман-есен үйден шығып едің ғой!» — деп талып түсті. Тәуліктеп ессіз жатқанда осы бір сөзді жаңылмай қайталап айтумен болды. Содан бері мына жарық дүние, кең әлемнің ауасы Урия үшін тарылып, талықси беретінді шығарды. Баласының оқыған мектебі, жүрген жерлері көп қорымның арасында томпайып қалған қызыл сары шағын қабырын көрген сайын қайғысы жаңарып, халі төмендей берді. Ақыры бір күні:

— Кетейік мына қасіретті жерден, мен десең елге барайық,— деп күйеуіне жатты да жабысты. Бошай жап-жақсы шахтер еді. Жұрт алдында абыройсыз болмайтын. Жалынып жүріп жұмыстан босанды да, тәуекел деп елге тартып отырды.

Басқармалық Бошайды қайта жасап, жұмысшының сыпайы мінезінен біртіндеп айыра берді. Енді бұл ашуланшақ, жөнді-жөнсіз айғайға әуес ұрдажық мінез шығарды. Әсіресе, Урияны салқын тартып бұрынғысынша емірене аяламайтын, аяп-ардақтамайтын болды. Ақ праласқан келте мұртын қисайтып үйге бұлдан келетінін бейнет көріп, жаны қиналып жүргеннен деп ұқты Урия. Шамасынша айтқанын екі етпей аяғынан ік тұрды. Бошай үйде аз болды. Таң қыла бергеннен кетеді де, түннің бір уағы өткенде оралады. Урия көшкі асты олденөше ысытып, самауырға шоқты олденөше салып мұңды ызыңына ұзақ құлақ қойып қалғып отырады. Мұндайда қай-қайдағы ой келіп, өткен өмірі, көніне елестейді. Омырауын жас жуып, шерлене түседі.

Бүгінде соншалық бір күйзеліс үстінде еді. Сырттан ат дүбірі естілді де, кешікпей қос байпақ етігін күрпілдете басып Бошай кіріп келді...

Бошайдың кескіні сәл күлімсіреп ұяла, қысыла қарағандай еді. Ашу мен әпербақан мінездің жұрнағы да қалмаған.

Үй қожасын ұзақ күтіп түтіндеп кеткен ондық шамның күңгірт жарығы астында Бошай мен Урия шөй ұрттап отырды. Көптен ерлі-байлы болып күңкілдесе кеңескендері еді. Бошайдың иі жұмсарып, егің жайын, соғыстың барысын кеңес қылды. Туыстарын айтып көзіне жас алды. Сырттай қаһарлы көрінгенмен, бір босаса бордай егілетін жасықтау адам болатын.

Ерлі-байлы адамдардай төсекте жатып Бошай сөз бастады. Бастамас бұрын қатынды өзіне қарай тартып айналып, арқадан қағып:

Урия, ұрыспасаң саған айтарым бар,— деді.

— Айта бер, неге ұрсайын,— деді әйелі.

— Айтсам...—деп тамсанып біраз бөгеліп:— Шахтадан елге алып келген өзің едің ғой, рас па?

— Иә, ымм-м...

— Осы бейнетке сен үшін түскем. Шахтада болсам арнаулы сағатымды істеп, шалқайып жатпаймын ба? Күні-түні дамыл жоқ, абырой да жоқ, бая-шая біреу

болдым да шықтым. Мұнан да соғысқа кеткенім жақсы. Қошайдан жаным ардақты ма? — Осыдан кейін Бошай ұзақ үнсіз қалды. Тар кеудесінен қалтырай шыққан демін тыңдап Үрия да күрсінді.

— Қайран қайным, Қошайды айтам, ақ жарқын еді ғой! — деді.

— Нелер ақ жарқындар кетпей жатыр. Өспеген тұқымбыз. Қошайды пәшпәс өлтірді. Шаңырақ ұстар еркек кіндік екеумізде де жоқ. Мұның арты құрыды деген сөз.

Ерлі-байлының ауыр күрсіністері естілді. Алыстағы ай терезеден сығалап төр алдына төрт бұрышты жарығын түсіріп тұр. Қиялай төгілген көгілдір сарғыш жарықта уақ көбелектер мен шіркейлер ұшып қонады. Ай сәулесі дірілдей толқып көп тұрды. Ерлі-байлы екеу шала жарық бөлмеде үнсіз. Бошай бір кезде басын көтеріп насыбай атты да, іргеге шырт түкірді. Сөйтті де аласа терезеден шалқайып айға қарады. Ай дүниеде ештеңе болмағандай бейбіт қалыпта тарғыл бұлттардың тұтқынынан шығуға бұлқынып, су маңып барады. Сыртта бапылдап иттер үрді, өтеш шақырды. Бошай күрсінді.

— Қатын-ай, ұйықтаған жоқпысың?— деді бір кезде.

— Жоқ, ұйқы қайдан келсін,— деді анау кеспектей дөңкиіп жатып.

— Қатын-ай, саған айтар бір сөз болып тұр-ау. Айтуға да қиын, айтпауға да болмайды,— деп басына қарай шоқайып отырды. Бошайдың осы отырысы — үмітсіз науқастың иманын үйіруге ыңғайланған дүмше моллаға ұқсап кетті. Ол ұзын қолдарымен жер тіреп қатынының бетіне үңіліп, оны өмірде бірінші көрген адамдай тесіле, шопшына қарады.

— Қатын-ей, Үрия-ей,— деді.— Сен білесің ғой. Ағайынды екеумізде де ат ұстайтын жоқ. Соғыс болса мынау. Ертең кезек маған келсе қайтем?— деп бір тынды. Үрия күйеуін қатты аяйтын еді. Осы жолы да дөңбектей болып бері аунап түсіп,шоқиып отырған шағын денелі Бошайды өзіне тартып, көрпесіне кіргізіп алды. Арқасын сипап жатып:

— Зібираның әкесі-ау, мен не істейін? Ұлдарды табудай таптым. Құдай қоймады. Ат ұстайтының болмаса, атыңды атайтының бар ғой, қанағат етсейші!— деді тұншыға сөйлеп.

— Қыз бала деген ертең біреудің адамы... (Бошайдың көзіне қос ағаштың түбіндегі көрініс елестеп кетті.)— Солай, біреудің адамы,— деп міңгірледі.

— Біреудің адамы болса да, ол сенің балаң.— (Үрия енді сақтана сөйледі).— Не айтпақ едің, жұмбақтамай турасын айтшы, тоқал алмақпысың өзің?

Бошай бар қайратын жұмсап:

— Иә, деп салды.

— Кімді?

— Кімді болушы еді, Мәликені. Жатқа кеткенше... Етегінен жарылқаса ұлды болармын.

Бошай осылардың барлығын шапшаңдата қинала айтып, сұрапыл соққан шірік ағаштай қалтырап кетті. Үрия бұғақты иегін көтере төбеге қарап жатқан қалпы үндеген де, қозғалған да жоқ. Көздері жұмыла берді. Жеті түнде жанжал салуды ерсі көріп, үнсіз жатты. Ертеңінде кеудесі қысып, талмаусырап қалды. Үйде ешкім жоқ болатын. Терезеден түскен жарық қырағылт күлгін тартып, көз алды ұшқын шашып қоя берді. Жастыққа қисайғанын біледі.

Мәлике пеш жанында талықсып жатқан Үрияның үстінен шықты. Үлкен кеудесі көріктей қозғалып, қырылдай дем алып жатыр еді. Шошып кетті.

Апатай-ай, не болды? Құдай-ай, не жазып едім! — деп зарлап қоя берді. Ащы дауыстан көзін ашып алған Үрия шабдар кірпіктерін найзадай қадап Мәликеге қарады да, қайтадан талып қалды. Мәлике май сіңген киімдерін ауыстыруға да шамасы келмей құдыққа жүгірді. Құдық едәуір жерде болатын. Өкпесі ошіп жеткен бетте мұздай суды Үрияның жалпақ бетіне бүркіп жіберді, тағы бүрікті. Науқас көзін ашып, мәңгі болып көп жатты да, есін жия бастады. Әуелі басын көтеріп теңселіп отырды. Кескінінен тер құйылып, жаны терезе тапқандай уһлей берді, Мәлике сусын жұтқызып бәйек болып жатыр. Мәликенің ойында ештеңе жоқ. Бұрынғысынша «апатайлап» дөңгеленіп жүр.

— Айналайын-ай, Мәкенім-ай, рахмет өзіңе, сен болмағанда өліп те кетер ме едім,— деді Үрия.— Шәй қойып жіберші, сусап кеттім ғой. Екеуміз отырып шәй ішейікші бір.

— Апатай-ай, шәй қойып берейін. Бірақ ішіп отыруға уақыт жоқ қой. Трактор егістікте тоқтап тұр. Шеберханаға келіп едім жүгіріп. Үйдің амандығын біле кетейін деп соққаным еді. Ағатайым тағы ұрсады

гой,—деп әйгілі торсық самауырды сыртқа ала жүгірді. От жағып, ыдыс жуып, су әкеліп дегендей, аз ғана уақытта көп іс тындырды да, шәйін жасап беріп:—Ал енді мен кетейін, кешке келем ғой,— деп жас қыздарша секіріп басып, шығып кетті.

— Айналайын-ай, әлі тіпті жап-жас қой, бой жеткен десе де боларлық.— Үрияның іші елжіреді. Мәликемен анықтап кеңесуге құмартса да, келіншек қолына түсе қоймады. Көктем егісінің қауырт кезі.

Арада бір апта өткенде барып үйге бас сұқты. Аласа терезеден батып бара жатқан күннің қызғылт шеңбері көрінді. Батыста қоңыр бұлттар төніп тұрған. Осынау бір көңілсіз бейуақта үйде отыруға дәті шыдамаған Үрия кебісін киіп далаға шығуға қамданған еді. Мәлике кіріп келді. Үсті-басы май. Бетінің қаралығы сонша көздерінің ағы мен кір шалмайтын ақ тістері ғана көрінеді.

— Апыр-ау, Мәкен-ау, не болып кеткенсің өзің, алда-ау, кескінің қалай қап-қара!—деп таңдана күліп, келіншекті құшақтап жатыр.— Тез жуынып, киімдеріңді ауыстыршы, не болып кеткенсің өзің.

Үрия шайқалақтай басып, шәй демдеуге кірісті.

— Жалғыздық құдайға ғана жарасқан депті ғой. Әбден зерігіп кеткен соң далаға беттеп едім. Қазір тіпті көңілденіп қалдым,— деді апайтөс көкірегін кере дем алып.

Самауырды ортаға алып екі әйел отыр. Мәлике жуылған шашын қыздарша жылтыратып өріп алыпты. Кескіні жайдары, жастық, жарастық тапқан. Онысын неге жорырын білмей Үрия дал. Шалына қырындағаннан бүйтіп отыр ма деуге аузы бармайды. Қайткен күнде де бітеу жараның аузын ашып алу керек сияқты. Сонда не дейді оған. Бошай айтқан сұмдыққа Үрияның аузы бара ма?

— Мәкен, мен бір сыбыс естимін. Қате болса обалы айтқан адамға. Сен осы анау бригадир қайнымды ұнатады деп жүр ғой,— деді Үрия кесені үш саусағының басына қондырып алып.

Мәлике қызарған да, қысылған да жоқ, жәй ғана сықылықтай күліп:

— Көңіл шіркіннің ұнатқаны әркез бола бере ме. Құр ұнатқаннан не пайда, селт етпейтін түйсіксізге кезіксе,— деді.

— Сонда қалай, тұрмысқа шыққың келе ме?

Мәликенің қабағына қайғы бұлты орала кетті. Үл-

кен қара көздерінің шарасы суланып, ауыр күрсінді. Сыртқа теуіп тұрған қос анары көтеріліп басылды. Кесесін жерге қойып, қарашығын бір нүктеге қадап отырып қалды. Батып бара жатқан күннің шапағы тершіген бетіне түсіп тұр.

— Апатай-ай, сенен несін жасырайын, жалғыздық ақ батып барады. Өлінің беті әрі, тірінің беті бері. Келмеске кеткенге жылаған көз — зая. Жасыпн ғой, өмір сүргім келеді. Бақыт іздеп алас ұрған жүрегімнің өмірін екі ете алар емеспін. Сөксең де мейлің... — деп біртұнды.

— Сонда қайтпексің?

Мәликенің беті дуылдап кетті.

— Қайыр елдегі жалғыз жігіт болған соң ба, әлде өзі соншалық сүйкімді ме, жанымдай жақсы көрем. Бірақ есік көргенді қайтсын ол. Менікі босқа азаптану шығар... Осылай деді де кесені қоя салды. Жып-жылтыр бетін сызып жас моншақтары домалап түсті.

— Айналайын-ай,— деп еміренді Урия.— Ол қайным қолыма түссе мойнын бұрап берейін!

— Жоқ-жоқ, айтпаңыз, ештеңе деменіз...

— Айтқанда түндігін тіліп айтам, білдің бе?!

• • •

Урия Қайырды көшеден шақырып алды. Амандық саулықты тамамдаған соң:

— Қайным, өзің соқталдай жігіт болыпсың ғой! — деді.

— Әбігер заманда адам ер жеткенін де аңғармай қалса керек,— деп күлімсереді Қайыр.

— Айналайындар-ай, маңдайларыңа берген бір уақыт қой. Оқу оқып, білімге ұмтылатын кездерінде шаруа салмағы мойындарыңа түсіп бейнет көрдіңдер. Өлі бәрі де бір күнгідей болмас,— деп жігіттің жүдеу кескініне қарады.

Қайыр жүзін төмен салып, қалың қастарын қозғай берді. Урияның түтіні оңынан шығып, қызымен арасындағы қатынасты жандандыра бастайтындай көрінді. Шешесіне айтып қоймағанына кім кепіл. Енді Урия төтесінен тартып «қызымды алып тын, әйтпесе сауданды бітірем» дер ме екен. Онда не айта алады бұл. Танама, әлде «бәрекелді, алайын» дей ме? Қуғын жеткен қорқау қасқырдай сасқалақтап Қайырдың берекесін кетті.

Үрия сары табақтай жап-жалпақ бетін бері бұрды. Кескінінде бейкүнә күлкінің нышаны бар. Май басып кішірейіп кеткен көздерін сығырайтыңқырап:

— Білем, бәрін де білем,— деп қалың еріндерін ашып ешкі тістерін көрсетті.— Үрия жеңгең де сендердей жас болған. Біздің Мәлике келінмен әуейіленіп жүргеніңді екінің бірі айтады. Балалы болып қалса қайтесің? Қошай қайныма келген қара қағаз жалған болып, күні ертең жарқ етіп өзі келіп қалса қайтерсің? Сені шыбындай желпиді, білдің бе? — Үрия пұштиған мұрнын тартқылап алып сөйлеп берді.— Сенімен атағы шықты екен, қайным Мәликені келсе де алмайды. Келіншектің соңына жаман атақ жапсырып отырсың. Сен оны енді қалай да аласың. «Кіммен қара болсаң, сонымен ақ бол» деген, шырағым.

Қайыр, қап-қара кекілі көзіне түсіп төмен қарап отыр.

— Жеңеше, бәрі бекер,— деп мідгірлей берді.— Кейін сөйлесейік, кейін... Қазір уақытым жоқ!

Құйынның ішінен шыққандай есеңгіреп жігіт кетіп барады. Кескін-сиық қалмаған. Үрияның тарғыл даусы құлағында ызындайды.

«Мәликені аласың», — дейді қырылдап. Онымен дозақ отына түсуге бармын ғой. Қапылыста Зібираға кездесіп қалып, өкініші кетер емес. Көз алдына Мәликенің қоңырша назды кескіні мен Зібираның тұрпайылау, әжет қылықтары елестейді. Мәлике ақылды көздерімен аялап елжірей қарағанда ішкі дүниеңе күндей жарқыраған сәуле түсіп, жаны жадырап сала береді. Көздерін бір ғана жарқ еткізгенін бар ғаламның алтынына айырбастамас еді. Көздер — адамның ішкі сыры көрінетін айна екені бекер емес. Ауызбен айтуға батпаған махаббат жырларын көздер сайрап айтып қояды екен. Солай »

Қайыр жүріп келеді. Ой әр тарапқа кетіп басын қатырды. Анығында, ол жарытымды ештеңе ойлап та келе жатқан жоқ, жай ғана есеңгіреп келеді. Бір ағаттық өтті. Қалай болғанын өзі де біле бермейді. Бір ауыз сөзге келмей баурап әкеткенін қайтерсің. От болып жанған ыстық білектерін мойнына орап алғанда бұлтартуға халі болмай қалды. Тұла бөйынан жастық жалыны лаулаған, өтір исі, қыз исі аңқыған Зібираның батыл қимылы Қайырды жылан арбаған торғайдай шартып әкетті де, әлдеқандай мағынасыз сөзсымақтар-

ды күңкілдеп айта берді. «Мен де сені сүйем» деген сөздер қат-қабатта аузынан шығып қалды. Бірақ сол сөзінде шындықтың ізі де жоқ екенің енді сезіне бастағандай. Шешесіне аумап тартқан апайтөс сары қыздың орынсыз күлегештігі ме, көзсіз батылдығы ма, еңбекке енжар тоғышарлығы ма, әйтеуір, бір мінезі мықтап ұнамайтын сияқты. Кейбір қылықтарына елжіреп жақын тұтқанымен, жүрегінде оған деген ыстық сезім тым аз. Бірақ «сүйем сені» деген сөзді өзгертіп «сүймеймін сені» деп қалай айтпақ. Сүймейді екен несіне әуре етті. Алдаудың арты қорлау емей не? Азаматтық ожданың қайда сенің, Қайыр! Өзіндей жігіттер Отан үшін жаумен жағаласып жүргенде ауылда қыз-келіншектерді аңдуға қалып па едің? Жо-жоқ абзалы, ешқайсысына да үйленбеу. Үйленбейді.

Ой деген бір түпсіз дария, тереңіне батырып әкеті берсді. Қаршадай күнінен балалар үйінде тәрбиеленіпті. Сонда оқып жетіжылдық бітірген соң механизация техникумына түсіп, механик мамандығын алды. Механиктік дипломды қолына ұстап шыққанда соғыстың басталғанын естіді. Естіді де, көппен бірге майданға сұранды. Алғашқы бетте оған жол тимеді де, МТС қарамағына механик болып істеді. Жұмыс сағаты да жоқ, норма мен мөлшер де жоқ, майдан үшін күн-түн еңбек етті. Тәуліктеп ұйықтамаған күндері болды. Жөнделіп жатқан комбайнның моторы түсіп кетіп, сағат жілігі сынып екі-үш ай ауруханада жатты. Ауруханадан асығыс шыққаннан ба, көп уақыттар ақсап жүрді. Майданға аттануға дәрігерлер рұқсат бермеді. Енді тәуірмін дегенде бронға қалдырды. Жаумен жағаласатын жап-жас жігіт осылайша ауылда жүр. Военкоматқа соңғы барғанда ашулы комиссар кабинетінен қуыршықты да, қайтып беттей алмады.

— Бригадир Қайыр Құлахметовтың бригадасы трактор жұмыстарының жылдық жоспарын асыра орындады, 200 гектар тың жер жырты. Сол үшін мақтау грамотасы беріледі,— деп МТС партком секретары Мұқитов қолын қысқаны жақында еді. Көпшілік дүркірете қол соғып жатты.

— Жауды ақырына дейін жеңу үшін аянбай еңбек етем! — деп міңгірледі, ол ескі құлақшынын сығымдап тұрып. Өзі солдатпын, жаумен жағаласып жүрмін деп ойламаған еді. Мұқитовтың сөзіне қарағанда, әжептәуір іс тындырған екен ғой. Солай... «Жоқ, мен жұмысты бұдан әлдеқайда жақсы істеуге тиістімін. Пішен

науқанын жүргізе отырып, жер жыртуды тоқтатпаймын. Жаңа жердің бір гектары, ескі жердің бес гектарының өнімін береді екен. Пар жырту тағы бар. Егіннің бет алысы мынау жайқалып тұр.

Қайыр бидай танаптарын бойлап асыға басып келеді. Әуе айналған ыстықта көгілдір сағым дірілдейді. Сағым селін кешіп жақындай түскен жалғыз тракторды жыртынды басында тосып алды. Трактор кілт тоқтады да, моторды сәндіре салды. Күн күйдірген орындықтан түсуге Мәликеге болысу үшін Қайыр қолын соза беріп еді, келіншек өз бетінше секіріп түсіп, доңғалақтың көлеңкесіне отыра кетті. Аспанмен астасқан иік селеулі даланы қақ айырған жыртындыда қара қарғалар шұқынып жүр. Жусанның арасынан шегірткелер шырылдайды. Бозторғайлардың әуенді үні естіледі. Мәлике жабырқау. Күлкі арылмайтын жап-жас жүзінде кейістік бар. Науқас адамдай еңкіш тартып жүдеп қалыпты. Жүрекке шоқ тастайтын жарқ еткен қара көздерін төмен салып, ып-ыстық темір доңғалаққа сүйеніп үнсіз отырды. Радиотордың суы сақырлап қайнап тұр. Трактордан ыстық леп еседі. Мәлике тап-таза қол орамалын алып терін сұртті де, көздерін басып жылап жіберді.

— Не болды, Мәкен? Айтшы, кім жәбірледі өзінді, кім? — деп Қайыр құшақтай алды. Айтшы, қане, айта ғой енді!

Мәлике зәбір көрген ерке баладай солқылдай берді.

— Не болды, кім тиді? — деп Қайыр отыр қарқылдап. Келіншек енді даусын шығара түсті. Қайыр уата алмай әбден қысылды. Құшақтап қатты қысып, тер тамшылаған бетінен сүйіп алды. Мәлике Қайырдың қолын сермеп тастап шегіне отырды да, ағыл-тегіл көз жасы құрғап үлгерместен аппақ тістерін көрсетіп сақылдап тұрып күлді.

— О, құдайым-ау, не дерсің! — деп алып, шегі қатпасы бар ма. Қайыр қорқып кетті. Далада жалғыз жүріп жын қақты ма деп те қалды.

— Не болды, не? — деп сұрай берді.

— Ештеңе де болған жоқ,— деді Мәлике күлкісін тыймай.— Кеше қайын ағам күйеушілеп келіп...

— Қайдағы?

— Қайдағы болушы еді, Бошай ағатайымды айтам. Таң алдында трактор жанына қисая кетсем бет аузымды бірдеңе жыбырлатып барады. Кесертке екен

деп шошып ояңсам, қараңғыда бір үп-үлкен адам үстіме төніп алышты.

— Астапыралла, шоши көрме, Мәкен, мен Бошай ғой,—деп сыбырлайды. Үнім шықпай қалды. Бетімді аймалап өзіне қарай тартып барады. Жаңа ғана салған көкше насыбайдың иісі жүрек айнытады. Орнымнан атып тұрдым.

— Не керек сізге?

— Айтар сөзім бар еді,—деді Бошай тізерлеп отырып. Таң алды болатын. Шығыстан бозғылт шапақ көтеріліп келе жатқан кез. Сайқылда аппақ тұман арасында жылқылар жайылып жүр. Жайылып жүрген жоқ, аппақ су ішінде қалқып жүзіп жүргендей. — Саған айтар сөзім бар еді,—деді ол жалынышты дауыспен.— Қошайды соғыс құртса, мені құдай құртты. Баласыбын, «баласыздың күні шарасыз» депті. Екі торының өзгешелігі жоқ. Әйел «ерден кетсе де, елден кетпейді» депті,—дейді күмістей-ақ кірген шықшытын қасып отырып. Мен үндемедім, не дерімді білмей тығылып, жан жүрегім қалтырап кетті. Атып келе жатқан таңға, анталай шоғырланған сансыз жұлдыздарға қарап қатып қалыпшын. Сазда құрбақалар шулап қоя берді. Жап-жақыннан бөдене бытпылдады. Тоңғандай тісім тісіме тиер емес. Бошай қайнағам қара көлеңкеде жалбырайып әлі отыр тізерлеп. Қара қағаз келген жолы Қошайды жоқтап, мұңшылығын айтып өңірегені көз алдымда. Үп-үлкен еркектің дауыстап жылағанын бірінші көруім еді. Сонда бір қатты аяғаным бар өзін.

— Мәкен, айналайын, тұғырдан түсіп отырған мені жоқ. Қатын мен қызды бөлек қалдырып, қолыңа кірем. Қызға күйеу даяр. Қайырмен ауаланып жүр ғой. Соған ұзатып тынармыз, иә сөйтерміз,—деді Бошай қайнағам жақындай түсіп. Не болғанымды білмеймін, аспан айналып жерге түскендей теңселіп кетіпшін.

— Кетіңіз осы арадан, дереу жоғалыңыз!—деп даланы бетке алып жүгіре жөнелдім. Белуардан шық кешіп шаршағанша жүгірдім де, қалың селеу арасына құлай кеттім. Қатты ұйықтағаным соншалық үстімнен күн қыздырғанда бір-ақ ояңдым. Бозторғайлар үні құлақ тұндырады. Сәскелік шуақта дала маужырап сұлап жатыр. Көз көрім жерде бригада қосы қарауытады. Беріректе жыртынды шетінде менің «бестігіме» тұр. Нақ бір шарапты өлердей ішкен маскүнемге ұқсап тәлтіректеймін. Бұрымым будырап, маңдайым

түседі. Жұмысқа тартатын жеңіл шөлімді сүйрете ұстап ілбіп келем. Тракторға от алдырып жүріп кеттім.

Мәлике түк болмағандай кетік тістерін жалаңаштап күлді де:

— Солай, менің ардақты Қайырым. Шал-шақыптықа нәсіп болуға айналдық сөйтіп. Енді біраздан кейін шалдар да қарамас бізге. Онан да қолға тиіп тұрған еркектен айырылмағанымыз дұрыс шығар!— деді қабағынан қар жауып. Қайыр ештеңе түсіне алмай есеңгіреп отырды да:

— Жаным, Мәкенім, мен сені ешкімге де бермеймін. Ешкімге де,— деп ұмтыла беріп еді, Мәлике соншалық бір өшпенділікпен кеудеден итеріп жіберді.

— Зібираға бар, жоғал осы жерден!— деді тістеніп.

Қызып тұрған мотор бірден от алды. Замандар бойы тусып жатқан қыртысты қопарып трактор ұзай берді. Қайыр трактордың көк түтін атқылап қиналып тартқанына, жыртынды бетінде ақ тұмсық қара қарғалардың ұшып-қонған берекесіз тобырына қарап ұзақ тұрды. Мәликенің тракторы сағымға оранып көрінбей кеткенде барып Зібирамен жүзбе-жүз кездесіп қалды.

— Қимай тұрмысың, көп ұзамай жұртыңа қайтып оралады,— деп күлген болды Зібира. Қайыр маңдай терін сүрткілей берді.

— Бәрің білем, естігенге нанбас едім, көзбен көрдім. Тал түсте бауырларың жабыса қалған екен. Көрсетемін мен жабысқанды!— деп Зібира Қайырды шапалақпен салып қалды.— Қорлайтын қызды тауыпсың. Ана жолы не дедің, өнді не істеп жүрсің? Қатын алатының бар соқтықпауың керек еді.

— Мен ешкімді де алмаймын, үйленбеймін!— деді Қайыр миңгірлеп.

— Ерегескенде, мен өртең-ақ сені үйіме кіргізіп алам!— деп Зібира алпамсадай болып төне түсті.

— Мен саған малмын ба, кіргізе салатын,— деді Қайыр қарсыласып. Сонадай жерде шоқытып Бошай келе жатқан. Бұларды көріп танымағанып, қырындап өтіп кетті.

— Сендікпін деп уәде бергенсің, сүйемін дегенсің. Сөзіңе сеніп ұятты болып қалдым, жүктімін,— деді Зібира ағыл-тегіл жылап.

Қайыр енді қысылайын деді. Көмірдей қара кекіл жапқан маңдайынан тер бұрқ ете түсті.

— Қой бекер шығар. Сен менің еркімді алып жібергенсің. Мен не болғанымды да аңғара алмай қалғам. Бірақ...

— Иә, бірақ.

— Бірақ, мен сені сүймейді екем. Жалған екен ол сөзім. Кешу ет, Зібира, кешу ет!

Қайыр көздері жасаурап осылай деді. Зібира бетегенің үстіне отыра қалып ағыл-тегіл жылай бастады. Қайыр оны шын аяп кетті де:

— Зібаш, сабыр етші, тынышталшы. Маған үйленуге болмайды. Мен майданға сұранып жүрмін. Түсіңші сен!— деді.

* * *

Үрия іссіздіктен зерігіп әбден қалжырап отыр еді. Кішкене терезеден қайта-қайта тысқа қарап қойып күрсіне берді.

— Әлгі қызы құрғыры қайда ғана жоғалды екен?— деп іштей күбірлейді. Сыртта өрістен қайтқан малдың шуы, адамдардың мал қайырғандары естіледі. Үрия шайқалақтай басып орнынан тұрып, жұп-жуан іркілдеген білегіне шелек іліп сыртқа шықты.

— О, қарасан ғана келгір, еміп те қойғанбысың?— деп бұзауды басқа бір тепті.— Шаңырағың ортаңа түсіп, шандырыңа қадалғырдың үйінің мөшкесі де жұрт қатарлы сауғызбайды.

Үрия осылай деп шулатып жатқанда қызы келді.

— Қарағым-ау, осы сен бейуақта қайда жүресің? Мен сорлы, мен қу маңдай таңнан бері не тындырмадым. Тізе бүгуге титтей уақытым болды ма? Әбден титықтап біткенім мынау. Осы қараңқалғыр үйдің ошағын сөндірмеймін деп арқа етім арша, борбай етім борша болып өлетін болдым ғой, мұқым!— деп Үрия біраз желпініп алды да, қызының ұнамаған кескініне қарап:— Ой, өзің неге жүнжіп кеткенсің? Біреу ренжітті ме? Жуынып сергіші, мен шәй демдейін,— деді.

Зібира шапшаң басып қонақ үйге өтіп қарауытып, құлазып тұрған бөлмеден жеңіл көйлегін тауып киді. Қыз көңілсіздігін сездірмеуге тырысып шешесімен тізелесіп шәй ұрттап отырды. Мұндайда Зібира күн бойы естіген-білгенін шешесіне айтып, шешесі көрші қатындардан естігенін ортаға салып, ауылдың ішкі-тысқы хал-ахуалын көпірте, екі еселеп сөз етісетін еді. Осы жолы қызы пәлендей жаңалық әкеле қоймаған

соң, көптен ойында жүрген «осының бетін ашып алайыншы» деген сөзін айтпаққа ниет етті.

— Қызым,— деп Үрия май басқан жүзікті саусақтарын Зібираның тізесіне қойды.— Сен баласың ғой, не білейін деп едің. Әкең сенің жолдан тайып бұзылды. Мәликені алып, жас иісті боламын деп құлқыны құрып жүр. Қартайып отырмын ба, байымды қолымнан беріп. Мәликенің Қайырға тигісі келеді. Бірақ Қайыр оған сөз айта қоймаған соң, шақырып алып желкелеп отырып сөз айтатын еттім. Көп ұзамай тойлары болатын шығар. Шалдың да жүні жығылып кетіпті. Шоқ түссін, Қайыр мен Мәликенің тойына ертіп апарам өзін, әлі!— Үрия көйлегін шертіп тұрған үлкен кеудесін селкілдетіп, жетісе күліп үйді басына көтерді. Зібира дәл бір шешесінің оқыс кескінінен шошығандай талықсып барып жастыққа құлай кетті.

— Ой, Зібәш, саған не болды? Немене, әкеңе тоқал алғызбағаныма күйіндің бе? Ибәй, әдрем қал, о, несі-ей. Иә, алсын, мен-ақ кетейін осы үйден! Көгере беріңдер сол шұнақ тоқалмен. О, несі-ай!

Зібираның кескінінде қан-сөл жоқ.

— Зібәш, жә, қой еркелікті. Сен сөйтті екен деп үстіме тоқал алғызбаймын білдің бе!— деп қызды тақымынан нұқып қалды.

Зібира әуелі үнсіз солқылдап, бара-бара үдетіп, сңіреп жылады. Бетін басып алып домаласын келіп. Қой-қойлап шешесі отыр басында. Бірақ қызы уанар смес. Уанбаған соң Үрияның да «ақсайтаны» ұстап кетті.

— Әй, бетбақ, енді қоямысың, әлде шашыңды талдап жұлып, жүндей түтейін бе өзіңді. О, несі-ай, әкесі өлгендей еңіреп. Құртыңдар, өлтіріңдер мені!— деп бетін жыртып, зарлап қоя берді. Шешесі кезек алған соң қыз енді тыйылып, ықылық атып:

— Сен құрттың мені, тамырыма балта шапқан сенсің!— деп шешесіне тарпа бас салды.

— Мына бейбақ не дейді-ай, не істеппін сонша?— деді Үрия көздері атыздай болып.

— Сен, сен!— деп Зібира тіктей қарады.— Қайыр менің жігітім, оны Мәликеге тықпалайсың. Керек десең айтайын ба?

— Айтшы!

— Айтсам, мен жүктімін Қайырдан!— деді қыз бетінен оты шығып. Үрия ана жолғыдай аппақ болып, көздері бозарып кетті.

— О, тәңірім, көрсетпегенің осы ма еді.

Ерте күз болатын. Пісіп жетілген бидай масақтары шайқап жылы жел еседі. Ақ ала бұлт көшкен аласа аспанның астында кемеліне келіп дала жатыр. Селеу ақ үкісін тастап, кең алқап сарғыш жасқылт реңге ауысқан. Қос ағаш жақта дөңге артыла түсіп күрең сары егістік созылады. Бидай танаптары көкжиекті көмкеріп жатқан көгілдір ормандарға қарай созылып ұзап кетіпті. Бидай жазирасының үстінде тойымсыз құладыңдар қалықтап, ерке сағым жөңкіді. Жазықта салт атқа мінген Қайыр келеді. Қабажал қоңыр денен кібіртіктей басып, жанап кетсе бидайдың мұртты масақтарын қармап ауыздығымен қоса күтірлете шайнайды да, еріншек жүрісінен айнымайды. Қузап келе жатқан Қайыр жоқ. Егістікті аралап көріп, ораққа кірісу жайын ойламақ-ты. Ұзақ жолдан шаршап жетсе де, ерте тұрып дала кезіп кеткені. Семинардан егіншіліктің біраз сырына қаныпты. Профессордың қарттық жеңген жүдеу кескіні көз алдына келген сайын егінді егу, оны күту мен ору жайлы бұрын бұл білмеген қағидалар есіне түседі. Қалада ұзақ жатып қалған сияқты. Киносына да, театрына да барды. Думанды тірлігін түгел көрді. Бірақ ауылды сағынып, даланы тебірек көруге асығып жүрді. Міне, сол дала. Бозторғайлар шарлаған, қоңыр жел есіп, құйын дөңгеленген, шағыр жусан мен киік отының бас айналдырар қышқыл иісі аңқыған маңғаз дала бұл. Қайыр тіпті бір ай емес, бір жыл көрмегендей сағыныпты.

— Жарықтық-ай, сенен сүйкімді мекен бар ма екен?!— деп күбірлеп келеді. Ой-қырды түгел шолып, пар өңдеп жүрген тракторға қарай тартты. Трактордан түскен Мәликені құшақтап бетінен, көзінен сүйіп алды.

«Сағындым ғой сені» дегенді күбірлеп айтып, келіншектің тығыршықтай денесін қатты қысып жіберді. Осының барлығын Қайыр еркінем тыс істеп, беті дуылдап қоя берді. Ұялыс тапқан көздерін ашқанда Мәлике ештеңе болмағандай жәй ғана күлімсіреп тұр еді.

— Сәулем, періштем,— деді Қайыр естірте. Мәлике күлкісін тыйып:

— Мен саған сәуле де, періште де емеспін. Мен ерте шыққан әйелмін. Сен өзіңе лайық періште тауып алыпсың ғой. Қосағыңмен қоса ағар! Қайнаға той жа-

сау қамында жүр. Енді сен қайғысқандың күйеуі ганасың. Ұқтың ба?

Қайыр соншалық бір жалынышты кескімен:

— Ешқандай тойды да, қызды да білмеймін! Егер теңім деп санасаң сөзіңді бер!— деді ол.

Мәлике күлді де:

— Сен, Қайыржан, именбей ашық сөйлесуді қайдан үйреніп жүрсің? Әлде Зібира ма үйреткен?

— Зібира дегенді білмеймін, білгім де келмейді,— деді Қайыр жақындай түсіп. Мәлике ығысып шегіне берді.

— Кішкентайларың да көрінуге айналды емес пе? Сонда да білмейсің?

— Білмеймін, ешқашан да...

— Сен білмесең, мен бәрін де білем. Көрсен қызарлық, Қайыржан, саған лайық емес. Бүгіннен бастап мені жайыма қалдыр. Бақыттан басқа тілерім жоқ өзіңе!

Мәлике осылай деп моторы сөндірілмеген тракторға отырды да, қап-қара болып есіліп жатқан пардың үстімен соқа сүйретіп кете барды. Осы бір бала мінез, бала пішінді уыз жасты жанындай жақсы көріп көзінен таса еткісі келмейтін халге ұшырапты. Құмарту қызғалдақтай тез семіп, құрап кетеді де, махаббат төзіп барады деген бар. Түңіліп, жүрегінен жұлып тастағысы келсе де, Қайырды көрмей, сөздерін естімей тұра алмайды екен. Онсыз мына тіршіліктің түк те қызығы көрінбейді. Жоқ, ол бұл тағдырға қалай да риза емес. Қайткенде күнде де өзі дегеніне жетуі керек. Қайырдың көңілі бөтен болмаған соң несіне қиналады, қосылып алу керек. Зібира отырсын солай масқара болып. Қыз қалпымен жеңілтектікке салынатын несі бар?

Мәлике әрі ойлап, бері ойлап, Зібираны тағы да аяп кетті. Бейшара қыз елдегі жалғыз жігітке ұмтылмағанда қайтсын. Өзі жасынан жеңілтек өскен. Жастық ғұмырын текке өткізгісі келмеген шығар. Ақыл тоқтатпаған бейбақ емес пе? Әйелдің қысылшаң кездеріне шыдай алмаған ғой. Өзінің бақытың үшін біреуді сорлы ету ақылға сыя ма. Қолында баласы бар Зібира елестеді. Тығыршықтай әп-әдемі. Қайырға тартқан пісте мұрын бөбек талпынып отыр Әкесіз, жетім сәби. Бірақ Қайырдікі. Қайырдікі болған соң Мәликеге одан қымбат не бар. Қызғаныш пен аяныш сезімдері келіншектің кішкене кеудесіне толып тұрды. «Жо-жоқ, атамаңыз, екі бірдей адамның бақытына бөгет бол» ал-

маймын. Бездім, түңілдім. Соғысы құрғыр біткесін өмірді әліпінен қайта бастармын. Жалғыз мен бе жесір қалған. Жесірлер жеткілікті ғой. Шыдам қайда, ұят қайда».

Мәлике көз жасын тыйып, шалқайып күнге қарады. Күн де бүкіл әлем де қаз қалпында тұр екен.

* * *

Күздің суық желі соғып, азынаған ауыл түні болатын. Көңілсіз елдің той-томалағы да тез тарқап, жұрт жылы төсектеріне жатқанда Мәлике ғана ызғырыққа кеудесін тосып көп тұрды. Күйіп-жанған ыстық денесі салқындап, тынысы кеңігендей еді. Қараңғылық құшағына кірген аласа үйлер тілсіз жартастарға ұқсап түнеріп тұр. Түн күзеткен сары төсек науқастай сүлеленіп жалғыз жарық көрінеді. Мәлике ынтасыз басып, жақындан келді. Ойына не келіп, не кетіп жатқанын анық аңғара алмады. Бұдан төрт жыл бұрын тап осы үйдің осынау сығыр терезесінде торсық пішіндес қаңылтыр шам түтіндеп жанып тұрғанды. Урия жеңешесі тойда қонақ күтумен емес, басшылық етемін деп жүріп діңкесі құрыған. Онда елдің түгел кезі. Қыз-келіншек, жігіт-желең кәп жиналған. Жұрт таң алдында тараған соң шамның сөндірілуін асыға тосқан Қошайдың жүрегінің дүрсілін естіп, көп жатып еді. Ешқашан да басынан кешпеген, бірақ әр кез көңілі қалаған өзгеше сәттерді жүрексіне, қорқа тосқанды.

Мәликенің бақытсыздығының айғағындай болып тап сол қаңылтыр шам Бошайдың үйінің терезесінде сығырайып қазір де тұр. Үй ішінде біреулер жүрген сияқты еді. Әр берден соң бәрі де тынышталды. Ауыл иттерінің ала-құла үргендері азайып, ең сақ деген дәу тәбеттер ғана маңқ етіп ықтасынға жата кетісті.

Жел ышқына соғып Бошайдың үйінің жанындағы кәрі теректің ауыр бұтақтарын шайқап, соңғы жапырақтарын сілкіп түсіріп тұрды. Зәулім терек өзінің тілімен сыбырлай сөйлеп, шерлене сыңситын сияқты. Өткен күндердің қызығы мен шыжығын айтып аң ұрғандай болады. Мұңайған Мәлике көңілінің пернесін тап басқан бір күйді толғайды. Аспанда қап-қара бұлттар жүзіп, жел күшейіп барады. Теректің ұшар басы иіліп толқып қатты теңселіп тұр. Көршінің қораға жапсыра үйген шөбінің жапсарын желпіп көтеріп аударып тастады. Терезедегі жалғыз жарық та жалп етіп сөніп қалды. Мәликенің көзі қарауытып кетті. Ол бетін

басып егіліп қоя берді. Жаңбырдың құйып тұрғанын, қалтырап тоңғанын білді. Жеңіл киіммен шыққандықтан тісі-тісіне тимей Бошайдың ауыз үйіндегі төсегіне қисая салды. Суық нөсердің терезелерді сабалағанын тыңдап, ұйықтамай жатты.

Көзіне Қайыр елестеді. Ана жолғы сүйкімді балғын қалпы. «Бәріне Үрия кінәлі»,— дейді ол іштей. Жағдайды айтып зар илеп Мұқитовқа барған. «Сендердің тәрбиелеп жүрген жас азаматтарың қызымды аламын деп, алдап масқаралапты. Қызым шермиіп отыр. Тәртіпке шақырыңдар, әйтпесе сенен үлкен бастық та бар»,— депті. Мұқитов сұрағанда Қайыр тана алмаған.

— Шырағым, адам тағдыры ойыншық емес,— депті парторг әкесіндей жазғыра сөйлеп.— Сүймейтінің бар, бекер жолайсың. Жолайды екенсің, кінәлі екенсің, қызға үйлен. Өйтіп қорлауға болмайды. Үйленбесең жазаға тартыласың депті.

Қайыр бірнеше күн сең соққан балықтай мәңгіріп жүріп еді.

Қыз тоқ етерін айтты:

— Егер сен алмадың бар ғой, өлмей қоймаймын. Өзімнің де, сабиімнің де өлімін мойныңа артамын,— деді.

Тақыр жалғыз болып өскен Қайыр дүниеге келгелі тұрған баланы аяды. Мұның қырсығынан текке өлешек жап-жас ананы аяды да, «құдай салды мен көндім» деп бекінді. Қайырды қалтыратып, Мәликені азапқа салған неке тойы күздің аласапыран кешінде тез басталып, тез аяқталды. Жас жұбайлар жатқан төсек жаққа қинала құлақ салып Мәликенің ұйқысы шайдай ашыла берді. Көз жасының барлық қорын тауысып болғандай еді. «Жоқ,— деді ол өзіне өзі қайрат беріп.— Несіне бордай үгітілемін. Әйел қырық шырақты, бақытым алдымда емес пе?»

* * *

Мәлике таң елең-алаңда түйіншегін ұстап жолға шықты. Кеудеден итерген суық желге қарсы шапшаң жүріп келеді. Өткеннің бәрін із-түзсyz ұмытып, өзін жаңа адам етпек. Күрең жол қыр үстіндегі қос ағашты жанай өтетін еді. Қимай бұрылып қасына барды. Құлаш жетпес егіз қайың ауыр теңселіп тұр. Жалырақтары түсіп, жазғы әдемілігінен жұрдай болыпты. Көктемде Қайыр екеуі қалдырған сынық бөлшектердің бірін ұстап көріп, ақырын ғана орнына қойды. Жел

айдаған сұр бұлттар іркес-тіркес болып дала үстімей асығыс жөңкіп барады. Алыстағы ауылдың ұсақ, ойыншық үйлерін көшкен бұлттар мамық бауырымен сүйкеп кетіп жатыр. Мәлике де ұзақ жолға бет алды. Ауылдың қарасы үзілерде тағы бір қарап күрсінді де, пысық адымдай түсті...

* * *

Көктемнің ұзақ сары күні батарға беттеп барып сарылып көп тұрды. Күн барда ауыл бетін көріп қалуға асығып Қайыр тебіне түседі. Үзеңгіден төмен үдере дүрсілдеген тұяқ дүбіріне құлақ қойып үнсіз келеді. Иси даланың әр шетінде белуардан қарға батып қайың шоқтары дәрменсіз мақұлықтарға ұқсап қимылсыз тұр. Күнге тотыққан сірі қара кескінінен шып-шып тер шыққан Қайыр жалақ ернін тілімен жалап қойып жорта берді. Қиналып жүдесе де іс тындырып, көңілі көп дөмдөліп қалған. МТС-та жұмыс істеген Қайырлар колхозға тиесілі тракторларды жөндеп болыпты. Мұқитовтың айтуына қарағанда, көрші колхоздың бітпей тұрған тракторларын қатарға қосуға тиісті екен. Үйге барып қайтуға зорға ұлықсат алды.

Ол өз өкесін көрген жоқ-ты. Әке мейірімі дегенді білмей өсті. Бірақ өкенің жүрегі қандай болатынын анық сезіп жүр. Соңғы аптада баласын екі рет түсінде көрді. Біріншіде жөргектегі сәби қалпында тиіссіз аузын ашып күлімсіреп, талпынып отыр екен. Қолына алып аймалай алмады, оянып кетті. Екіншісінде тіпті жас өспірім қалпында елестеді. Өзінен аумаған сирақты бала арсалаңдап алдынан шығыпты. Қуаныш туғаннан бері Қайырдың көңілі кең жайлаудай гүлдеп, құлпырып кетіп еді. Жүрегіне бақыт ұялатып, өз бойынан бір ұлылықты сезінетін. Сәбидің өке-шешені танып, талпынып күлген кезі, тілі шығып сөйлей бастананы, бала болып асыр салып ойнағаны, азаматтыққа жеткені, бәрі-бәрі таусылмас қуаныш екенін жас жігіт қайдан білсін. Жортып келе жатып қойнына қолын апарып ойыншық аты сипалап көрді. Қара бестінің тиышсыз жүрісі зықысын шығарса да, жортып келеді. Үстіне тезегі шығып қалған жазғытұрғы жол көз ұялтқан қарлы даламен ұзақ ирек салып алыстап барады. Ақшамға тақау дөң үстінен егіз қайың мұнартып көрінді. Екеуі құрметті қонағын күткен сәнді жұбайлардай иық тақастырып сыбырласып тұр екен.

— «Айналайындар-ай, оттай ыстықсындар ғой өз-

дерің!» — деп Қайыр алабұрта үн қатты. Иесінің дау-сына қара бесті де қамыс құлақтарын қайшылап, елеңдеп жорта жөнелді. Күн үп-үлкеп қызыл шеңберін қарлы даланың шетіне біртіндеп батыра берді. Қыз-ғылт сәулесі үнсіз төгіліп дірілдеп біраз тұрды да, ай-нала салқын тартып бара жатты.

Қайыр атты іле салып ішке кірді. Ауыз үйде қызып жанған пештің алдында Қуанышты ұстап Зібира отыр. Отқа қызыл беті албырап кетіпті.

— Қуаныш, Қуантай,— деп баласына ұмтылды.

— Әр жүр, саған қатын-бала не керек. Апталап тентірегенде бір ойладың ба бізді. Мәликені тауыпсың тағы,— деді де, баланы сүйрей қашып төргі үйдегі төсегіне жатып алды. Қайыр Зібираның орнындағы тулаққа жайғасып алып пештің ішінде дөңгелене зулаған қызыл жалынға қарап үнсіз отыр. Қойнынан алып ойыншық атты жанына қойды. Жан қинап жұмыс істеді, ерігіп жүрген кім бар. Үсті-басы, кескін-кейпі мынау. Көктем қамы әбден қажытып тастады. Ұғатын Зібира жоқ. Байғұс Мәликенің соңынан қалмайды. Шеберхананың кең ауласында Мәликемен кездесіп қалғаны есіне түсті. Мәлике қолын ұстады да бас-аяғына қарап:

— Қайыржан-ай, қалай жүдеп кеткенсің, моншаға жуынып алсаң етті. Қарамай ішіндегі ауыр жұмыс діңкелеткен ғой! — деп еді. Тракторға сүйеніп тұрып кішкентай Қуанышты сұрастырды. — Кісі болып қалды ғой. Күлетін шығар. Иіскеп, сүйер ме еді өзін! — деді көздері жасаурап. Қайырға кездесуден аулақтағанмен, көзінен таса еткісі келмейді оны. Қайда Қайыр жүрсе мойнын созып күн бағыстай бағумен болады әркез. Қайырды көрсе жүрегі жылып, көңілі марқайғандай, жалғыздығын ұмытып, кескіні құпия күлімдеп, рахаттана тыныстайтын сияқты.

Қу отын тез жанып бітті де, үйіліп шоқтың арасынан жасқылт жалындар лып-лып етіп біртіндеп сөнө берді. Отқа қыздырылған денесі арса-арса болып Қайыр қалғи бастады. Зібира төргі үйден бері шықпады да, сөйлеспеді де. Қайырдың да өзімшілігі ұстап бас ие қоймады. Сөйтіп отырғанда дабырласып Бошай мен Урия кірді. Қонақтан көңілді қайтыпты. Бошекең болса дәу денелі Урияның қасында кіп-кішкене болмысымен балаға ұқсап тұр.

— Ә, келдің бе, сайраның таусылған соң жеткен екенсің. Саған бала не керек. Ризығыңды айырып жүр-

геніңді үйде отырып білгеміз,— деді Үрия қиюы қашқан сденді сықырлата басып.

— Мен ерігіп емес, жұмыс істеп жүрмін,— деді Қайыр пеш аузынан шегіне отырып.

Шешесінен аумаған Зібира жұлқынып шығып:

— Бұл Мәликені тауыпты, естіп отырмын. Сатқын, опасыз! — деді сұқ саусағын Қайырдың көзіне тақап.

— Ешкімді де тапқам жоқ, жұмыс істеп келдім, жұмыс... — деді Қайыр кейіп.

Бошай етігін суырып тастады да, төр алдына жантайып:

— Ремонт қалай? — деп мыңқ етті.

— Бітті, тракторлар сапқа қойылды.

— Жараған скен.

— Сапасы қалай?

— Жақсы, өте жақсы десе де болгандай.

— Бәрекелде-сі!

Бошай насывай атып іргеге шырт түкірді де, көңілі дәмделген қалыпта мекіреніп қойды. Ашуы асқынған Зібира баланы бір қолынан сүйреп алып төр алдына итере салды да:

— Әкет мына жетпегіріңді, тай осы үйден көзіме көрінбе, білдің ба? Мәликемен кездесіп жүргеніңді көргендер бар, өтірік десең айта қой кәне! — деп Зібира Қайырге тағы тепсініп жетіп келді. Қайыр кішкентай Қуаннышты бауырына қысып ніскелей берді.

— Әй үндемейсің бе, мойныңа түсті ме? — деп жігітті шапалақпен салып қалды. Төрде жантайып жатқан Бошай атып тұрды. Көздері шарасынан шығып қызарып кетіпті. Кішкене жұдырықтарын түйіп жетіп барды.

— Тарт былай бейбастақтығыңды, көргенсіз! Әйтпесе жағыңды бұзып жіберемін,— деді ол қалшылдатп.

— Бұзып көр қане, есіктен атып ұрайын өзіңді. Қызымның айтуы дұрыс, мұндай опасыз баймен тұра алмайды. Сен не білесің, лақ текедей бақылдайсың келіп. Титімдей денеде ақыл тұрар жер жоқ,— деді оған Үрия шаптығып. Оған Зібира қосылып үйдің ішін азанқазан қылды. Бошай жұдырықтарын түйген қалпы көздері шатынап:

— Мен қашан да Қайыр жағындамын. Осындай күйеу баласы бар кісі қанға сәлем де бермес. Жұрттан бұрын тың көтерді ме, көтерді. Басқа колхоздар он центнерден өнім ала алмай отырғанға екі жүз гектар тың жерден жиырма центнерден өнім алды ма, алды.

Лудан көлемінде бірінші бригадир атанып тұр ма, тұр. Тракторларды көктемгі егіске жұрттан бұрын дайын етті ме, етті. Енді аталарыңның қатқан басы керек пе? Жақсының қадірін білмейтін кешелер, түге!— деп бұрқырады.

— «Атақ, жұмыстан басқа ойлайтындарың бар ма екен, әдрем қал өлде маған!» — дегеннен артыққа бара алмады Урия.

* * *

Тағы да көктем келді. Қалың орманды кірлі күртіктер белдеулеп жатса да, байтақ кеңістікте алғашқы сағым жөңкіп, бозторғайлар шырлай бастады. Күн шуақта тұңғыш қызғалдақтар қауашақ жарды. Жыл құстарының ғажайып қиқулары естіледі. Қос ағаштан асып тракторлар тырма сүйретіп барады. Беріректе де тракторлар көрінеді.

— Жарықтық, көктем-ай, келіп қалыпсың-ау,— деп Қайыр аттан түсіп, жусан исі аңқыған бозға аунай кетті. Көкше бетегеге кенедей қадалып қара бесті айналақтап жүр. Аттың аласа бауырынан әрі ауыл үйлері көрінеді. Жігіт шексіз аспанға ұзақ, телміре қарады. Бір шүйке бұлт болсайшы. Мөп-мөлдір-ау, жарықтық. Осынау тыным дүниенің бір шетінде қантөгіс бар дегенге сенгің келмейді. Берлин көшесіндегі ұрыстар жайлы оқып көрді. «Құртыңдар бауырларым, фашист сұмырайларды, ердің қаны үшін, бала мен ананың көз жасы үшін! — деді Қайыр кең далаға сыймай қуанып.— Жарықтық май-ай, дүниені қайта түлеткен құдіретті көктем айы қуаныш біткенді әкеле жатқан сенсің ғой!»

Ауыл жақтан арбалылар шақылап келеді. Бошай ат айдаушының орнына отырып алып:

— Сүйінші, Берлин алыныпты, Берли-и-и! — деді есі кете айғайлап. Бошекең жас жігіттей жерге дік ете түсті де, Қайырды құшақтап еңіреп қоя берді. Қайыр кішкене Қуанышты жұлып алып далаға қарай жүгіріп барады. Сүйіп барады, иіскеп барады. Сол бетте дөң үстіне шығып:

— Қуаныш, Қуанышым менің, туған далаңды қарашы, ғажап емес пе! Соғыссыз, қан төгіссіз заманның азаматы болшы, әмсе сүйтші! Осылай деді де дала қызғалдағын жұлып алып баласының қолына ұстатып, мәз болып күле берді.

ҚҰСТАР ҚАЙТЫП ОРАЛҒАНДА

I

Қатарласа берген салт атты Қадишаның өгіздерін шықпыртып кеп жіберді.

— Айда былай, жаны бар кісіше! — Байқараның мұрты тікрейіп әйелге ызбарлана қарап өтті де, кереге жалды қарагерді ойнақтатып алға шықты.

— Айдаңдар, шапшаң!

Ықсан шал мұрнының ұшы жыбырлап бірдеңе айтпақ еді, бата алмады. Салт атты озып барып күртік басқан маялардың төңірегінде атын оппалатып жүрді. Ықсан айналып көріп:

— Су өтіп кеткен екен, өттеген-ай, — деп қынжылды.

— Ал қатындар, іске кірісейік! — Киіктің асығындай ыңғайлы Жықия шапшаң қимылдап, күртікті опырып лақтыра бастады. Күн көзіндей дөп-дөңгелек жүзін тер жуды. Әйелдер қалың қарды аршыды, белі бұралаңдап Ықсан шал да дамыл көрген жоқ. Жаны тыныш Байқара ғана. Сонадай жерде қаз мойын қарагердің үстінде мықынын таянып махоркасын түтіндетіп тұр. Байқараның жуан бітімінен белі талған ат салмағын аяқтарына кезек салып пысқырынады. Шөпшілер күртікті аршып болып, көліктерді тақап қойды да, маяға айыр қадады. Күзде төбесі түсіп су өткен шөп тоқ қатпарға айналған. Басы Ықсан шал болып қанша шұқыса да бір айыр шөп ала алмаған соң, темір күрекпен сүймен жұмсай бастады.

— Бетім-ау, мынау азық емес, қара тезек қой, — деп Жықия таңдана дауыстады.

— Есіл еңбек-ай, зая кетті деген осы, — деп күңкілдейді Ықсан.

— Неге тездетпейсіңдер? — деп Байқара асықтырады.

— Алынбай жатыр, көрмей тұрмысың...

— Неге алынбасың, ұмытылмай тұрсыңдар.

— Кел, қимылдап көр өзің! — деді Жықия маңдай терін сүртіп. — Ат үстінде жаурап қалған шығарсың, бойыңды жылт!..

Әйелдер арасынан күлкі шықты.

— Әй, қатын, тарт тіліңді! Колхоз бастығы қолмен жұмыс істесін деген закон жоқ.

«Қайтесің соны, пәле болар» дегендерге тартынған Жықия ма?!

— Осындағы бес қатынға Ықсап шалды қосса, алты қатын. Қамшы үйіргенше, еркек басыңмен өзің келіп көмектеспеймісің,— деді.

— Көрсетем мен көмектескенді. Мына сөзің үшін көзіңді ағызамын, іріткі салып тұрсың!— деді басқарма түтігіп.

— Бөріне өзің кінәлісің, осы маяларды үйіп жатқанда айғайға сонда да салғансың. Төбесіне айыршы шығартпай, іргеден қаусырмалатқаның есінде ме? Іздей бастасақ кінәлінің кім екенін біз де табамыз...

— Уа, Ықсап, желіккен ойелдердің сөзіне құлағыңды салбыратып тұрсың ғой... Қораға шөп жетпесе, соғыс уақытының тәртібімен жауап бересің!— Байқара келістіріп бір сыбап алды да, атын борбайлап шаба жөнелді.

— Әй Жықия-ай, шырағым-ай, нең бар еді, бір пөлеге қалмасаң жарар,— деп Шапық апай кейіп тұр.

— Көріп алармыз Байқараны! Ал, кімнің ақ, кімнің қара екенін өкімет тексерер. Қорқатын дәнеңе жоқ, құдай өзі берген жанын өзі алар,— деп Жықия қатпарды жұлмалай берді.

— Дұрыс айтасың, қорқатын дәнеңе жоқ,— деді Қадияша.

Шөпшілер көзғалғанда күн ұясына төніп бара жатты. Ұланқайыр қарлы далаға батар күннің қызыл сәулесі шашырады.. Күн көзі қалың бұлтқа кірген соң батыс жақ өртеніп жатқандай талмаурап тұрды да, сіреу қардың бетімен жаяу борасын сырғи бастады. Өгіздер ілбіп желеді. Қадияшаның шанасына артқан қатпар толқып кетіп бір жағына қарай қисайтып жіберді. Тарғыл өгіз бейшара әбден титықтаған, бүйірін соғып тұр. Қадияша қатарласып шу-шулейді. Күн әлдеқашан батқан. Бұлт арасынан жұлдыздар жылтырайды. Жықияның дауысы болу керек алдыңғы жақтан:

«Қарағым, айналайын, шырағым-ай!» деп сазды оуенге басты.

Қой қораға, ел орынға отыра Қадияша шөпті түсірді де, үйге жетуге асықты. Үйінің терезелерінен от көрінбейді.

— Балалар не болды екен? Мұратжан, Розтай!— деді ол дауыстап. Үлкені қуана үн қатты.— Бармысыңдар, балапандарым?

Қараңғыда қарманып, күлге көміп кеткен шоқты үрлей бастады. Шоқ сөніп, қоламтасы қалыпты. Көршіден от әкелмек еді, балалары босатпады. Қарауға уа-

қыт қайда, от әкеліп, пілте шамды тұтатты. Қыпылықтап, жанған әлсіз жарыққа қарап қалтырай бастады. Мұрат пен Роза пеш алдына келді. Кішкене қыздың беті албырап, көздері бозарып тұр. Кеудесінде сыр бар. Қадиша қатықсыз қара шәйді аузына тосып еді ішпеді. Сандық түбінде жатқан қанттың соңғы түйірін қолына ұстатты. Жеген жоқ.

Қадиша жылына бастаған пештің қабырғасына төсек салып, екі баласын бауырына қысып жатып қалды. Күн бойы суық сорған әйелді ұйқы қысып барады. Розаның денесі от болып жанып тұр. Науқас бала сусын сұрайды. Қараусыз қалған балалар далада көп жүріпті. Тоңып келіпті де, безгек қысқандай қалтырапты. Қадиша қыстың ұзақ түнінде кірпік қақпады. Бала қиналып шоши берді де, таң алдында ғана тыныптық тапты.

— Уа, Қадиша, түр шырағым, уақыт болды.

— Қайнаға, балам сырқаттанып қалыпты, бүгін бари алмасам керек.

Қайқы төс қара шал Ықсан кетіп қалды.

* * *

Екі күндесін бала қайтыс болды. Жас ана кіп-кішкене мейітке қаны қашып, телміре қарап отыр.

— Шырағым, келінжан, сабыр қыл! Пронтта жүрген Сайдаштың амандығын тіле, қолың құр емес қой. Мына Мұрат бар, қазынасы кең құдай тағы берер, бастарың жас!— десті үлкендер.

Қадиша ауыр күрсінді. Тағдыр не деген қатал. Жесірлік пен тапшылық, мазасыз жұмыс онсыз да қажытып бара жатқандай еді, енді, міне...

Соғыстан бұрын осы елу үйлі ауыл әп-әдемі колхоз болатын. Сайдалының туған жері. Мұнда туыстары, ата-аналары тұратып. Аға-інілері әскерге алынды. Шалдар мен әйелдер қалды орындарын басып. Егін шықпады, шығатын жайы да жоқ, тракторлар тозған, бөлшектер мен жанар май жетіспейді.

Көктемде жеке меншік сиырларын жегіп жер жыртады. Жер қасарып жатып алды. Күші бар, білегі барларға ғана жомарт. Уысқа түскен азғана өнімді майданға жібереді. «Жігіттерге берейік, жаумен жағаласып жүр ғой, өзегі талмасын, біз елде емеспіз бе?— деп Жұман атай бір дәнді тырнағымен шымшып, алып, жұмақтың құрмасындай ардақтайды. Елдеміз дегенмен, аспаннан түсер азық бар ма? Соңғы кезде ауыл мына бір қара-

кетке түскен. Үй іргесіндегі жерді күрекпен ойып картоп салады. Оны үйреткен де орыс арасында көп жүрген Жұман қарт.

Қадиша көңілі қапалы, үрейге толы. Сайдалыдан хабар болмай кеткелі үшінші айға айналды. Аман болса хабарласар еді. Пошташы шалды әкесіндей көріп сонадайдан бөркінің төбесі қылтиса, тайралаңдап жүгіретін еді. Осы кезде сол бір бәкене, момын шалдан аза бойы түршігеді. Ерте ме, кеш пе, әйтеуір қиямет жайды төбесінен тастап жіберетіндей көрінеді. Пошташының көзіне түспеуге тырысады.

Өткен жаз Жұман атайдың жалғыз ұлынан «қарақағаз» сап ете түсті. Алдында ғана баласынан хат алған. Көп ұзамай тағы жазам деген. Хатты пошташы шал қолына ұстатыпты. Ашып жіберсе, «қарақағаз». Кемпір талып түсті. Қарт күректей ақ сақалын сала-лап сілейіп қалыпты. Нұрсыз көздері шарасынан шығып, кеудесінен әзіз жанын суырып әкеткендей өліктей қимылсыз, тастай сұп-сұр.. Бір кезде қария дауыл соққан кәрі теректей, шайқалып қозғалақтап:

— Уа-һа-а!— деп кәрі жүректің у запыранын ақтара: — Соғыс дегенің осындай ма еді?!— деді.

Иә, соғыс дегенің осындай екен! Сағынғаннан ба, Сайдалыны түсінде ыңғай көреді. Ыңғай бір азаптан-нып, азып-тозып жүргені. Терең жардың арғы бетінде ол, бергі бетінде бұл тұрады. Зарыққан көңілмен қол созады, жете алмайды. Жүректегі шер-мұңын айтқысы келеді, дауысы шықпайды. Қиналып, терлеп оянады. Сонан соң өксиді-ай келіп. Ондайда екі баласын иіскеп сабасына түседі де, ұйықтап кетеді. Ұйықтап кетіп, тағы Сайдалыны көреді. Шат-шадымен қуаныш құшағында жүреді. Соғыс та жоқ, қасірет те жоқ...

— Кемді күнге жұбаныш болған екі көзімнің бірі ағып түсті. О, сұм тағдыр, осы екеуін мен бейбаққа көпсіндің бе?— Қадиша күңіреніп кетті.

— Келінжан, сабырлы бол, тағдыр деген қатал, оған қарсы тұруға адамда қауқар жоқ. Бастарың жас қой, атамыз айтушы еді: «Арбаның екі арысы түгел болса, көш жүре түзелер»— деп. Сайдаштың амандығын тіле, иә, сөйт, шырағым, ақылың бар еді ғой.

Қадиша басын көтеріп алды. Өлүсіреген пілте шамның жарығына Жұман атайдың аппақ сақалы көрінеді. Қарт жер шұқиды. Мол денесі бір тарының қауызына сыйғандай болып отыр.

— Біздің кемпір де баласынан «қарақағаз» алған-

нан бері ас-судан қалды. Не деп жұбатырымды да білмеймін. Абзалында шырағым, берік болған артық, е-е, солай!— деп сөзінің аяғын соза түрегелді.

— Сөйт, шырағым, берік болған артық, — деп қарт шойнадап тұрып бара жатты. Азалы үй еңсені басып үнсіз тұр. Мұрат шешесінің тізесінде ұйықтап кетіпті. Ұйықтап жатып өксиді. Пілте шамның оты жіңішке-ріп, түтіндей берді.

— Қадишажан! — деп тізесін бүгіп Жықия отыр. Келіншектің қан тамып тұратын әдемі жүзі құп-қу. Көзінде жас. Қадиша бас салып көрісе кетті. Үйде басқа ешкім болмағандықтан екеуі де шер-мұңдарын армансыз төгіп-төгіп жіберісті. Жықия Жұман қарттың келіні, майданда опат болған Әмзенің келіншегі. Ойсыз пәруәйсіз жандай болып көрінетін Жықияның ішкі сарайы зар-налаға толы екен.

— Мына заман не деген заман болды-ау, көкірегі түскірге қайғы толды-ау, құрбым-ау! — деп ыстық лебімен өртеп, күйдіріп жібере жаздады. Қадиша тоқтау жасады. Жықияға қарағанда өз жағдайы артық екенін ұқты. Жықия байғұсты айтсаңшы, аңыраса аңырағандай емес пе? Бетінің қызылы, белінің күші барда жесір қалды. Екі әйел өксігін басып, онсыз да қызарып кеткен көздерін қайта-қайта сұрткіштеп отырды. Қадиша сөбінің тілін, қылығын айта берді. Жықия от жақты, самауыр қойып құрбысына қолқабыс етті.

— Қадишажан, шөй ішсең денең жадырайды, басыңның ауырғаны басылады. Тірі адам тірлігін қылады ғой, өменде сүйтеді. Әмзенің қара қағазы келген күні құдайдан өлім тіледік, тіпті шын тіледік өлімді. Кейін тоқтау қылдық, енді қайтерсің!..

2

Әлжан қыстауы ауылдан алыс емес, ортада жол ағаш қана бар. Қыста өгіз шананың жіңішке жолын қар бітеп тастайды. Мұнда мыңға тарта қой қыстайды. Шағын елдің негізгі байлығы осы. Ауылдағылар оны «қой фермасы» дейді. Қой фермасының бастығы жарау, қайқы төс қара сұр шал Ықсан қанша тыраштанғанымен шаруасын полендей жөнге бастыра алмай қойды. Бетін қорасан жеп қойған қара тарғыл Шалық апай сырқаулы болса да, қатардан қалмай, бала-шағаға бас болып жүр. Қойдың төлдейтін кезі. Өткен күні он саулық өлді. Бірі қозылай алмай, бірі іш тастап дегендей титығына жеткеннен өлді. Ықсан арық қойлар-

ды ашаға іліп, бипадал сойып жатқан. Мол қаптал күпілі, күректі сақалы қарауытқан Жұман атай кірді. Кескіні түнерген.

— Мұны қайтесіңдер?

Ықсан қаракөк сақалын ілгері созып:

— Ет комбинатына жөнелтеміз,— деді.

— Осыларды жөнелтесіңдер, ә? Майдандағы жігіттерге жіберетін азықтарыңның пормы ғой. Ықсан-ау, ұялмай қалай айтып тұрсың? Осы колхозды құрып берген, осы малды өсіріп берген, бүгінде қан кешіп жүрген азаматтарға тартқан сыйың ба, ә?— Әр сөзін нығарлап айтқан сайын қақ таяғы шошаңдап салып жіберердей болып тұр.

— Бәтір-еке-ау, мен бе? Әйтеуір, өлетін болған соң кіріске кіріп өлсін. Бүйткен күнде, бұл саулықтар өлген емес, сойылып, етке тапсырылған болып саналады.

— Жағың неге қарысып қалмайды, Ықсан сенің? Қалай ғана айтын тұрсың осы сөзді. Тарт былай!— деп ақырып қалып, іске татыр қызыл жоқ боршаны ашадан жұлып алып лақтырып жіберді.— Әкет жасығынды, әкет татымсыз өлімтікті.

Жүмекең қой қораны аралап кетті. Келмегелі көп күндер өткен. Баласының қазасынан бері өлден айырылып, аяқтан баса алмайтын болып бара жатты. Ақыры бас көтерді де:

— Қате-ен,— деді,— мен пермеге барайыншы, қолымнан түк келмесе де бала-шағаға бас болайын, кімге сенем, ер-азаматтар болса жоқ,— деп мықынын таянып орнынан тұрды.

— Беу, көрі шөңгел, өлеріңнің шағыда тек отырмайсың ба?— деп еді Жұлдыз кемпір.

— Әйел шіркін, көздеріңе әлдерің келмей отырып өнеге айтасыңдар-ау. Өлсем де жаумен жағаласып өлейін, коммунист емеспін бе?! — деді.

Жүмекең аласа қорада басын төбеге соғып алмас үшін еңкейін, тұқыра қарап жүр. Қой малының мұншалық арықтағанын осынша жасқа келіп көрмепті. Қалың жабағы астынан жамбас сүйегі шошайып, мойындары келеңсіз ұзарып кеткендей қойлар шулап, қартты қоршап алды. Күпісінің етегін тістеп тартқылайды. Қызыл қойдың жидіген жабағы жүнін қара саулық кәдімгідей жалмап жеп тұр. Жүмекеңнің төбө құйқасы шымырлады.

— Апырай, Ықсан-ай, мынау не сұмдық? О, заманда, бұл заман қойдың өз жүнін өзі жегенін көруім. Мал-

дың обалына қарасаңдаршы! Мына қалыпта түгел ашаға ілінеді ғой, не көргенсіңдер?

— Апыр-ау, Жұмеке-ау, керек болса мен айтайын, шөпті беріп жатырмыз. Қызылағаштың жоңышқасы түгел шіріп кетіпті. Айырмен емес, күрекпен, сүйменмен кертіп әкелеміз, не қыл дейсің? Осы шірікті дәуақтылы жеткізіп бере алмаймыз. Бес шанамен тақнан кетіп еді, әлі жоқ. Іңірсіз жете алмайды-ау.

— Шіріп кетті дедің бе?—Жұман атай қанталаған көзімен Ықсанның бұрыл сақалды жүзіне шошына қарады.— Басқа жерде шөп бар ма екен?

— Жоқ.

— Апыр-ау, не дейсің?..

Ықсан Жұмакеңе жан-жағына қарап алды да, істің сақалын қарттың құлақ түбіне тақап:

— Керек болса мен айтайын, бәрі Байқараның кесірі. Жұртта не жазық бар. Бала-шаға жан аяған жоқ, шөпті шапты, үйді. Жоспар толтырам, мақтау алам деп маяларды дұрыстап ұштатпады. Керек болса мен айтайын, құр қалқайтып кете барды. Маяны дұрыстап үйейік деген әйелдерге жала жауып дүрсе қоя берді. Өзіңіз де естіген шығарсыз.

— Жоқ, естігем жоқ.

— Естімесеңіз, керек болса мен айтайын, күздің алғашқы жаңбырында маялардың төбесі ескі моладай ойылып түсті. Сөйтіп, пәле Байқаралатып келді. Содан, керек болса мен айтайын...

— Мына қойлар тағы мүрдем кеткен бе? Терісі сыпырылып ашаға неге ілінбеген?— деген басқарманың дауысын естіп Ықсан тілін тістей қойды.

— Уа, Ықсан!

— Мен мұндамын, Бәке!

— Уа, запперме болғаның құрысын! Үп-үлкен басыңмен айтқанды орындамауың қалай?

— Не қыл дейсің?

— Мына қойлардың терісін сыпырып, етін неге ілмегенсің?

— Еті жарамсыз көрінеді.

— Кім айтты, қай ақымақ айтты, ә?

— Ал, мен ақымақ айтқан!— Жұман қарт сылти басып қақпаға қарай беттеді. Байқараның жалбыр мұрты жыбырлап кетті.

— Айтқан мен, майданда қан кешіп жүрген жігіттерге өлімтік жегізуге болмайды.

— Осы өлімтік пе? Адал бауыздалған қой, аздап

прықтау, ештеңе етпейді, қазір бап талғайтын уақыт па?!

— Бап талғамасаң өзің неге жемейсің?

Байқара бөгеліп қалды да, белгілі ашуға басты.

— Сен шалды осында кім шақырды, көңілің қапалы екен үйінде жат, зиянкестік жасап, іріткі салма жұртқа.

Жұмекең кетік тістерін көрсетіп, қарқылдап тұрып күлді. Осылай күлмек түгіл соғыс басталғалы езу тартқанын ешкім көрген жоқты. Қой күтушілер «атай есінен адасты ма» деп сескеніп қалды. Қарт күліп болып, қызылы қашқан қойдың өлімтігін таяғымен түртіп:

— Мынандайдың жеуге жарамайтынын айтқаны үшін де адам зиянкес атанады екен ғой?— деп қайтадан түнере түсті.— Шырағым, Байқара, мен әкенді де, ұлы бабаңды да көрген адаммын. Олардың да мына сен сияқты ақылсыз мінездері көп болатын. Зиянкестікті өз төңірегіңнен іздесең қайтеді? Оғып-бұғып жүріп, әскерден қалдың. Бұрын да сенің ел тағдырына жаның ашығаны белгілі еді ғой. Талай лаңыңды білеміз. Бүгін енді ауыл азаматтары жоқта бас көтере қалыпсың. Не бітіріп жүрсің осы? Малдың мұнша арығанын көрмеймісің? Қойлар бірінің жүнін бірі жеп жатыр. Күніне ондап өледі. Қатарға қосылар да бір қозы болмас. Мал аш, жұтап, қаусап тұр. Соған қарамай колхоздың тәуір атын мініп аң қууға шығасың. Көрші колхоздарды неге көрмейсің?! Ел қаусап, қажып тұрғанда серілік құрасың. Айтпайын деп едім болмадың, қойдың осындай күйге ұшырауына өзің кінәлісің, шөпті шіріттің...

Қарт Байқараға айыптау қорытындысын оқығандай жеріне жеткізе айтып болды да:

— Тәйт әрі, адыраңдамай, о, қайткенің-ей?!— деп бұкеңдеп төл қораға қарай кетті.

Шапық апай сасқанынан жүгіріп үйге кіріп еді. Баласынан қалған кішкене немересі пеш арқасынан бас көтеріп:— Әже, нан?— деді. Әжесі естімегендей, ыдысаяқтың арасынан шәйлік сүтті алып, қайта жүгіріп шықты. Қорада аяқтарын бауырына алып, қозылар тұр. Бәрі де жақ жаппай маңырайды. Шапық аштықтан бұратылып үні шықпай қалған қозының аузына сүт тамызды.

— О, бақыр-ай, «жаманға мал бітеді, қақырық-түкірікпен кетеді» деген осы, науат болғаны-ай,— деп

сөйлеп жүріп, есіктен кірген Жүмекенді байқамады. Қарт үздіге маңыраған қозыларға қарады.

— Мыналарың жарымай тұр-ау, ә?

— Сұрамаңыз, Жүмеке, жағдайымыз өте ауыр. Таяқ ұстап қалайық деп тұрмыз. Түні бойы кірпік ілгеміз жоқ. Мына Әзиза қарағым да қиын болды. Жас қой, ұйқыға шыдай алмай жүр. Түні бойы қозыларды екі жамыратсақ та, саулықтардың тандыры әбден тартылған, ақ тамбайды. Жалғыз сиырдың сүтін тамшылап құйсам да жетер емес. Сиыр пермесінен күніне бес литрден сүт бергізіп тұр деп едім, Байқара көкке шапшыды. Не істе дейсіз, Жүмеке-ау, кімнен көрерімді білмеймін, — деді Шапық көздеріне жас алып.

Жүмекең «е-е-се» деп ауыр күрсініп қалды да:

— Шаруаны былай күйзелтіп болмайды. Колхоз шаруасын осылай құлдыратсақ, майданға азық-түлік бермек түгіл, азып-тозып кетерміз, — деді.

— Енді не істе дейсіз?

— Бір жөнін қарастыру керек, — деді қария.

Шапық апай таңертеңнен бері өлі күйбеңдеп жүр. Қашан жығылып қалғанша жүрді. Қатты шаршағанын жүрегі шапшып, басы зеңгіп кеткенінен білді. Мал болса шулап күңгірт тартты. Әлдеқайда қарлы даланың бір шетінде күн батып бара жатқан сияқты. Тұтасқан қалың бұлттан ештеңе көрінбейді. Қыстаудың қырауын қағып суық жел тұрды. Есік ашылса да қозылар маңырап қоя береді. Шам қайта түтіндеді. Төл исіне қоңырсыған керосин иісі қосылды. Құты қашқан шым қораның жабығынан жел соқты.

— О, тоба-ай, тағы басталды ма?

Апай тысқа шықса, қыстау шайқалып тұр. Боран басталыпты. Уақыт іңірге тақау. Күндізгі жарық көгілдірленіп, тылсым жүдеу, тым қапалы. Аза күйін шерткендей орман сыңсиды. Күпті болып жүрген әйел жүрегі онан сайын шәншіп, көзіне жас келді.

Қазіргі алаңы — шөпшілер. Таңертеңнен кеткеннен өлі оралған жоқ. Алты шақырым жерге өгізбен барып келуге бір күн керек. Шөпті күрекпен кесіп, сүйменмен ойып арту да оңай емес.

Шапық сары кідір қалпымен еркекше қимылдайтын еді. Қойдың жағдайы қиын деп басқарма осында жіберді. Қайда қиын жер болса мұны жұмсайды.

Шөпшілердің алды келгенде боран үдей түсті. Алда кер өгізше шөп артқан Жықия жетті. Бет-ауызы алмадай, қып-қызыл, жаяулап, тершіп келіпті.

— Шөпшілер қайда?

— Кейінде.

Осыны айтып Жықия қаптарды құшақтап қойға шапа бастады. Ықсан көмектесіп жатыр. Біртіндеп кейінгілер жетті. Бәрі келгенше Қадидша болмай шықты.

— Апырау, Қадидша жоқ қой,— деп Шапық апай Сайбалам салды.

— Келе жатыр еді ғой, өгіздері болдырып қалмаса...

— Қап, бір сұмдыққа кездеспегей!

Жұрт іздеуге шықты. Жықия бәрінен алда зырлап келеді. Әлгінде жүріп өткен шана ізін қар көміпті. Боран көз аштырмайды. Жаяулар желге қарсы еңкейе ұмтылып, алқына қадам басады. Бірінен бірі ажырап кетпес үшін қол ұстасып алды. Жел айғайды естіртпейді. Оппалаған төрт-бес адам қараңдап келеді. Етектерін дауыл жұлмалап, киімі жұқаларының суық сүйегінен өтіп барады.

— Қадидша-а-а!

— Жықия көзің өткір еді ғой, жолдан айырылма, мен ештеңе көрер емеспін.— Ықсан өз сөзін өзі де ести алмады.

— Қадидша-а-а!

Қиыршық қар бетті осқылайды. Іздеушілер теріс айналып, сөл дамылдайды да, еңкейіп ілгері ұмтылады.

— Жүруге халім жоқ,— деді Ықсан бір кезде алқынып.

— Қайтыңыз онда, Қадидшаны таппай үйге бармаймын,— деді Жықия дауылға өршелене қадам басып. Өзгелер де қалқақтап келеді. Көздерін ақ шел қаптағандай, ештеңе көрер емес. Шапық жолды іздестіреді. Шаналардың көмескі ізі мен шөптің қоқымы енді көрінбей кетті. Дала өз басымен әлек болып бұрқанып жатыр. Тіршілік белгісі де жоқ. Іздеушілер ілгерілей берді.

— Қолдасып алыңдар, ажырап қалмайық.

Қай мезгіл екенін кім білсін, бір кезде доғарылған шананың үстінен шықты.

* * *

Әзизаның үйден тынышы кетті. Боранның ың-жыңы үдеп барады. Қорада қозылар маңырайды.

Көңілсіз күй сары аурудай созыла береді. Біреулер жоқтау айтып сарнап жатқан сияқты.

Күйеуінен хат келмегелі екінші ай. Хат ұзаған сайын келіншекте үрей жоқ. Соғыстан бір жыл бұрын ғана тұрмысқа шығып, бірден ұл туды: Сол Қайыртай, міне, үш жастан асты. Аумаған Әміренің өзі. Жатқан түрін қарашы пұштиып. Майданға аттанатын күні Әміре көз ілмеген. Келіншегі мен баласын аймалап еміренумен болған сәттер есіне түскенде жүрегі жалын атып, денесі от болып күйіп кетті. Сағыныштан азап шегіп, көздерінен жас парлап қоя берді. Ой, дүние-ай, мына боранды түнде дүниенің қай шетінде жүр, суықта жаурап қалмады ма екен?

Жалғызсыраған әйел зарығумен көз ілмеді. Ойға не келіп, не кетпейді мұндайда. Әйтеуір алданышы Қайыртайы бар, оған да шүкіршілік. Майдандағы жігіттерге тамақ керек, қару-жарақ керек. Малдың сиқы мынау — жасығын алып жатыр. Боран осы ай соғып тұр. Адамдар да, көлік те титықтаған. Жігіттер барда думан болып жататын қой пермесі қаңырап бос қалды. Ашыққан малдың шуынан басқа ештеңені ести алмайсың. Жұрттың бәрі жоқ іздеп кеткен. Бейшаралар суыққа ұшып өлмесе жарар. Қазандықта ыстық су қайнағалы қашан, үсініп келсе ауыздарын жылтар. Қадиша табылса екен. Сорлы әйел сәбиін жерлеген күні ертеңінде-ақ жұмысқа шығып еді. Дем ал, азалай тұр дегенге болмаған. Апырай, аман болса игі еді...

Әзиза баласын бауырына қысып қалғып кетті. Түсінде Әмірені көрді. Есіктен күлімсіреп кіріп келе жатыр екен. Келіншек қос қолын соза беріп оянып кетті. Күңгірт үйдің ортасында дымқыл мұртын ширатып Байқара тұр.

— Ұйқыңды бұзып жібердім бе, жалғыз екенсің ғой, өзге жұрт қайда? — деді сырт киімін шешіп жатып. Әзиза жағдайды айтты.

— Табылар, жоғалып кетер мал емес қой, жүрген шығар.

— Сізге адам тағдыры ойыншық болды ма? — деді Әзиза кейіп. — Астыңызда мықты атыңыз бар, неге іздеспейсіз:

Байқара махоркесін түтіндетіп:

— Қатын іздеуге уақытым жоқ, Айтуар өзегінен тұрғызып алған қасқырды Есіл аңғарына құлатып келдім, атым болдырды, — деді.

— Мал қырылып, жұрт азап көріп жатқанда саят құрып жүруге ұялмайсыз ба?

— Саят қана емес, серілік десе де болады. Осындай серуеннен кейін өзің сияқты келіншектерді бауырға басқан тіпті тамаша емес пе!

Байқара бас салып, төсекке жыға берді. Алпамсдай болып босатар емес, еркіне көндіріп, ыңғайлап әкетіп барады. Келіншек Байқараның түкті білегінен тістелеп бұлқынып жатыр. Қайыртай шырылдап оянды. Осы кезде есік ашылып, аппақ қарға оранған адамдар кіріп келді.

— Байқара болмай құдай болсаң да басыңды шауып алайын,— деп Шапық апай балтаны ала ұмтылды. Арашаға Ықсан килікті.

— Шапық, сабыр ет, керек болса мен айтайын, мынауың кісі өлтіру.

— Өлсін аузының ішін... Құтырайын деген екен, жетім-жесірге тырнағын батырып!..

Байқара ыржалақтап тұр. Білегінен саулаған қанды да аңғарар емес...

* * *

Қадишаның шанасының қарамасы сынып жантайып жатып алып еді, артылған қатпар шөп ауып, сүйретіліп келеді. Күшінен асқан жүкті өгіздер ілгері апара алмады, кейіндей берді. Ақыры шеткі өгіз жатып алды, қоналқыға келгендей-ақ пысылдап тұрар емес. Әбден әлі кеткенде сөйтеді өгіздер. Қадиша шананың астына кіріп, шірене көтеріп түземек еді, зорланғанда өзегі үзіліп кеткендей болды. Көздері қарауытып отырып қалды. Есін жиып тәлтіректеп орнынан тұрғанда, соңғы көлік сайдан түсіп барады екен, даусы жетпеді. Түн болып, боран көтерілді. Көліктерді ағытып алып, сенделіп жүре берді. Елге қарай тура тартқандай еді, орманға кезікті. Панаға келген соң бетінің қарын сүртіп ойланып отырды.— Қай ағаш бұл?

Екі өгіз аяқтарын бауырына алып бүрісіп тұр. Қадиша бойын жаза алар емес, ішін басып ағыл-тегіл жылады. Орман сыңсып үн қосты. Денесі суып, аяқ-колдары ұйып барады. Өлген деген осы болар, көзіне Сайдалы мен Мұрат елестеді, қатарласа келіп қол созады. Қадиша бар қуатын жинап: — Жоқ, мен өлуге тиісті емеспін, өлмеймін,— деді. Орнынан сүйретіле тұрып, шіліктің басын сындырып өгіздерге тосты. Титықтаған жануарлар өлеусіреп мойын созды. Шыр-

пыны қажақтағанына қуанып, қыбырлай берді, денесі жылынған сияқты. Соңғы күшін сарқып алмас үшін бірде дамылдап, бірде қимылдап түнді өткізуге тырысты. Қас жауы — ұйқы мен суыққа осылай қайрат қылып танды асыға күтті. Таң қайда, біреу қайда, орман аза күйін сыңсиды. Аласапыран арасынан адам дауысын естігендей болады. Елендейді. Елдің іздеп жүргенін сезді. Желге қарсы жүруге халі жоқ. Іздеушілердің даусын тағы да ап-анық естіді. Ұйқы әлсіреге берді.

3

Байқара үйіне көңілсіз қайтты. Қырсық шалған бір күн болды. Қасқырды қуып өлкеге құлатты. Бәлкім ұрып алар ма еді, бораны түскірдің түтеп кеткені. Аты тез титықтап, жүрісі мандымады. Жемді көп жеп қойды ма екен? Шапық қатынның келініне сөзін өткізе алмай беті қайтты. Колхоз шаруасы оңға баспай ол тұр. Райкомға барса жанын қысады. Ана жолы орнынан түсіріп тастаймыз деп ескерткені бар. Орнынан түсті дегенше, майданға кетті дей бер. Байқараның денесі мұздап сала берді..

Ойға ой қосылды. Шәй іш деп әйелі үшінші рет айтса да құлағына кірмеді. Желі қай жағынан соғарын бағып өскен Бағила самауыр қасында шошайып отыр.

Сопақтау мұңды кескіні қуаң тартып жүдей түскен қалыпты қайтып үн қатпады. Байқарамен жұптасқан жылдарын ойша шолып өтті. Көрген жақсылығы аз, бейнеті көп екен. Төрт бала туыпты. Екеуі ғана тірі. Бар сүйеніші солар ғана, өйтпесе Байқара бай болып жарытқан жоқ. Қара күңдей ертеден қара кешке салпақтап өмірі өтіп келеді. Бір рет жұбайым деп еміренді ме екен? Қонаққа апарып, қатарласып отырды ма екен? Салшы етек, шарасыз әйелдердің тірлігіне әбден дағдыланып алған. Ауылдағылар бұл көшеге шықса: «басқарманың күн тимесі» деп күледі. Арпалыс заманда кеудесінде жаны бар адам қимылдап жатса, Бағила от басынан шыға алмай-ақ қойды. Еңбекке араласуды айтып еді:

— Шәйінді жөндеп қайнат! — деп жөкіп тастады.

Қыз күнінде осы төңіректің боз баласын өзіне қаратқан ақ сары ажарлы қыз еді, бұлғақтап ерке өсті. Ойын-тойда өн салды, өзіл айтты. Жиынның гүлі болды. Сөйтіп жүргенде осы Байқара соқтығып сөз айтты.

— Сендей сәлтікті көргім де келмейді,— деді Багила.

— Көрмек түгіл, қара күнім боларсың,— деді анау.

Қапшылыста аңдып соғып атқа өңгеріп кетті. Арпалысқанмен істер айласы болмады. Алыстағы апасінікіне апарып тығылып жатып алды. Болары болып, бояуы сіңген соң еліне алып қайтты. Қорлыққа шыдамаған Багила арыз айтпақ болып еді, туыстары тоқтау салды. Сөйтіп Байқараның есігінде отымен кіріп, күлімен шығып жүре берді. Содан бері ерлі-байлы адамдардың рәсімін жасағаны болмаса, Багиланы теңдікке алған Байқара жоқ.

Асылы, шыдамдылық, ұстамдылыққа келгенде әйелден артық кім бар. Ар-намыс қамалап аттап өте алмайды. Намысы үшін жанын береді. Әйелдік, аналық атына кір келтіруді өлім санайды. Иә, сөйтеді. Аласы ішінде Байқарадан әбден түңіліп болыпты. Қалған ғұмырын еркексіз өткізгісі келсе де, балаларын ойлап райынан қайтады. Ажал деген айдаһар адамды лебімен тартып өзіне қарай жақындата береді. Мысқалдап ұрланған ғұмыр бір күндей болмай өте шығады да, жылан арбаған сұр торғайдай ажал аузына кіріп жогалады. Багила бала туды, одан басқа не істей алады, ештеңе де тындырмапты... Самауырдың ызыңы басылғалы қашан. Оттығы да қарауытып сөніп қалған. Дастарқан жаюлы қалпымен тұр. Байқара қақпақтай жаурынын көрсетіп іргеге қарап жатыр. Ондық шамның пілтесі шоқтанып түтіндейді. Даладан боран ызыңы естіледі. Әйел тізесін құшақтап әлі отыр. Жасқылт сары көздерін бір нүктеге қадап қалған. Біреу терезе қақты.

— Бұл кім екен, баршы-ей!

Қарға оранған екі адам кірді.

— О, бәрекелді, Әбеке, сәламатсыз ба, дені-қарныңыз сау ма? — деп Байқара, қонақтың мұздаған қолдарын уқалап, түймесін ағытты.

Багила ас қамдауға кірісті.

Шықшыт сүйектері шыққан жадау жігіт аупарткомның нұсқаушысы. Мынадай сұрапылда не түлен түртті екен? Әбу пешке жылынып отырды, қалтыраса да сыр бермейді.

Шәй үстінде Ықсан кірді.

— Әлгі Қадишаны таба алмай қайттық. Жаю шыға алар емеспіз, атыңның бірін бер, жілік майы бар ғой. Панар ұстап тағы бір сүзіп өтейік,— деді.

Жайшылықта бәсекең барқ етіп айдап шығар еді, пупартком нұсқаушысы алдында өйте алмады.

— Қара атпен аңнан келдім. Жирен дөненді ертең жегем. Бригаданың Сары азбаны мен көк шоқайды мініңдер!

— Олар аяқ артуға жарамсыз.

Осымен сөз шектелді. Ықсан шығып кетті.

— Сіз әйелді іздеуге ат бердіңіз бе? — деп сұрады Әбу.

— Бердім, бізде аттар бар.

Байқара басы жастыққа тиіп, қорылға басты. Шала бауыздалған жылқыдай қырылдап, үйді басына көтерді. Мұндайда Әбуде ұйқы болмайды. Теріс қарап жатты да қойды. Күні бойы ат соқты болған басқарма шаршап жығылған. Өткен-кеткенді ойлап Әбудің ұйқысы келмеді. Соғыс алапаты іргесін шайқап тұрған кішкене ауылдың басқалардай емес, құлдырап бара жатқанына себеп іздейді. Жұман қарттың айтып жіберген сәлемін шолып шықты. Қарт жаны ашығандық істеген. Мал қырылу, адамдардың жүдеушілік көруі басым. Неге, олай! Аунақшып ұйқысы келмеді. Көптен бергі жолдасы — құрғақ жөтел қысып мазасын алумен болды.

— Ей, қатын, етігімді бері таста! — деген дауыстан оянды ол. Таң атыпты, өзімен қатар жатқан Байқара түкті балтырларын сипалап отыр. Әбу оның жалпақ жаурыны мен қып-қызыл шүйдесін көрді. Босаға жақта самаурын ызыңдайды. Әбу киініп тысқа шықты.

Түндегі ақ түтек басылып, терістіктен суық жел тұрыпты. Ызғарлы қатты жел. Үйлердің жатаған мұржасынан жылы түтін ұйытқиды. Күрткік басқан көшелермен әйелдер асығып барады.

— Өттеген-ай, Байқара атын берсе бүйтпес еді, сорлы тірі ме екен өзі?

Әбудің мойнына жылан оралғандай қалтырап кетті. Сонау тұста жегулі ат, жаяу адамдар топтасқан. Шанадан көтермелеп біреуді түсіріп жатыр. Денесінде тіршілік белгісі білінбейді.

— Үйге қарай, үйге! — десті жан ұшырып. Әбу сірескен адамды көтерісіп ала жөнелді.

— Өгіздер аман ба екен? Өгіздер деймін, қу дүлей? — деген Байқараның тарғыл даусы естілді.

Көкжиектен сүлеленіп күн шықты. Ой-қырын боран тегістеп кеткен дала кіршіксіз аппақ. Шана үлпілдек қарға шимай салып ұзап барады.

Отырғандар үнсіз, екеуі де күн сәулесімен шарпыс-

қан ақ далаға қарайды. «Мына сөлтек өкілдің тап болғанын қарашы, әйтпесе атаң өлсе қармайтын қан сонардың өзі. Бұл болмағанда ғой ендігі Теріжайған асып, Есіл өлкесіне құлар ма едім. Кешегі көк сұр арлан тағы да Балпанайға сіңіп жоғалды ғой, әттеген-ай!..» деп тосын кездескен «қырсыққа» қынжылып басқарма отыр.

Әбудің құлағынан сұрапыл боранның ызыңы кетер емес. Ың-жың арасында жөн таба алмай жүрген әйел елестейді. Неге ғана сендім екен сөзіне? Жұртты неге көтермедім? Мына семіз аттармен жарық ұстап шығуға болатын еді ғой.

Әбу ауық-ауық жөтеліп қойып, басқармаға бұрылып та қарамады. Қабағы салыңқы. Колхоздың халі мынау. Сиырлар ақ болып кеткен, көтеремдері бар. Жазда көлік етеміз деген өгізшелер тістерін шықырлатып мөңірейді. Сиыршы әйелдің ерні жалақ, қара көздері мұңмен қарайды. Жөн сұрағанда үсініп едім, дей салды.

Бір шанада иық тақастыра отырған екеудің ойы екі басқа.

Өкілден айылын жиған Байқара жоқ. Бәрі де өз орнында, бәрі де соғыс уақытының тәртібімен істеліп жатқан сияқты. Өкілдің салқын кескініне қарап: «Тырсия келіп, жұмсара қайтатындары болатын», — деді.

* * *

Қыстау ағашы мүлгіп тұр. Ақшыл аспанның аясында Ұшар бастары кертештеніп тұнжырай қарауытады. Қой қорада таңғы қарбалас кезі. Мал жайлап, төл жамыратып дегендей, малшы жұрт тер төгіп жатқан. Байқара Әбуді алдына салып кірді. Аласа қораға төбесін соқпас үшін бастарын тұқыртып алыпты. Азан-қазан малдың шуы құлақ тұндырады. Жүні түсіп, көн арқасы ағарған қара саулыққа қозы жамыратып Шапық апай отыр. Екі иығынан дем алады. Сұр көздері қатты қиналумен кіреукеленіп кеткен.

— Сізге не болған?

Шапық үн қатпады. Тарамысты қолдарымен арық қозыларды желкесінен қысып қойдың бауырына тұқыр-тады. Бірдеңе деп өзінен өзі күбірлейді.

— Осы байғұс түннен сырқат, жат десем тіл алмайды, — деп Ықсан түсіндіріп жатыр. Әбу Шапық апайды қаз бастырып, сүйемелдеп үйге кіргізіп, төсегіне жат-

кызды. Ауру сандырақтап: «Қадишажан, Қадишажан,— деп дауыстайды.— Әй үйің күйгір Байқара-ай О, бетсіз!»

Байқара сыртқа шыға берді. Әбудің ашаң жүзі боз болып, танауы қусырылып кеткен.

— Түнде боранда Қадишаны іздеуге барған. Киім жеңіл, суық өтіп кетті ғой сорлыға. Сүзек болмаса жарар,— деп мүсіркейді біреуі.

Өкілді дағдылы жетел қысып барады. Қабырғадан ұстап сәл бөгелді де, аузын орамалмен басып қой қораны кезіп кетті.

— Жеткізе алмай жатқанымыз болмаса, шөбіміз бар. Күтім нашар, тек басқармаға ауыз ашып, астың сұрауды біледі түге.

Байқара күнә біткенді малшыларға артып, өзі әбден зықысы шыққан сорлы бастық болып көрінгісі келеді.

Әбу оның сөзіне құлақ қоймады. Қой фермасын аралап жүріп көріп:

— Кеттік маяға,— деді деміге сөйлеп. Басқарма саптама стігіннің тұмсығына қарады.

— Онда не бар, келеді ғой өздері де,— деп жапырақ мұрнын таңқ еткізді.

— Бару керек, қолың тимесе атыңды бер! — «Атыңды бер!» дегені тура бастықтығыңды бер дегенмен бірдей еді. Амалсыздан көнді. Қаз мойынды қара ақ құлақтарын тас төбесіне шәншіп алып жортып келеді. Әбу аттың астаудай жаясына қарайды. Дала үстінде көзге ілінбес мөлдір мұнар бар, көктем нышаны. Сәуір айы тақау. «Жете алмай апатқа ұшырамаса» деп қыс жылады өкіл. Бастық болса кіп-кішкентай ісік көздерімен қар бетіндегі түлкінің дөңгелек мөр іздеріне күрсіне қарайды.

— Таң алдында түлкі жүріп өтіпті. Бет алысы — Қарашоқы, Мәшен жақ, сонда түнейді. Сонардан кейін артық із түсірмеуге тырысады. Әккі арлан екен. Қарашы, аяқтарын көсей салыпты.

Байқараның түлкі жайлы кеңесі Әбудің қытығына тиіп, жүйкесі құрыстап келе жатты. Шөпшілердің саржағал жолы дөңеске көтерілді. Әбу жол ернеуіне түскен шөп үйіндісінен көз алмайды. Шөп емес, қоқым шіріндіге ұқсайды.

— Шөптерің осындай болса оңбапсындар, — деді Әбу.

— Иә, солай, ым-м... — деді.

— Мал азығы мұнша неге ысырап болған?

— Сөйткен ғой, солай ғой, ым-м...

Байқара одан әріге бармады. Әбу сөйлесуге ықыласы жоқтығын байқатты.

— Пішендік алыс па?

— Иә, ым-м...

Аттылар дөңге көтеріле бергенде Байқара:

— Ойбой кетті, құдайы құрысын, бүйткен тірлігі құрысын, аттан, атта-ан! — деп айқайды салып кел жіберді. Қара ат аспанға шапшыды. Байқара жүгіріп барып алас-күлес атты ағытты да салды.

— Не болды, не, не? — деп Әбудің көздері аңырайып, бастық сілтеген жаққа қарады. Иен далаға бет түспеп, жалғыз қасқыр ышқынып барады.

— Сіз қумақсыз ба, тоқтаңыз, тоқтаңыз! — деп Әбу ұмтыла беріп еді, Байқара шананың жетегін жұлып алып, атқа қарғып мінді.

— Тоқтаңыз, Байеке, тоқтаңыз, тоқ...

Қарагер ат орғып жөнелді. Ширақ сілтеп, тез ұзап кетті. Өкіл дөң үстінде қалып қойды. Көз ашып-жұмғандай уақыттағы көріністі байыптауға ақылы жетпеді. Саймандары шашылған қисапсыз кашовка-шана тұр. Шалқасынан түсіп Байқараның қасқыр ішігі жатыр. Өкіл қарқылдап күліп жіберді де, ат-әбзелдерін шанаға салып, үстіне бастықтың ішігін тастады. Сыңар жетекте қалған қайыс көтермені беліне буып, қолына ұзын таяқ алды.

Кеудесі шуылдап жүріп келеді. Маңдайынан салқын тер білінді. Ақ далада жалғыз қара көрінгенде шөпшілер таңырқап, кімге жорырын білмей дал болып тұрды. Жүрісі де, тұрпаты да бөлек.

— Апырмау, мынау өкіл ғой!

— Өкіл, өкіл! — десіп шу ете түсті.

Әбу аз ғана отырып ес жинады. Маңдай терін сүртті. Жұрт дабырласып, жөн сұрасып жатыр. Жолдағы оқиғаны айтуға ұялып отыр. Айтпауға болмайды.

Сыңғырлаған әйел күлкілері толастар емес. Жықия қасындағы келіншектің санын үзіп алып күлсін-ай келіп.

— О, құдай тілеуінді бергір, Байқара-ай, әбден қарқылдың-ау, — деп көздерін сүртіп әйелдер тыйыла бастады. Осылай жарыла күлмегелі қашан. Өкілден ұялды ма, әлде еркектігіне басты ма, Ықсан мырс-мырс күліп қана тынған.

Шөпшілер маяны қардан аршып, енді ғана артуға кіріскен екен. Бір шетінен сүйменмен, күрекпен кертіп

алып жатқан. Сиырдың жапасындай қатпарды Әбу қо-
лымен үгітіп көрді.

— Маялардың бәрі осындай ма?

— Осындай.

— Қыс бойы осымен азықтандырдыңыздар ма?

— Иә.

Өкіл буыны құрып отыра кетті. Жүрегі өрекіп
тынысы тарылып барады. Қайратын жинап орнынан
тұрды да, қартаң әйелдің сүйіменін алды. Сүйіменді
салмақтап көріп қатпарға ұрғылай берді. Алқынды, аз
дамылдап қайта кірісті. Науқастығын да тыңдар емес.

— Әбу, шырағым, осы соны қайтесің, өзіміз де бір-
деңе етіп... — деп Ықсан күңкілдейді.

Әбу тыңдамады.

* * *

Көліктер ыңырана қозғалып, оппалап жүріп келеді.
Іркес-тіркес тоқтап, тарта алмағандарына шанасын
итеріседі. Тақыр жолға шыққан соң шаршаған жұрт
көлікке аяқ артты. Әбу өгіз аяңына зорға ілесіп келеді.

— Замандас, отырыңыз, — деп Жықия орын ұсы-
нып еді, үндемеді. Әрі беріден соң көлікті тоқтатып:

— Мұныңыз ерсі болады ғой, әйтпесе мен де! — деп
шанадан домалай түсті. Әбу амалсыздан келісті. Келін-
шек тақалып ішікті екеу ара арқаларына жапты.

— Тер қатып қалады, осылай отырыңыз.

Шананың сықыры мен жүректердің дүрсілі ғана
естіледі. Жықияға еркектің тер исі ең бағалы деген
әтірден мың мәртебе артық болып білінді. Жүдеулеу
болса да жігітке лайық кесек мұрны мен мықты шық-
шыттарына қарап, ұмыта алмай жүрген асау сезімдері
бұрқанып, тұла бойы дірілдеп кетті.

— Қалқам, атың кім?

— Жықия ғой.

— Күйеу соғыста шығар?

— «Қара қағазын» да алғанбыз.

— Көп отастыңдар ма?

— Жоқ-а...

Әбу күрсінді, Жықия өкси бастады.

— Қалқам, сабыр ет, ел басына келген қиындық...
Келіншек уанбады. Құшақтаған қалпы жігіттің кеуде-
сіне бетін басып жабыса отырды.

* * *

Байқара түгін бетіне шығарып, бекініп алғанымен,
іші әлем-жәлем болып отыр. Қайдан байланысты екен.

Жұрынбай болса, қу бастан қуырдақ алатынның өзі. Қақысын ешкімге жіберіп көрген жоқ.

Бұл істі Біқсан да, басқалар да құптамады:

— Аралас ауылмыз, бүйіткеніміз ұнамас, түбі реніш болар,— деген.

Жұман қарт тіпті сөйлетпеді.

— Мал азығы бізде ғана шіріді. Басқалардың жылы тоғы бар. Онан да мал бер, ақша бер, сатып ал,— деді.

Жауықтырған Жауырбайдың өзі еді. Пішен кезінде екеуі қағысып қалған.

— Менің ширегіме де келмейсің,— деді Жұрынбай ат үстінен насыбайын шалқая атып.— Мына Кәлі қорығынан пәленбай жүз шөп үйдік. Қара бұрыш сияқты, танауыңды жарады.

Байқара өзінің байлығын көтере:

— Малым сенен көп, шабындыққа шаш етекпенмін. Бір қызыл ағаштың өзі сенің бес кәлің тұрады. Көре қал қайсымыз бай екенбіз. Қазір де отыз мая тұрғызылды. Әрқайсысының ұзындығы ат шаптырым,— деді екпіндей.

Жұрынбай қарқылдап күліп:

— Ат шаптырым маяң болса наурыз туғанда ана жолғыдай тағы бір соғарсың, сөйлесерміз сонда,— деген.

— Енді шөп сұрап бармаспын соған.

— Келерсің!

— Бармаспын!

Осыдан кейін Жұрынбайдан шөп сұрау арыстанның аузына басын сұғумен бірдей болып көрінді. Аудан «Қызыл диқаннан» шөп сұра десе, беттер емес. Онан да бір тартар етіп Жұрынбайдың жұрымын құртайын деп колхоздың бар көлігін Кәліге жапсын. Он бес шана соныдан жол салып барды. Арық өгіздер құлап-сүрініп зорға жетіп еді. «Шөпті аямай салыңдар» деді де, жи-рен бестімен орғытып дөң басына шығып карауыл қарап тұрды. «Қызыл диқан» жақтан қара көрінбеді. Соңғы бораннан кейін ешкім із салмапты. Байқара махоркені мол етіп орап түтіндетіп тұр. Шылымның тұқылы бармағын күйдіріп сілкіп тастады. Қайтадан шөпшілерге келді. Әйелдер көк шөпті қызыға артып, шаналарды сықап алыпты.

— Е, шөп деген осындай болушы еді,— деп қау-қылдасады.

— Ал тартыңдар, Жұрынбайдың жәйін бір таптық.

Байқаң тірі тұрып қор болмайды,— деп ірі сары тістерін көрсетіп кеңк-кең күлді.

Келесі күні қатын-қалаштан күңкіл шыға бастады. Іңірде Байқаранікіне Ықсан кірді. Кескіні ит қуғандай екен.

— Естіп-біліп отырсақ,— деп бастады ол.— Біздің Бәтия Айтжаннан, Айтжан Балжаннан естіпті. «Қызыл диқан» дүрлігіп жатыр дейді. Таңнан қалмай осында сау ете түсер. Заң орнынан, аудан басшыларынан кісілер болса керек, не қылса да біздің қотанға лаңды салмақ көрінеді.

Байқараның жүрегі зырқ ете түсті. Әсіресе заң орнынан кісі бар дегені састырайын деді. Сөйте тұра сыртын бермей сазарып алды.

— Шөпті қораға тығып, малға мол салыңдар. Қуғыншылар жосыған ізбен келеді, бұлтарып көр енді. Жә, Жұрынбайдың енесін... бір жөні болар...— деп теріс қарап жатып қалды.

Жұрынбай Байқараның ойламаған жағынан соқты. Үшінші күні төсегінен басты.

— Уа, Бәке,— деп сайрай кірді.— Ұры бастық дегенді кім естіген. Бастығы ұры болса, колхозын не дейміз? Үргеніш, Қоқан асып келгендей алшыңнан түсіп жатырсың,— жүр былай.

Көрпесі сыпырылған Байқара жұлынған тауықтай жалаңаштанып қалды.

Жұрынбай үлпілдетіп қойған сары мұртынан сүңгіні ажыратып алып, есікке қарай сілкіп тастады.

— Жүр, сенімен сөйлесетін кісілер бар.

— Жұрынбай Байқараны дедектетіп кеңсеге алып келді.

— Е-е, әлгі ұры бастығың осы ма? — деп милиционер сызданып қарады. Байқараның орнын басып алып, шіреніп отыр. «Қазір айдап жіберсеңдер де, орнымды өзіме қайтар» дегісі келді де, бата алмады.

— Көрші отырған елге жауша шауып, малының азығын барымталағаныңыз үшін ісіңіз сотқа беріледі! «Қызыл диқанның» шөбін, екі есе құнын төлейсіз! — деп милиционер столды қойып қалды. Кішкене кеңсе төңкеріліп бара жатқандай Байқара столдың ернеуін сығымдай түсті.

— Мал қырылатын болған соң... — деп, сап-сары тіс қалқасын көрсетіп, күлген болады.

— Қырылса сатып ал! — деп қартаң милиционер бағжаң етті. Жұрынбай артық сөзге бармады.

— Қане, шөбімізді артып алып қайтайық та малшыларымызды қуантайық! — деп орнынан тұрды. Кеңседегілер төгіле сыртқа беттеді. Байқара есеңгіреп тұр. Төңіректің бәрі шыр көбелек айналып кеткендей болды. Көптен соң есін жинады. Милиционер бас болып акт жасап, шөпті артуға ыңғайланғанда Жұрынбай жетті.

— Тоқтаңдар, артпаңдар!

— Не болды?

— Артпаңдар, мыналар титықтап қалған екен. Малдары қаусап тұр. Шөпті өкетсем малдары ертең қырылады. Көптің малы, обал ғой, — өгіз шанаға, отыра кетті де: — Әй, Байқара-ай! — деп шекесін қос қолдап сығымдай берді.

* * *

— Келін-ау, келін! — деген дауыстан Қадишаның жүрегі зырқ ете қалды. Көшеде Жұлдыз кемпір жүгіріп келеді екен. Қолында хат, Сайдаштан.

Қадишаның өне бойы шымырлап, аяқ астындағы жер қозғалып кеткендей болды. «Рас па, соның хаты ма? Құдай-ау, түсім болмағай!»

— Келін-ау, хат Сайдаштан. — Жұлдыз кемпір болп еткізіп сүйіп алды.

— Кескінің неге кетіп тұр, қорыққан да, қуанған да бір деген ғой, иә, сөйткен шығар. Оқышы, енді!

Қадишаның қолы қалтырап, хатты қарап шықты да, бетіне басып еңіреп жылап жіберді.

«Жараланып, жау жерінде қалдым. Бағыма қарай өз адамдарымыз тауып алып емдеді. Қазір партизандар қатарында соғысып жүрмін. Хат кешіксе, алаң болма, бізден хат жиі жүрмейді. Мұрат пен Розкені мен үшін сүй. Ел-жұртқа сәлем».

— Айналайын, ел жұртың сау-сәлемат, сендер үшін жан салып көмектесіп жатыр! — деп Жұлдыз кемпір тіссіз аузын қисайтыңқырап жасын төгіп жіберді. — О, құдай, менің жалғызымнан осындай хат неге келмейді, сол сәтте мен неге өлмеймін. Айналып кетейін-ай, кішкентайларын да ұмытпапты-ау.

Розкені сүй деген тұста Қадиша сұрланып қалды да, аздан соң жүзіне қан ойнап шыға келді. Сол сәтте арбаға қарғып мініп сұлу қара аттың тізгінін қағып қалды. Күн қызуына маужырап тұрған есті жануар құлақтарын жылмита түсіп, сағым тасып жатқан далаға қарай лекітіп ала жөнелді. Қадиша қара ат-

тың арбасында емес, құс қанатында келе жатқандай. Жарық дүниені тамашалағандай күлімсіреп келеді.

Айлар бойы төсек тартқан, әбден титықтаған жас дене көктем күнінен мол қуат алып ширыға түсулі. Дала адам айтқысыз әсерлерге бөленген. Бозторғайлар қуана шырылдап көк аспанда қалықтап тұрып алды.

Өлі бетеге арасынан алғашқы қызғалдақтар сығалайды. Жер бауырлай соққан жылы жел үсік шалған қара өрменің сабақтарын еркелете шайқап тұр.

Ат жортақтап келеді. Артқы доңғалаққа ілесіп Байқараның ала тазысы қалар емес. Иесі болмаса да үйреншікті ат-арбаға ере жөнелген. Жадау әйелге ақылды көздерімен жасқана қарайды. Ескі егістік беті су, күртіктің қалдықтары әлі бар. Тоңы еркін жібімеген жерге көлік соқасы еркін батар емес. Қашау доңғалақты тракторлар МТС-тен әлі келген жоқ! «Машина күшіне ауыспай оңбаймыз ғой», — деп күйзеле ойлаумен болды Қадиша.

Неден бастау керек, қалай жүргізіп әкетпек?

«Бастық Қадиша болсын, сол лайық», — деп шуласқан көптің не білгені бар? Райком секретары Романовтың өзі осылай депті. Жұман қарт та жүрек беріп, сенім артады.

Байқараны айтам-ау, боркемік екен ғой. Басқармалықтан босатқанда дардай басымен жылағанын қайтерсің. Байқараның тотыққан семіз жүзінен тер моншақтап, қасапқа жығар малдай қалтырап тұрды. Жұман атай таяғымен еденді ызалана нұқып:

— Адам күнәсін көз жасымен жумас болар, ел ерге қарайды деп соңынан ердік, дұрыс бастамадың. Ақылды тыңдау орнына қарсы шаптың, көпшілікпен есептеспедің, — деді.

Қадиша жөтеліп қалды. Өкпенің қабынуы әлі айықпаған. Әлсіздіктен көздері бұлдырап, құлақтары шыңылдайды. Буындары әлсіз, науқас әбден діңкелетіп кеткен екен.

Көктем ауасымен, күн қызуымен тарқар, әлденермін деп ойлады.

Қадиша арбадан түсті. Егістік сарғыш тартып жатыр. Топырақ жылына бастапты. Ылғалды даладан мөлдір бу көтеріліп мұнартып тұр. Аңызға бидай егілгенін әр жерден көрінген сарғыш сабақтардан ғана аңғаруға болатын. Кәріқыз бен сүт жапырақ өсіп, қалақай қаптап кеткен егістікке қинала қарады. Бір центнерден тұқым себіліп, тоқсан килодан өнім берген

жер. Жыртылмаған аңызға екі қайтара тырма жүргізіп, откенде жасырынбай қалған дәнді қара қарғалар теріп жеп жатқақ.

Қадиша ауыр күрсінді. Қамшымен арам шөптердің сабағын жайқап келеді. Өзі оқыған кітаптарында тұқымды жыртпай сеуіп, дәп жинайды дегенді кездестірмеді. Жықиялар осы тікенді далаға тырма салғанда балтырларының қаны судай ағып еді. Қыстан қаржалап шыққан жауыр өгіздер, шаруаның арық сиырлары аңыз үстінде мүдіре жығылып жатқан...

Қадиша адымдай басты. Дегеге арасында күнге ұмтыла бой созған сарғалдақты еппен үзіп алып, мұрнына тосты. Кірпігінен үзілген жас гүлге тамды. Зарықтырған сағыныш бар. Көзін шапшаң сүртіп арбаға мінді.

Бригада басында аяқ асты жанжал шықты.

— Көктем егісінің тағдырын бұлар шеше алмас, қайыра қойыңыз, — деді Қадиша ала бұзауы бар ақшап сиырды бүйірге түртіп. — Қара өзек шақта балалардың аузынан ақ айыру обал ғой, түсініңізіші!

— Түсінем, бәрін де түсінем. Бірақ жеке меншік сиырларды жекпей, егінді бітіре алмаймыз, амал қанша! Оны сен де түсін, қарағым, — деді Ықсан шал.

— Шапық апай науқас, келіні жұмыста, баласына ақ керек. Көршісіне де қарайласып отыр. Жағдайды көрмейсің бе?

— Олай болса, жеке меншік сиырларды түгел босат.

— Босатса несі бар, желіні салақтаған арық сиырда не қауқар? Қазір үйді үйінбө қайтарып беріңдер!

Ықсан атқа қарғып мініп, жаппа астына қамалған бұзауларды жамыратып, енелерімен ауылға айдап жіберді.

— Уә, бұларың не, сиырларды неге қайтардыңдар, егінді немен саламыз? — десіп айқайлағандарға Ықсан ат үстінен шаңқ-шаңқ етіп күлді.

— Керек болса мен айтайын, жаңа бастықтың қамап қойған ақ мүйіз өгіздері бәр көрінеді, сиыр жекпесін депті.

Осы кезде келіп жеткен ауыртком өкілі Әбу атынан қарғып түсіп сәлем берді. Қол ұстасып амандасып жатыр. Қадишаға сәттілік тілейтінін айтты. Суыт келгеннен бе, ентіге тершіп жүр.

— Ал, халдеріңіз нешік?

— Қалы құрсын, керек болса мен айтайын, мына Қадиша бастық жеке меншік сиырларды таратып жі-

берді. Жегетін көлік жетіспейді. Қол қусырып қарап қалайық деп тұрмыз...

— Меніңше, дұрысы осылай!— деді Қадиша қойын дәптерін парақтап.— Колхозда жиырма бір өгіз, бес пар құнан шығар бар екен.

— Түнгі кезекті қайтесің?— Ықсан тебініп жақындай түсті.

— Түнгі кезекке шығатын адамдарымыз бар ма?

— Күндізгілер істесін!

— Жоқ олай болмайды. Адам темірден соғылмаған және көпшілігі әйелдер мен балалар. Әбден титықтаған балалар аңыз үстінде ұйықтап қалған былтыр. Дұрыс па, сол?

— Енді қайтейік?

— Қажыған балаларды Байкараның қамшылағаны өтірік пе еді?

— Рас.

— Рас болса, бұл — адамға қиянат, қорлау...— Қадишаның көздері жасқа толды.— Адамға күні бойы көлікпен адысып жаяу жер жыртудан соң аз болса да дамылдау керек шығар. Сіз өзіңіз осылай, соқа айдап көрдіңіз бе?

Ықсан кер байталды шоқыта жөнелді. Әбу күмілжіді.

— Жоспарды қайтеміз?

— Орындаймыз ғой...

— Немене? Қайтып?

— Тракторларымыз бар емес пе?

— Оларға сенім аз ғой. Бөлшектер жетіспейді. Жүруінен тұруы көп. Жүргізушілер тәжірибесіз. Жоспар орындалмай, ұятқа қалмасақ...— деп Әбу шынын айтты.

— Тракторлардың бұзылған бөлшектерін жөндеп қатарға қосуға бола ма?

— Болады, бірақ жиырма бес шақырым МТС-ке қатынауға тың көлік керек.

Әбу бұзаубас етігінің тұмсығына қарай берді.

— Ол қорқыныш емес,— деді Қадиша оршеленіп.— Тракторшы әйелдер мен жас өспірімдер техникаға шала, меңгеріп өкетеуге дәрменсіз, міне, осы жағы қынжылтады.

— Менің айтып тұрғаным да сол.

Қадиша атына қарай жүрді. Әбу мініп келген кер қасқасын тұсап жіберіп, бастықтың жеңіл арбасына отырды. Екеуі иық қағыстырып келеді. Көктем күні

күн көтеріле қыза бастады. Шексіз аспан әлемінде күн жарқыратқан суық бұлттар қалқиды. Жыртынды үстінде екі-үш трактор жылжып барады. Иәңдеген ерке сағым жүректі шым-шым еткізіп, әлдебір қиялдарға бұрғыза берді. Келіншек өз-өзіне тоқтау салғандай, жеткірініп, басындағы бір тартар орамалын шешіп, тас қылып қайта байлады.

Қара бала оталдырғышты мықшыңдап айналдырғанмен, мотор үнсіз. Әбу де бар күшін салып көріп, іс шығара алмады. Трактор тастай мөлшип қалыпты.

— Бригадир қайда?

— Анау жақта.

Қашау доңғалақты трактордың астында шалқасынан жатқан бригадирдің үсті шылқыған май, мотордың ауыр қартерін зорға көтеріп ілді. Ұстататын болттары тіпті көп екен, барлығын орнына қолтормей, трактор астынан шықпады. Мотордың бүйір тұсына қол салып жатқан жас әйелдің де үсті қара май, кескін қалмаған, әбден шаршаған.

— Қалың қалай?

— Оңбай тұрмыз, трактор жүрмейді. Күндегі кересіміз осы бейнет, аңыз басынан жарты шақырым ұзамай-ақ тұрып қалғанымыз. Жұмысты қалай ондіреміз енді?

Келіншек күйзеліп айтты. Кәкім бригадир трактор астында көзіне тамған қара майды жеңімен сүрткілейді.

— Жігітім, жыртылып, себілетін жердің үштен екісі сенің үлесіңе тиеді, техниканың түрі мынау қайтпексің?

Әбудің сұрағына Кәкім бригадир мұрнын тартқылай берді.

— Қысқасын айтшы, жұмыс істеу үшін мына тракторыңа не керек еді өзі? — деді Қадиша.

— Тракторлар ескі, күрделі жөндеуден тыңғылықты өтпеген. Бөлшектер жетіспейді. Подшипниктердің істен шыға беруінің өзіндік себебі бар. Қартерге ангол құйылу керек болса, ол жоқ. Орнына қазанға қайнатып, бегіне шыққан көбігін қалқып тастап, нигрол құямыз. Нигрол подшипниктердің арасынан жүрмейді де, қалайы тез қызып ериді. Моторлы бензинмен от алғызып бірнеше минут істету керек. Соған соң барып керосинге ауыстырса, свечалар майланбайды. Мотор бірқалыпта жұмыс істейді. Біз бензин болмаған соң керосин құямыз. Свечалар майланып, мотор тарт-

пайды. Дамылсыз сорғыза беруден керосин жанып үлгермей қартерге кетеді де, қартердегі әлгі нигролымызды сұйылтып жоқ қылады. Майсыз қалған подшипниктер өзінен өзі істен шығады. Сіздерге түсінікті болу үшін толық айтып тұрмын. Көріп отырсыздар, тракторлардың тоқтаусыз жұмыс істеуі үшін, ең бастысы, автол мен бензин керек. Тоқсан шақырым станциядан жеткізу үшін мықты аттар керек, — деді де еңкейіп, қалайысы ағып кеткен подшипникті алды. — Мынаны құйғызу үшін бір жамбас сары байталмен МТС-ке барып келуге бір күн кетеді. Қалайысын жонып тегістеуге де екі сағаттай уақыт тағы керек.

Қадиша өз байламын айтты.

— Ат қорадағы бәйге торыны ер-тұрманымен бригадаңа ал, МТС-ке шапшаң барып келетін болыңдар, ал басқарма қарамағындағы мына қаракер мен жүрдек жиренді пар жегіп, қазір станцияға аттандырамын. Күн-түн жүріп ертең түс ауғанша екі бөшке бензин мен автол жеткізілсін. Тракторлардың босқа тұруы болмасын, бізге егін керек, — деді Қадиша.

— Сонда өзің жаяу жүремісің?

— Жаяу жүрем де, не қылар дейсің.

* * *

Колхоз кеңсесінде бастықтың байырғы орнында Қадиша отыр. Байқара бір ыңғайсыз түс көргендей. Көпке әмірін жүргізген қоңыр креслоны әйел иемденіп алыпты. Бастыққа лайық сиқы болсайшы. Ұйпалақтанған күрең мұртын ширатып күрсіне берді. Қадиша дәптерін шалқасынан тастап, Байқараға қарады.

— Сізді шақырғаным, көктемгі егіс жүріп жатыр ғой, жағдайдың ауырлығы өзіңізге мәлім. Адам, көлік күші жетіспейді. Әсіресе, техника тілін білетін адамдарға зәруміз. Сіз бұрын тракторист деген мамандық алған екенсіз, жүргізушісі жоқ трактордың бірін иемденсеңіз қайтеді?

— Маған тракторист бол деуге ұялмайсың ба, келін? Бала-шағаның арасына барып қара майға батып жүру лайық па маған? — Байқараның мұрты дірілдеп, кетті. Еденге шырт-шырт түкіре берді.

— Соғыс уақыты емес пе, өзіңіздей азаматтар жаумен жағаласып жүр, сіз енді еңбектен бас тартасыз, әйтпесе майданға аттаныңыз, ұят бұлай жүру!

— Көрейін...

— Ертең ертемен бригада басынан табылығыз,

ұзақ ойлануға уақыт жоқ,— Қадиша сөз бітті дегендей орнынан тұрды.

Байқараға бәрінен қорқыныштысы — соғысқа бару еді, Үйіне келіп түнеріп ұзақ отырды. Жөн сұрауға Багиланың дәті бармады. Өмірінің біраз жылдарын шолып шығып, өзінен өзі сақылдап күлді. Шошынған ойелсіне қарап:

— Ал енді, қатын, көр де тұр, кешегі дәурені шалқып жүрген, ат бегі, құс бегі атанған Байқараның қара күйелеш тракторист Байқара болғанын,— деді.

Орман бүршік жарды. Ветеге бұрыл тартып, жусан мен тобылғы көктседі. Дала бозторғайлар әуеніне тербеліп тұрғандай. Бақанды сыртында өгіз соқалар жүр. Қадиша солай қарай бұрылды. Алда келе жатқан Ділдәбек қызыл торы сақалын сілкіп:

— Шырағым, көлікте мін жоқ. Сонау шабан кер қарабілек мықты өгіз еді, жілік майы үзіліп титықтап бітті. Теңселіп зорға жүр,— деді.

— Қадишажан-ау, бір көлік соқасына гектардан артық жер жырту керек дейді. Шамамыз келгенше өзіміз қимылдай береміз ғой, өгіздер шыдаса,— деді үстібасы жүдеу, балтырларын құрай жыртып, қаны шыққан, қажыған Ділдәбектің әйелі.— Екі балам қоста қалып еді, отқа күйіп қалмаса жарар.

— Аспазшы әйелге тапсырғам, ие болады. Қорықпаңыз,— деді Қадиша. Кейінгі жақтан Ықсанның шаңқылдаған даусы естілді.

— Неге айдамайсыңдар, қозғал! — деп жығылған өгізді қамшының астына алды.

— Бастық келеді деймін, тұрыңыз!

— Болдырған өгіз бастықты не қылсын! — деп, соқашы бала күлді.

— Норма орындауға тырысып көріңіздер. Күн ұзақ, болдырған көлікті бозға жіберіп үздіріп алыңыздар. Қара өзек шақ қой, өздеріңіз де аяқ суытыңыздар, осым қалай?

— Дұрыс айтасың, одан уақыт кетпейді.

— Неге кетпесін, басқа лаж болмаса қайтеміз.

Мұны айтқан Қазиздің Ысқағы көктем шыға жұмыс сұрады.

Кескіні сынық, анық науқас екені көрініп тұрды. Жұрттың айтуына қарағанда, түн бойы ауыз жаппай жөтеліп шығады екен.— Ағатай-ай, мені де соқа айдауға жазшы, мендей жігіттер соғысып та жүр ғой,— деді

— Ауырып қалмасаң...

— Еш жерім де ауырмайды,— деді Ысқақ.

Ұзай түскен өгізшелердің соңынан соқа тұтқасына салмағын салып бұраландап сол Ысқақ кетіп барады. Қадишаның көзіне жас келді. Арық байталды қамшылап тракторлар жаққа кетті. Дөң үстінде тракторлар көрінеді. Жұрттың бәрі май арбаның төңірегіне жиналыпты. Әбден терге малшыған қаракер мен жирен бесті бүйірлерін соғып тұр. Арбадағы екі кеспектің бірін түсіріп тастапты. Шайқалып келген көкшіл автолды трактористер құйып әкетіп жатыр.

— Алдымен қартерлеріңді тазалап алыңдар, әр тамшысы қымбат майды ағызбай құйыңдар,— деп Кәкім бригадир шырылдайды. Ашыққан адамдарға тамақ үлестіргендей қара тер болған.

Қадиша байталдың басын тартып күлімсіреп қарайды. Жұрттың мұнымен ісі болған жоқ. Даңғырлай сөйлесіп қуанысып жатыр. Сазарып қимылсыз тұрған Байқара ғана. Үстіне ескі киімдерін киіпті. Шуласқан жұртқа есі кете таңданатын сияқты. Жанына майшы шал келді. Байқара қатты күйзеліп, қорлық көрген адамдай сырт айналды да, шапшаң бұрылып:

— Аттарды сонша неге қинадың, жаудың малы ма еді?— деді.

— Әй, Байқара-ай, бұл аттардан саған аспандағы бұлт жуық қой енді, түсінсейші!— деді шал шиқ-шиқ күліп.

Байқара шапшаң алыстап кетті. Құлағында мотордың ызыңы, қолында—доңгелек руль, көз алды—қара жыртынды. Қалғуға келтірмейтін қысылшаң уақыт. Бір есептен осысы дұрыс шығар, ауыр жауапкершіліктен құтылып, өзін еркін сөзіне бастағандай. «Жұмысты жақсы істесең жоғарылатып жіберуіміз мүмкін» деген аудан жақтың сөзіне іші жылиды. Әйтсе де, кешегі бастық Байқараның тракторшы Байқара болып шыға келгені батады-ақ. Трактор үстіне қауқайып қонып алған үлкен денесін қайда жасыруды білмей жұрттан қысылады. Жанынан өткен жанның бәрі табалап бара жатқандай. Елден аулақ, алыс аңыздарға кетіп, бөлек жұмыс істегісі келеді.

Бригада басына қаракер мен жиренді пар жегіп майшы келген сайын Байқараның мүлдем құты қашады. Қасқыр құтқармас жүйрік қаракер мен шапқын желісті қызыл жиреннің май арбаға жегіліп жалы жығылып тұрғанын көру бір азап. Жирен терге берік еді,

күйі онша төмендей қоймапты. Қаракер ойсырап-ақ қалған екен. Жануар, санының жосығы көрініп, жұмыс аттарының қалпына түскен. Обал-ақ. Байқара күрсінді. «Адам болсын, мал болсын, басынан бағы тайғанда өседі екен ғой. Әй, алдамшы тірлік-ай! — деді ол теріс айналып. — Барлығына кінәлі райком өкілі — Әбу. Көпшілікке жамандап, ауданға шағыстырып асқындырып жіберді, жұрттың аузына сөз салып қарсы қойған да сол. Ондағы ойы-бетінің қызылы бар жас әйелді көтермелеу. Араларында бір хикая болмағанына кім кепіл? Еркек пен әйел бір жүріп бірауыз сөз қатыспады дегенге кім сенеді? О заманда бұ заман елді әйел басқарған қай қорлық. Басқарып не жарытты, қара пардың үстінде малтаңдап жаяу жүргені ме? Ондай бастықты кім қадірлейді? Тапқан жаңалығы сол ма? Орынсыз қаталдық етіп науқас жігітті соқа айдауға салғаны ма? МТС-тің алтындай көріп отырған азғана майын барымталағаны ма?»

Ойға ой жалғаса берді.

Байқара егін басында өзіне таныс қара «пекапты» көрді. Дағдысынша қолын сермей сөйлеп, МТС директоры Певцов тұр. Қадиша екеуі әлденеге келіспей қалғандай.

— Иван Ефимович, сіздің директорлығыңызға таласымыз жоқ. Біздің ішкі ісімізге араласуыңызды көтере бермеймін, бұл болмайтын жұмыс, — деген Қадишаның ызалы даусы естілді. Певцов Байқараның қолын қысып:

— Сіз мына көрші «Қызыл диқанға» трактор бригадасын басқаруға барасыз, — деді.

Байқара қолын қоламтаға көсіп алғандай ыршып түсті.

— Жо-жоқ, атамаңыз, Иван Еф...

— Ендеше, «Еңбекші қазаққа» барыңыз.

— Ешқайда бармайды, өзімізде де адам жетіспей жатыр, — деп Қадиша килікті.

— Механизаторға МТС қожа екенін ұмытпаңыз, құрметтім!

— Бұл кісі өлі сіздің штатқа кірген жоқ.

Певцов қарқылдап күлді.

— Тракторда істеп жүрсе де ме?

— Қайткен күнде де Байқараны босата алмаймыз. Күштесең райкомға, Романовтың өзіне барамын! — деп Қадиша жүріп кетті. Директордың орынсыз соқтығыса беретініне қайран боп келеді. Рас, жанармайды артық

алдырдым. Өзім үшін бе? Әйтсе де, Певцов Байқарамен бұрыннан аралас-құралас болғандықтан намысын да жыртытын сияқты. Сонда қалай, апыр-ау, бастықтықты тілеп алып па! Жұрт істе деді, істеді. Қой десе қоя салады*...

Қадиша осылай ойлап келе жатып, өз үйінің жанына жеткенін аңдамай қалыпты. Есігінде кілт, терезелері бекітілген. Бас сұқпағанына да едәуір болыпты-ау. Дала қосына түнеп, үсті-басы кірлеген, жүдеген. Әйелге тән тазалық пен жинақылық жоқ, беті-қолы жарылған. Жұмекең үйінің алдында ойнап жүрген балалардың арасынан Мұрат келіп жармаса кетті.

— Айналайын, — деді баласын бауырына қысып, — әжесің тың ба?

— Саған тамақ әзірлеп қойды.

— Жүр ендеше! — Жұлдыз әжей алдынан шықты.

— Қарағым-ау, колхозға бастық болғандар кеңседен шықпайтын еді, сен ауылдан безіп кеттің. Әбден жүдепсің ғой, сөйтеме екен?

— Сөйтпесе болмай жатыр ғой, әжетай!

— Егіндерің бітетін, бе?

— Бітті ғой, бітті, әйтеуір.

— Бөрекелді! Монша жағып қойдым, киімдеріңді жуып берейін.

— Жоқ, әжетай, өзім де...

Әжей кимешегін сүйретіп, көрші бөлмеге шықты.

Жетім өскен Қадишаға ананың ақ ниеті мол қуат бергендей? Көрші бөлмеден балалардың қуанышты күлкісі естілді. Есікті ашып көріп еді: он шақты бала талқан жеп отыр. Арасында Ділдәбектің сарылары да бар. Барлығы да таза, Әжей:

— Шуламай отырыңдар, Қадиша апаларың шаршап келіпті, — деді.

Қадиша моншадан шығып, таранып тұрғанда Жықия кірді. Екеуі құшақтасып күлісіп жатыр. Жықия құрбысын айналдыра қарап:

— Бастыққа лайық жуан бітімің қайда, қуыршақтай. болып қушиып кетіпсің ғой, қалқатайым-ау? Байқара ағаңа тартсаң бүйтпес едің ғой, — деді.

Шай ішіп, кеңесіп отырысты. Жықия өзі істеп жүрген сауын фермасының жайын айтты. Қыстан жүдеп шыққан сиырлар көкке аузы тисе де, оңдырып сүт бермейтін көрінеді.

— Осы кеш шаруаны қоя тұрып тынығайықшы, Жықия, шаршап жүрмін... — Қадиша құрбысының

колтығынан алып ауыл сыртына қарай аяңдады. Көл беті қимылсыз, нар қамыстар үнсіз. Іңір тыныштығын көлбақалар ғана бұзып тұр. Қамыс торғайлар қыжықтайды. Сайдалы екеуінің осы жағалауда қыдырғаны есіне түсті. Күйеуінің ыстық денесіне жабысып жүріп келе жатқан. Келер жылы екеуі де жоғары партия мектебіне кетпекке келіскен. «Соғыс болмаса ғой, ендігі бітіріп те алар ма еді. Бастық болам деп кім ойлаған? Әйел көтере алмайтын ауыр салмақты арта салғанын қайтерсің. Күйеуінен хабар жоқ. Тек аман болса екен.

Жықия от боп жанған ыстық денесін салқындату үшін камзолын шешіп қолына алды.

— Түні бойы дамыл таптырмай денем қызып шығады. Кейде тіптен шыдай алмаймын,— деді Жықия құрбысына жабыса түсіп.— Босқа өтіп жатқан жастық ғұмыр-ай!

— Иә, кім тілепті мұндайды...

— Әмзе түсіме жиі кіреді. Соғыс болмаған, кейістік те жоқ, шат-шадыман қалыпта жүрміз. Мүмкін, ол өлмеген шығар, ә? «Қара қағазды» қателесіп те жібере береді дейді ғой, солай емес пе?

— Шын айтасың, түсінде анық көрсен, солай болады.

— Ондай түсті көргеннен де көрмеген артық, денең бейкүнә еріп кетеді де, оянғанда өксігіңді баса алмайсың...— Жықия осылай деді де, көйлегін сыпырып тастап айнадай жарқырап жатқан суға қойып кетті. Шөл қысып қалжырап келген қоңыр үйректей су сабалап құлаштай жүзді. Мөлдір суға сүңгіп шарқ ұрды, Қадидша тамашалап қарап тұр.

— Жетер енді, тоңдың ғой.

Жықия біраздан соң шықты. Ақ күмістей жарқыраған денесін сүлгімен сүртіп, қызықтай қарайды.

— Ту-у, су-ай, әйбет екен, бір жеңілденіп қалдым-ау!

* * *

Жауын ұзақ жаумай, жасыл дүниенің оңі қашып, құрғақ жаз басталды. Көк жиектен құбылмалы сағым қалтырап, күн аптабы қыздыра түсті.

— Қадидша апай, сізді шақырып жатыр.

— Кім?

— Ауданнан келгендер, танымаймын. Байқараның үйіне түсті.

— Ауданнан келсе алдымен жұмыс басында болып, іспен таныспай ма?

Бала иығын көтерді. Қадиша бригадирге:

— Мен ауылға барам, сен маяшыларда бол, пішенді тез жиғыз, күн күйдіріп жібереді,— деді.

Күн тас төбеде жалындай шарпып тұр. Ыстық өтсе керек, басы дыңылдап, көзі қарауыта берді. Жолда Кәкімнің бригадасына соғып, тракторшы балаға жолықты. Кескіні қақпыштай қап-қара болып кетіпті.

— Қадиша апай, таңнан бері тракторым тоқтаған жоқ, шапқан жерім көп болса да шөбі сұйық екен, өнбеді,— дейді танауын тартып.

— Шөп шабуды доғар да, дереу жинауға кіріс, әйтпесе пішен үгітіліп кетеді,— деді де, ерін сықырлатып жүріп кетті.

Қадиша қатты шаршаған, шөліркеген, бірден кеңсеге бармай, Жұмакеңдікінен шәй ішіп, дем алды. Кеңседе Ықсан мен есепші отыр екен.

— Керек болса мен айтайын, райзоның адамы мен милиция бастығы келіп, дереу партия жиналысын шақыруға бұйырды. Тығыз шаруамыз бар дейді.

— Шақырсын, естиік,— Қадиша салқын столға асыла отырып, мәліметтерді қарауға кірісті.

— Жұмекеңе, Кәкімге, Ділдөбекке, барлық коммунисттерге хабарланды.

— Жақсы болыпты.

Партия жиналысы кеш ашылды. Жұрт жиналып болғанша көп уақыт өтіп еді. Аудандық жер бөлімінің бастығы Әбілқайыров пен милиция бастығы Баймұрзин іске кірісті. Парторг Жұман қарт жиналысты ашық деп жариялап, дағдысынша Ықсанды төр ағасы, ал есепші жігітті хатшы сайлаған соң, Әбілқайыров сөз алды.

— Бүгін жабық жиналыста қаралатын мәселе коммунистің жеке ісі, оның қызметте қалу, қалмауы жайлы,— деп алып ұзыннан-ұзақ арызды оқи жөнелді. Арыз колхоз председателі Қадиша Сәлменованың қызмет бабын пайдаланып, адамдарға қатаң қарағанын, науқас жігітті еріксіз соқа айдауға салып халін нашарлатқанын айтыпты. Ол қалада ауруханада жатыр, халі нашар. Соғыс уақытының жағдайында аса тапшы жанар майға заңсыз қол сұққанын, соның салдарынан көрші трактор бригадаларының жұмыстарына кесел келтіргенін саралап жазыпты.

— Арыз иесі кім?

Әбілқайыров жалтақтай қарап:

— Иесі жоқ,— деді.

— Иесі болмаса, шіл-шікі өтірік, олғайи, мынау жала сөз,— деді Ділдөбек.

— Сөз алып сөйлеңіз, кимелеменіз.

— Сөз алып сөйлесем де, айтарым: бұл — жала!

— Жолдас Ділдөбек Сәлімжуаров, сіз коммунистік бе, әлде...

— Коммунистпен, осы колхозды қолмен тұрғызғанмын. Ауырған жігіт— менің немере інім. Өзі жалынып шықты жұмысқа, бөріміз де айттық, үйге барып дем ал дедік, тындамады. Қол қусырып жатуды ар көрді. Ысқаққа менен жақын қайссың барсың, жаасам, мен жауым керек еді ғой арызды.— Ділдөбек түтігіп тоқтады.

— Тағы кім бар?

Кәкім тұрды, ол сөз ойланғандай, тақыр мегін сипалап, қызарақтай сөйледі.

— Мынау домалақ арыздың иесін жалақор деуге толық хақым бар. Бір бөшке бензин мен бір бөшке автолды бастық үйіне әкеп жаққан жоқ, ол болмағанда егін сала алмайтын едік...

— Ей, бригадир жолдас, кішкене бөгел, жұмысты сен істеу керек те, мына «Қызыл диқан» мен анау «Еңбекші қазақ» қол қусырып отыруы керек пе, ә? — деді Әбілқайыров столды түйгіштеп.

Кәкімнің жапырақ мұрны шуылдап, өршелене сөйледі.

— Сөзімді бөлмеңіз, мен айтып болайын, біз МТС-тің барлық қорын сарыққамыз жоқ, біз бензинді тек моторға от алғызу үшін пайдаланамыз. Ал бензин МТС көлемінде орынсыз жағылады. Соғыс жағдайы екен деп жанар майды үнемдеп жүрген МТС-тегілер жоқ. Певцов өзі ескі «Пекаппен» күніне қырық-елу кило бензин жағады, онысы бізге науқан бойы моторға от алғызуға жетер еді. Машиналар орынсыз айдалады.

— Қысқарта сөйлеңіз!

— Ауыздан қақпаңыз, бұл жерде «талапайлап алды» деген сөз мүлдем артық. Шынымды айтсам, Қадипша сайланбағанда колхоз құрып кететін ыңғайы бартын. Ауа райы қуаңшылық болса да, егініміз жақсы өсіп келеді. Шөпті шауып жатырмыз, Байқараша тұздап жатқамыз жоқ.

Жұрт ду күлді.

— Тоқтат, коммунисті мазақ етуге хақың жоқ.

— Мен мазақтап емес, шындықты айттым, әділ сын.

Жұман қарт көтерілді. Саусақтарын тірей столға

сүйеніп тұр. Аппақ сақалының ұшы қыбыр-қыбыр етеді.

— Жолдастар, шығып сөйлеген коммунистер әбден дұрыс айтты. Ауданға арыз жазып, «ел көшті, жау жетті» дей қоярлық ештеңе бола қойған жоқ. Колхоз бастығын өзгерту арқылы шаруашылықты ілгері апаруға мүмкіндік алдық. Ал арызда көрсетілгендердің бәрі жалған.— Жүмекең тұғырдағы қарт бүркіттей столдың шетінен қос қолдап сығымдай түсті.— Коммунист адам әрқашан сыншыл болу керек, көлтектеуді жаным сүймейді. Осы домалақ арыз иесі — ана отырған Байқара, одан басқа ешкім де емес. Байқара шырағым, сені төбемізге көтердік, үміт күттік, колхоздың бар тағдырын қолыңа бердік. Тындырғаның не? Бастықтықтан алып тастаған да өзіміз, не әкпең бар? Жігіт деген, коммунист деген сөйте ме екен. Байқара шырағым, орныңнан тұршы, айтшы, осы арыздың иесі сенбісің?

Бұрышқа қарай құнысып отырған Байқара орнынан тұрды. Қапсағай бойын қайда жасырарын білмей, беті кірпіштей қып-қызыл болып:

— Мен емес,— деді ақырын.

— Міне, бұл коммунистке жатпайтын қылық, сенде ұят жоқ, ұяты жоқ адам партия қатарында жүре алмайды. Кімде сөз бар?

Ықсан бурыл сақалын салалап, мұртын ширатып алды да, көзінің ақ етін төңкере Байқараға қарады.

— Керек болса мен айтайын, арыз иесі, Байқара, сенсің, жетінші бітірген қызыңа көшіртіп алыпсың. Енді келіп «мен емес» дейсің. Тапқан екенсің дым білместі. Жолдастар, Байқараны орнынан алған жолы партиядан шығару жайлы ұсыныс болғанда ақырғы сөгіс бердіңдер, аядыңдар, арада қанша уақыт өтті, түзелді ме? Жоқ. Оны партиядан шығару керек, менің ұсынысым осы.

— Жолдас Жақыпов, артық кетпеңіз, біз Байқараның емес, Қәдиша Сәлменованың ісін қарап отырмыз,— деді Әбілқайыров пен Баймұрзін қабаттаса сөйлеп. Істің кері бет алғанына екеуі де не лаж жасарларын білмей дағдарған кейіптері бар.

Байқара ертеңінде өзі сұранып майданға аттанды.

* * *

Күз айы түнеріп сала берді. Суық жел көбік бұлттарды жөңкіте айдап, сіркіреп жауын жауды. Жұман қарт қарны жер сызған торы биенен қылтанақты сар-

ғылт аңызды жиектеп келеді. Биыл көп өнім берген жер. Колхозшылар еңбек күндеріне астық алып, тыңайып қалды. Қарт түксиген ақжал бұлттарға қарап, торы биені тебіне түсті. Дөң үстінде Кәкімнің тракторлары күздік жыртып жүр. Несін айтасың, тілін білсе күш дегеннің осыларда ғой! Жылда соқыр түйедей қаңқайып тұратын еді, көктемнен бері тоқтаған жоқ. Нан жең жатқанымыз осылардың арқасы. Колхоз сияқты үлкен шаруаны көлікпен көркейте алмайсың. Тиыштық болғанда шаруа тіпті өркендеп кететін еді-ау!

Талдыөзектің бойында қой отары жайылып жүр. Шапыққа соғуды жөн көрді. Ақты-алалы қойдың ұзын саны мыңнан артық. Мал қоң жинап қалыпты. Дүркіреп үрке жөнелді.

«Қысқа жақсы күйімен кірсе, теріс болмас», — деп күңкілдейді қария.

Атын жетектеп Шапық бері жүрді. Үстінде мол шекпен, белін шарт буған. Шөп сүрткен ақ бауыр құрығын ердің басына іліпті. Қорасан жеген бұжыр беті күнге күйіп, жел қағып, күреңітіп кеткен. Түрілген көнтек еріндерінің арасынан мықты күрек тістерін көрсетіп күлген болды.

— Шүкір, Жұмеке, қалтақтап жүрміз ғой. Малмен бірге өріп, бірге оралам. Қойды қайтсем күйлендірем деп жанталасқан жайым бар, қыстың малы емес пе.

— Өйтпей бола ма, солай шығар!

— Баладан хабар жоқ, келін тұнжырап жүреді. Сонысы батып барады маған.

— Солай шығар, енді қайтсін, қиын уақыт ғой.

— Балам аман келсе, бір күндей де болмас еді, — деп Шапық көзін сығып алды. — Далада жалғыз жүріп ойлайтыным сол ғана, ой түбіне жете алмайсың...

— «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өлер» деген ғой, шырағым, — деді қарт күреңініп.

Шапық малын аралап көрсетті.

— Осында қартайған тіссіз қойлар бар, соннау ақ саулық, мына бір қара сарық, анау қызыл қой қыс көтере алмайды. Күзгі күйімен етке өткізу керек.

— Дұрыс айтасың, күйімен тапсырған дұрыс, — деп қостады Жұмекең. — Шөп тасу қалай?

— Тасып жатыр, екі мая тұрғызылды. Әрқайсысы қырық-елу қадамдай, шөбі көк билауса, несін айтасың, көзіміз ашылайын деп тұр, — деп қуанды шопан әйел.

Жұмекең көңілі жайланып, үйіне қайтты. Шәйді асықпай ішіп болып мұртын басты, сақалын тарады.

Соғыстан бұрын көрмеге барғанда алған масаты шапанын, сусар бөркін киді. Кемпіріне тіл қатпастан байырғы қара сандықты ортаға сүйреп шығарды. Сандық қақпағы шалқасынан ашылып, ішіндегі буыншақтары шығарылып, жүз теңгеліктерді қатарлап қоя бастады. Әжей бояуы кеткен ыстық шәйді әлі ұрттап отыр.

— Әмзенің әкесі-ау, ораза келіп қалды, балаға ауыз ашар беретін еді. Жаумен жағаласып қаза тапқан жалғызды атаусыз қалдыруға болмас. Ауыз ашарға деген ісекті де сатып жібердің. Былтырдан бері осы үйден талай мал сатылды. Қара сандық қара құрдым болып малды құртып жатыр...

Жүмекең сақалы қыбырлап сөлекет қолдарымен ақшасын санай берді. Санап болып ауыр бумаларды кенеп дорбаға салды да, аузын буып, орнынан тұрды.

— Ренжіме, кемпір, аштан өлмеспіз,— деді де еңкіш бойымен сыртқа беттеді. Торы бие ақылды көздерін төңкеріп оқыранды. Елден ұзап алған соң тізгінді еркіне жіберді. Бие құрайдың басын шалып келеді. Қарт өмірінің алыс жылдарын есіне алды.

Өмірі жалшылықпен өтіпті, бай үйінің шәмшегін теріп, легенін төгуден бастап, бар ауыр жұмысты атқарыпты. Тіл алғыш, көнбіс болатын, істеген жұмысын кісінікі деп бөле-жара қарамады. Қай жұмыс тапсырылса, бабына келтіріп орындауды ғана білді. Отыздан асқанда зорға үйленіп, көрген жалғызды соғыс жұтты. Қу теректей жапырақсыз қалды. Қатал тағдырға мойын сұнбай бойын тік ұстағанымен, әлсіреп бара жатқандай. Күз күніндей жабырқау, түнеріңкі болғанмен, қайғысын сездіргісі келмейді. Бұл сыр білдірсе, былайғы қатын-бала қайтпек?

Қария күрсінді. Өңі қашқан бос кеңістікке көзін қадап, жүрегі сыздап кетті. Жоғарыда шексіз аспанда жел айдап, күн жарқыратқан суық бұлттар жүзіп жүр еді. Жүмекең пешпентінің өңірін ашып, кеудесін салқын желге тосты. Жалғыз тірегі Жықия болатын. Бала мінезді ерке келінін қарт қадірлеп жұбаныш еткенімен, қанша тұрақтайды ол. Жас емес пе. Жықия жайына көрі шеңгел есі кете күйзеледі... Осыдан кейін Жүмекеңнің не жайлы ойлағаны есінде жоқ. Күн еңкейе аупарткомның ағаш баспалдақтарымен қабын арқалап көтеріле берді.

* * *

Шыбынсыз жаз дейтін күздің жылы күндері басталды. Ауыл Октябрь мейрамына дайындалып жатқан.

Майданнан қуанышты хабарлар бар. Қызыл Армия ілгерілеп барады. Жүмекеңнің қабағы жадыраңқы. Бүгін бір қала алынды десе, көптен қолынан түспейтін қоңыр таяғына бір кертiк салады.

Қырманда дабырласқан көптің арасында Дiлдөбектің қызыл торы сақалды жүзі жайнаң қарады, таразыға салған қаптарды өлшеп:

— Жеті центнер қырық кило!— деп айқайлады. Дауысында екпiн бар. Астық иесі Шапық апай келiнiмен екеуі тырбаңдап қап артып жатыр. Жүмекең таяғын сүйеп қойып қол қабыс тигізді.

— Рахмет, Жүмеке, соғыс басталғалы алып отырған мол астығымыз ғой, балалар ашықпайтын болды, әйтеуір,— деді әйел бұжыр бетін сүртіп. Әжiм торлаған қуқыл жүзі жайдарылана түскен.

— Бірінші кезекте берiлген аванс қой, жаңа жыл туған соң толық есептесемiз,— деп Жүмекең қаптарды таяғымен түртіп қойды. Қырманға келiп-кетiп жатқан арбалардың сықыры мен адамдардың дабырлап сөйлескен дауыстары толастар емес.

— Сүйiншi, Жүмеке, сүйiншi!— деп хат тасушы жүгiрiп келедi. Жүмекең шайқалып кеттi. Көз алды тұманданып әлi құрып барады. Онысын сездiрмес үшiн таяғына салмағын салып, хатқа қол созды. Баласының өлгенiне сенбейтiн, ерте ме, кеш пе бiр жақсылық хабар болар деп дәмеленетiн қария қалтыраған қолдарымен конверттi аша бердi. Ашқанымен көздерi бұлдырап, ештеңенi көре алмады. Шотауат қыз таспен басқан хатты жеңiл сырғыта жөнелдi.

«Бiрлестiк» колхозының мүшесi Мақышев Жұман жолдасқа. Отан қорғау қорына жүз мың сом қаржы бергенiңiз үшiн Сiзге көп алғыс айтамыз. Тiлегiңiз бойынша жауынгерлiк самолет жасалып, майданға жөнелтiлдi.

Отан қорғау комитетiнiң председателi».

Қарт хаттың жылтыр қағазын алақанымен сипай тұрып күлiмсiредi де:

— Жауды жеңу үшiн жүрегiмдi жұлып берсем де көп пе едi,— дедi.

Газетте сурет басылыпты. «Ержүрек ұшқышқа Қазақстандық колхозшы Мақышев Жұманнан» деген жазуы бар самолеттi бөлiмше командирiнiң тапсырып тұрғаны бейнеленген. Қарт қызарған көзiн сүртіп:

— Жұлдыз-ай, мына айырпланды алып тұрған бiздiң Әмзенiң өзi емес пе?— дедi.

— О, жаратқан құдай, аумайды өзі!— деді кемпір көздері жасаурап. Қариялар газетті қолдан-қолға жүгіртіп қарай берді. Шаруа бабымен шеттеп жүрген Ықсан да кірді.

— Керек болса мен айтайын, Жүмеке, қуанышың құтты болсын. Айды аспанға бір шығардың, бұл төңіректе шығанға сілтеп жіберген өзің ғана,— деді.

— Жоғары шық, Ықсан, көптен дәм татысқанымыз жоқ қой, шәй іш!

— Бұйырған дәм болса қайда кетер дейсің,— деп Ықсан дастарқан шетіне тізе бүкті. Кескіні жүдеу тартып, сақалының ағы көбейе түскен. Дос көңілмен шексіз қуанған. Ол шәйді сораптай тартып отыр. Жүмекең ойлы:

— Солай, Ықсаным, соғыс өртін сөндіру үшін қарлығаштай су шашып жатқаным ғой,— деді.

* * *

Қыс тез өте шықты. Көктеммен бірге қуаныш келді.

— Жеңіс!

Жеңіс, сені сағына күткелі қашан, міне, келіп те қалдың. Көл болған көптің көз жасы тиылып, қаралы ананың жүзіне жылылық келді. Жүмекең адымдай басты. Сәл кешіксе өкінішке қалатындай. Шапықтың Әміресі келе жатыр деген соң өзінің баласы келе жатқандай шексіз қуанған. Көп адам жиналыпты. Таңнан бері тұрғандары бар. Ауылдың күллі жаны осында ма деп қалды. Майданнан оралған бірінші жауынгер ғой.

— Шапық қайда, Шапық?

— Әу, мен мұндамын, Жүмеке!— Апай барқыт камзолын киіп, аппақ жаулығын салыпты. Көнтек еріндерінен күрек тістерін көрсетіп дамылсыз күледі. Жүмекеңнің аппақ сақалына маңдайын сүйеп жылап жіберіп еді:

— Қуанышқа жылай ма екен, шырағым,— деді қарт.— Қайырлы болсын!

— Байғұс-ай, енді қайтсін,— десіп жатыр жұрт.

Адам таңданатын көктем болатын. Жылы жел балауса көктің иісін жеткізіп тұрған. Енді ғана бүршік жарған орман зеңгел жасылданып, бозторғай үні ашық әуенмен құлақ тұндырады. Жыл құстары келіп, көл басы ың-жың. Ақ мақтадай ақық бұлттардың ар жағында сарылып күн тұрды. Күн бар ғаламға нұрын бірдей төксе де, біреу жылап, біреу күлген ұлы Жеңіс көктемі еді бұл.

— Уа, жаратушы ием, қандай күнді көріп тұрмын!

—деп Жұлдыз әжей күбірлеп сөйлей берді. Қазір ме, снді бір сағаттан соң ба, біреу қуанышты хабар жеткізгендей жүрегі алып ұшады. Бірақ үлкен жолдың бойында ешкім көрінбейді. Көп тосқан жұрт үйлеріне тарап кеткенде, іңір қараңғысында келді Әміре. Біреулер күліп, біреулер аңырап жылап, ауыл азан-қазан болды да қалды. Шапық апай баласын бауырына басып, екі бетінен кезек сүйді де, тез босатты. Ауылдың қартынан баласына дейін солдаттың мойнынан асылып, табалдырықтан аттатпай қойды. Әдеп сақтап тұрған Әзиза да күйеуіне жармасып, көзінің жасын төгіп жіберді. Әдепті ұмытып құшырлана сүйіп жатыр. Замандастары күліп әзілге айналдырса, қарттар егіле жылап: «енді қайтсын, байғұс бала-ай!»—деседі. Әзиза күйеуін қолтығынан алып үйге беттеді. Жұмыр қолдарымен білегінен қатты қысып ұстапты, босатса көзден ғайып болардай.

— Тұра тұр, Әзиза, жұртпен амандасайын.

— Керек болса мен айтайын, бұл үлкен қуаныш!— деді Ықсан Шапықты жұлмалап.

Солдат төрге шығып, аяқтарын көсіліп салды. Есіктен Жұман қарт кіргенде Әміре ауыр көтеріліп, ақсаңдай басып қарсы жүрді. Қария мол құшағын жайып тұрып қалды. Солдат ана құшағына егіліп кетті. Жұмекеңнің көздерінен жас парлады.

— «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өлер» деген екен, амап келіпсің, балам, қайырлы болсын!— деді ол дымқыл сақалын салалап. Жұлдыз кемпір дауыстап баласын жоқтады. Осы арада Шапық апай қыстай жемдеп шыққан қара ешкіні шалғызып жіберді. Ауыл түгел көрісіп, көпшілік тарап, үлкендер жағы бірыңғай қалған соң баршасы Әміренің аузына қарады. Соғыста бұрын көп сөйлейтін күлегеш еді. Ойлы, салмақты болыпты, кескіні түнеріңкі.

— Біздің Әмзәні көрдің бе, құлыным?— деп әжей жабыса сұрайды.

— Көре алмадым, ана, олар басқа жақта соғысқан ғой,— деді.

Қарт Қадишаны таныстырып жатыр.

— Колхозымыздың бастығы, өзіміздің Сайдаштың келіншегі.

— Білем ғой, білем.

Ауыл адамдары қуана күлісіп отырғанда жолдан қалжырап келген Әміренің көзі ілініп кетіп еді, «Отан үшін алға-а-а!»— деп айқайлап қоя бермесі бар ма.

Астағыпыр алла, пісміллә,— деп Жұлдыз әжей бетінен сипап, ұшықтап жатыр. Әміре көзін уқалап:

— Қорықпаңыздар, ұрыстың дағдысы ғой,— деп езу тартқан болды.

Жұрт тарағанда таң саз беріп еді. Енді үйде өздері ғана қалды.

Әзиза күйеуінің кескініне қуана қарайды. Шапық апайдың жүрегі қуаныштан жарылар калде. Тұнжыраңқы Әміре ғана. Ол салулы төсектің шетіне отырып белін шырмаған қайыстарды ағытып болып, ауыр протезді тарс еткізіп тастай салды. Бір аяғы тізеден жоқ еді.

— Құлыным-ай, мынадай болып келіп пе едің?— деді апай ышқынып.

— Иә, апа, осылай болғам,— деді баласы. Әзиза күйеуінің алдына тізерлей отырып алып солқылдап жылай бастады.

— Иә, осылай болғам!..

* * *

Қадиша келгенде Жықия жатып қалған екен. Қараңғыда төсегіне қисая кетті. Көзі ілінер емес. Сайдаштан қайта хат келмегелі қашан? Жылға жақын хабарсыз. Жүрегі сыздап, көзіне жас толды. Көрші төсектен Жықия күрсінді, ояу екен, «Сабырлық етейік, күндердің күнінде олар да келер күлімдеп»,— деп жұбатады құрбысын. Қадиша сонан соң ұйықтай алмады. Төсектен салбырап кеткен қара бұрымын көтеріп шекесіне орады да, Мұратты қымтап тысқа шықты. Дала салқын, буалдыр. Аласа дөңнен күн көтеріліп келсді. Мал әлі өрмеген, үйлердің сыртында күйіс қайырып сиырлар тұр. Даладағы тракторлардың гүрілі естіледі. Шапық апай сиыр сауып отыр екен, амандасты.

— Келін дем алсын деп өзім сауып...— деді апай, кескінінде көңілсіздік көлеңкесі бар. Қадиша кеңсеге қарай кетті. Малын өріске айдап салып Бағила келеді, белін шарт буыпты. Қарапайым қатын кеңесі басталып кетті.

— Ағайдан хабар бар ма?

— Болмай тұр ғой.

— Қашаннан?

— Алты айдың жүзі... —

— Әлдеқалай кешіккен шығар, соғыс жаңа бітіп жатыр емес пе?

— Қайдам.

Бағиланың кескіні сынық, бұрнағы жылы Байқара

майданға аттанғалы белсеніп жұмысқа шыққан. Өз шаруасы бар, колхоз жұмысы бар әйелдің бейнеті аз болып жүрген жоқ. «Бастықтың күн тимесі» деп күндейтіндер бұл күнде Бағиланы аяп көмектеседі. Байқара үшін Багила ұялатын еді, қазір мақтаныш тұтады. Күйеуі жаумен шайқасып жүр. Жеңіл жараланып, аз күн госпитальда жатып, соғысқа қайта кірдім деген хаты да келген. Содан бері хабар жоқ. Ауылдастары Байқараны да шенеп сөйлесуден аулақ, аман келуін тілейді. Қуана қауышуды қалайды. Ауылда жүргенде қадірін білмейтін ағайын, айырылысқанда бауырмал келетіні бар. Ықсан екеш Ықсан да, жиі еске алатын болып жүр Байқараны.

— Қапаланбаңыз, жеңеше, ағай аман келер,— деп жұбатады Қадиша.

— Өзіңе де сондай жақсылық тілеймін, қарағым.

Багила көйлегі шұбалаңдап кетіп барады. Аяқтарын ширақ басып қуанышты көңілмен болашақ жақсы күндерге асығып бара жатқандай. Қадиша көзіне жас алды. Бағиланы жұбатқан жұрт өзін де жұбатып жүр ме екен? Байқараның «қара қағазы» кеңседе көптен тығулы жатқан, кейін естіртерміз деп ұстап отырған-ды.

Баласын сағынған ана, жарын күткен келіншек, әкесін күткен баланың үміті үзіліп, қайғылары қалыңдай түсті. Осы «Бірлестіктен» аттанған жігіттердің оралғаны саусақпен санарлық. Хабар барлары да көп емес. «Соғыс деген осындай құрдым екен ғой» деп мұңаяды Қадиша.

* * *

Өмір өз арнасымен ағып жатыр. Шаруа да солай. Шөп шабу науқаны басталды. Көпенелейтін, мая үйетін техника жоқ. Барлығына білек күші керек. Майданнан оралғандар өзiрге мүгедектер ғана. Қиыншылық сол қалпында, мая түбінде — бұрынғыша қарттар мен әйелдер. Аспан айналған ыстық, даладан аңызғақ жел есіп, жан біткеннің кенегесін кептіріп барады. Ділдәбек ағаш айырмен бір көпенені бір-ақ тастайды, көнбіс, үнсіз қыз-келіншектер көлеңкеге тығылып, өрт болып жанған денелерін қалай салқындатудың ебін таппай алас ұрады.

Айырды ала салып бірнеше рет шөп лақтырып еді, Қадишаны тер буып кетті. Орамалмен бетін сүртіп желпініп тұрғанда, ауылдан біреу шапқылап келді.

— Қадиша апа, сүйінші, ағай келе жатыр.

— Қайдағы?

— Сайдаш ағай!

Қадиша тәлтіректеп кетті. Өңі қашып, шынымен талықсып барады.

— Су әкеліңдер, су!

Қадишаның бетіне су бүркіп, аузына да тамызып, көлеңкеге жатқызып қойды.

Жықия басын тізесіне салып, омырау түймелерін ағытты. Көздері шарасынан шығып, жан-жағына қарайды. Дем алысы ауыр, көптен соң есін жинады. Қуанышты хабар жеткізген бір парақ қағазда Қадиша күйеуін темір жол станциясынан өзі қарсы алу керек делінген. Әйел ойланып қалды. Лепірген көңілі басылып, қатулана түсті. Ауданға телефон соғып жағдайды сұрап еді, «ауыр жаралы, тек өзі ғана қарсы алу керек» делінген жауап болды.

Ауылдан аттанғанда батысты қызыл қанға бояғандай талаурап күн батып бара жатты. Жер бетінде жаяулаған жел көлбей соқты. Аттар қызарып, қанталаған көк жиекке қарап жалдары желпілдеп жортып келеді. Сары даланы қақ жарып байырғы қасқа жол жатыр. Лаулаған шапаққа қарсы күйік шалғандай кара шумақ бұлттардың жосығына қарап Қадиша үнсіз. Сілейген кәрі далаға іңір қараңғылығы түсіп келеді. Түнгі дала түпсіз тұңғиықтай тынып қалыпты. Жылтыраған ұсақ оттар жер шетінен көрінгендей жеткізбейді. Түннің өзіне лайық тынысы бар. Бөденелер шақырып, шегірткелер шырылдайды. Бейуақтағы жолаушыларды таңырқап шұбар жапалақ түйіліп өтеді. Ақ селеу толқып, тылсым дала жібек жамылғы астында қыбырлап қозғалып жатқандай. Қадиша қат-қабат ойдан арылу үшін көзін жұмды. Ауыр жаралы Сайдашты көріп, селк етіп көзін ашады, тағы да түнгі жол. Делбеші баланың қушиған иықтары мен аттардың қамыс құлақтары көрінеді. Доңғалақтар зырылдайды.

— Таскен, жақындадық па?

Ұйқы қысқан бала қараңғылыққа қарайды, үндемейді. Станцияға таң ата жетті. Сіркіреп жауын жауып тұрған. Паровоз түтінімен ысталған шағын вокзалға ықлассыздау қадам басты.

— Сізге кім керек?

— Сәлменов.

Ақ халатты әйел қағаздарын қарап жіберіп:

— Поезд бір сағаттан кейін келеді,— деді.

Вокзалдың жолаушылар тынығатын бөлмесінде жылау-сықтау естіледі. Тысы жыртылып тоза бастаған қара диванның үстінде госпиталь киімін киген жап-

жас жігіт отыр. Екі аяқ, бір қолы жоқ. Жаралы жауынгер есіктен кірген жас өйелге қанатсыз құстай талпынып:

— Аяулым менің, — деп ұмтыла берді. Әдеміше келіншек жақындай беріп, бөгеліп қалды. Көздері шарасынан шығып барады. Есінен адасқан адамдай төлтіректеп барып сылқ етіп отыра кетті де, шыңғырып жылап жіберді.

— Құдайым-ау, не болды? Енді-қалай өмір сүрем?! Солдат күлімсіреп қарап отыр. Сүйіктісінің ерке мінезін қызықтағандай.

Қадиша сыртқа атып шықты. Қайтып вокзалға бас сұққан жоқ. Перронда жүрді де қойды. Не себепті келгенін енді ұқты. «Апыр-ай, тағдыр дегенің осындай қатал ма еді?» — дей берді. Ертеңді, келешекті, тіпті ештеңені ойлап тұрған жоқ. Мең-зең. Алыстан сонау аласа шоқыны айналып, жібек құртындай иіріліп келе жатқан поезға жасқана қарайды. Бақытсыздықты сүйреген паровоз түтіні сөнуге айналып, титықтап келіп вокзал алдына тоқтады. Шаң басқан вагондардан ақ халаттылар көрініп, зембілдер түсіріле бастады. Қарттар мен әйелдер өз баласын немесе күйеуін таныған ащы дауыстар. Вагон есігіне Қадиша жасқана қарайды. Бастарын шырмап таңып тастаған жаралыларды алып өтіп жатыр.

— Апыр-ау, мынау шынымен біздің туған жер ме? — деген жауынгердің зарыққан даусы естіледі. Түсірілген адамдардың аты-жөні айтылып, жақындарынан кім бар екенін дауыстап сұрайды.

— Сәлменов, — деді бір кезде. Қадишаның буыны құрып кетті. Вагон есігінен әскери киімді, қара көзілдірігі бар Сайдалы көрінді.

— Сайдаш, Сайдашым менің! — деп өйел ұмтыла берді. Алдындағыларды кимелей, өлі басналдақтан түсіп болмаған күйеуіне замат жетіп барды да жармасты.

— Қадиша, сәулетайым!

— Жол беріңдер, қане! — деген теміржолшының даусы естілді. — Бикеш, ол енді соғысқа бармайды, жаныңда болады, аптықпа!

Қадиша Сайдалыны қолтықтап, арбасына қарай жүрді. Атшы бала жүгіріп келіп жармасып жатыр. Аттар жортып кетті. Ерлі-зайыптылар үнсіз. Қадиша күйеуінің жүдеу кескініне, ар жағы айсыз түндей көз әйнегіне қарай берді.

— Тағдыр деген осы, Қадишам, Карпатта жаумен шайқас кезінде дұшпанның миңасы бір қолымды жү-

лып, көздерімді зақымдады. Қалай тірі қалғанымға қайранмын. Тірлікке не жетсін, туған жердің ауасы шипа болар деймін. Профессор көзімді қалпына келтіруге уәде етті. Көп ұзамай Одессаға жүрем. Дозақ отының тоғыз қабатынан өткенде бұл да сөз болып па! — деді жауынгер.

Қадиша күйеуінің сау қолының алқанын бетіне басып жылап отырды.

Дала үстімен аққу, қаздар кикулап барады. Сайдалы елегізіп құлақ қойып:

— Жарықтық-ай, көктем құстары ғой. Алыс қиырдан қайтып оралған екен-ау! — дей берді.

АТАМЕКЕН

I

— Уһ, жаны түскір-ай! — деп Жәлен қарт ауыр күрсінді. Боран жер үйдің қарауытқан терезелерін сабалап тұр. Доһы дауыл далада құтыра ойнақ салады. — Біліп едім-ау осылай боларын. Сегіз көзі түскірімнің кешеден бері қақсауы әлей еді. Әлгі бала бар болғыр қайда жүр? Ербиіп, өскен соң-ақ үйде тұруды қойды. Атасының жалғыздығын да, жарымжандығын да ескермейді, — деп аунап түсіп теріс қарап жатты. Ұйқы қайдан келсін, ыңырсыған боран үні көңілін құлазытып, ғұмырының небір қасіретті шақтарын есіне салды.

Қарт елең етіп тың тыңдады. Кәрі тораңғының иір бұтақтары екен терезені сабалаған. Сыртта біреу сыңсып жылағандай болған соң, құйқасы шымырлап, көздерін жұмды... Баласы отырған арбаның ернеуінен ұстап, шырылдап көп жерге дейін барды. Мына боранның сарыны сондағы әйелдердің зарына ұқсап қарттың сай сүйегін сырқыратты.

Хат сиреп, қарттың қабағы қатып, шошына елеңдеп отырғанда төбеден түскендей етіп «қара қағаз» қолына тиді де, мәңгіріп қалды. Кемпірі бейшара көп ұзамай дүние салды. Марқұм өзі де зорға жер басып жүруші еді. Жел өтіне өскен қызыл қайындай берік Жәпекен сұрапылға қарсы тұрды. Жасында батыр, есейгенде жігіт ағасы атанған, қартайғанда ауылдың бас көтерер қариясы бола білді.

Сөйтіп, соғыс жылдарында шаруасы күйзеліп жөнге баспаған колхоздың ауыр жүгін өрге сүйреді.

«Әй, Нәубетжан-ай, сенсіз де, менсіз де осы ел елдігін қылар еді ғой. «Жақсылығыңды қайтарып ал» деді-ау антұрған. Құдалыққа қанша қатысы болды екен? «Сен тең емессің» дегені несі-ей, сонда ол кім өзі? Өзім

асыраған текешігім өз басыма секірдінің кері. Кеше еді гой жұртқа мұрындық болып басқармалыққа ұсынғаным. «Нәубетжаннан нәтиже шықпайды, бұл өзі жалғыз сиырын баға алмайтын адам. Колхоздың тағдырын қолына берсе оңдырмайды» деп өзеурегенде көпке ақыл айтып, көндіріп едім гой. Есін жиып, етегін жапқан соң қай көкігені».

Өткен күнгі оқиға қайта көз алдына келді.

Жәпекең ши барқытпен тыстаған түлкі ішігінің белін қара сәтен белбеумен буып, тымағын бастыра киіп тысқа шықты. Көптен тірнектеп жиып жүрген ақшасын орамалға түйіп қойнына тықты да, Дайырларды ертіп іңірлетіп Нәубетжандыкіне келіп еді. Нәубетжан суық тиді деп әйелінің пұшпақ жағалы қоңыр күпісін бөксесіне орап, төрге қисайыпты. Көз алдында добалдай қара меңі бар кемпірі Сақып шалынан төмен ұршық піріп отыр. Шақырылмаған қонақтардың сәлемін ықылассыз алып, үй иесі кірпідей жиырылды. Кең танауы тыржиып, жалбыр мұртын алақанымен баса сипағаны — шатақ шығарамын дегені. Қанталаған көздеріне қарап келгендер сескенейін деді. Сөзді қалай бастауды білмей Дайыр жап-жас кескінін төмен салып ойланып отыр. Нәубетжанға тік қарап, Жәпекең аппақ сақалын салалай берді. Шор буынды қисық саусақтары қалтырайды. Үйде әлі үнсіздік. Күнде көріп жүрген сыр мінез ауыл-ағайын әп-сәтте суық жүзді жат адамдардай бір-біріне жауыға қарап тістеніп алыпты.

Нәубетжан серке сан шылымын шала тартып лақтырып тастады да:

— Қатын-ай, төсек сал, жатамын! — деді танауы құсырылып. Шұбар көзі талақ бауырдай болып, алқымға тығылған тентек ашумен қаны басына шауып, буынып отыр. Дайыр шарт жүгініп алыпты.

— Ей, Нәуке, жатуға асықпа, тамақ аңдып қыдыра келгеніміз жоқ. Бала жастан бірге өсіп, біте қайнаған ағайынбыз. Атаң қайсы, сенің қайсы дейтін емес, айтпақ арызымыз, салар қолқамыз бар, құда бола келдік. Ие, сөйте келдік. Жәпекеңнің баласы мен Маржанның уәдесі болыпты. Сіздерден ұлықсат, ризашылық сұрайды, — деп төтелей салды.

— Ұлықсат жоқ! — деді Нәубетжан көкше мұртын тікірейтіп. — Әке-шешенің қалауынсыз уәде бермейді қызым. Өйтетін болса атамнан аулақ кетсін.

— Ие, шырақтарым, — деді Жәпекен қозғалақтап. — Құдай деп құда болайық, балалардың бағы ашылсын, сөйтейік. Сақып, шырағым.

Нәубетжан иесіне түсер бүркіттей Жәпенге қарай еңсесін сала ұмтылып:

— Ей, шал, не тантип отырсың? Менімен құда болуға қашан жарап едің, бірдеңе көрмей тұрғанда тап қазір табаныңды жалтырат! — деді. Нәубетжан қып-қысқа қолдарымен арашаға киліккен қатынын түйіп жіберді. — Шығыңдар түгел үйімнен!

2

Зиятден пішен сыртында ұзақ күтіп отырды. Құс қанаты талған кең жайлаудың бар қарын сыпырып, осында тығындап жатқандай еді. Қалтырап тоңуға айналды. Дала желі қысыр жыландай ысқырып соғып тұр. Жігіттің қарай-қарай көзі талды. Көп ұзамай мұның өзін де қар көміп кететін шығар. Кесір боран жетім үнімен сыңсып Зиятденнің жанын күйзелтіп-ақ болды. Көзіне әкесі елестеді. Ол болса байлаулы күшіктей үй іргесінде осылай отырар ма? Қыңыр шал аспанға шапшымай мәмлеге келер еді. Қайткен күнде Нәубетжанды жер соқтырып кетсе болғаны. Уақыт баяу жылжиды. Бір кезде шәлі оранған біреу бері жүрді. Қыз жігіттің суық қолынан ұстады да, боранға сіңіп кете барды.

Көзге түртсе көрінбейтін қараңғылықта қашқындар көрші ауылға қарай жүріп келеді. Ашыққа шығып алған соң есірік жел итермелеп бағыттан тайдыра берді. Көлік жолы бірде көрініп, көбіне байқалмай қалды. Жел алғашқыда оң иықтан соғып еді, енді арттан шықты.

— Аздап дамылдайық, — деді Маржан бетінен соқпа қарды сыпырып. Зиятден қызды желден қалқалай тізе бүкті. Боран отырғандарды ақ жыландай шыр айнала ысқырады. Тершіген денелерді қалтыратып барады.

Көп жүрді. Дала сұрапылы жосып соғып тұр.

— Мынау көл ме?

— Апыр-ай, «Шошқалы» ғой, сұмдық-ай, қайда ғана жер ауып кеттік біз?!

Көл ығына келген соң есірік желден пана тауып екеуі ес жинады. Нар қамыстар үкі бастарын шайқап ау-зу етеді. Денелері мұздап қалтырай берді. Зиятден жыртқыш аңдай тырмалап күртікті үңгірге кіріп, Маржанды шақырды. Екеуі қар астында ыстық лептерімен жылынып, бірін-бірі аймалап, жүрек түбіндегі асыл сөздерін үнсіз жеткізіп, тыныстап отырды. Қар үңгір аузына зуылдай құйылып тыстағы лайсаң үнді алыстапты әкете берді.

Алдымен оянған Зиятден қыздың ып-ыстық бетінен бетін алып үстерін басқан күртікті текпілеп көріп еді,

қозғалмады. Тар жерде шарт жүгініп отырды да нытымен шірене көтеріп тастады.

— Маржан, шық бері!

Таң атыпты. Ақ боранның шелі жыртылған шетсіз кеңістікте қысқы күннің жер бауырлаған сәулесі қызғылт-күлгінденіп шашырап келеді екен. Шаңытқан сұмдық суық далада көз тоқтатар бір бұлдыр болсайшы. Жел осып тілгілеген сіреу қардың бетінде сұйық сырғымә ирелеңдеп барады.

— Тоңдың ба, Маржан?

Қыз қып-қызыл болып кетті де, бұлт шөгіп жатқан аласа көкжиекке жасқана қарды.

* * *

Нәубетжан үйі кешеден бері бақсы ойнағандай астан-кестең. Құс төсек, жастықтардың жүні бұрқырап тоз-тозы шықты. Қолына түскен затты аямай бүлдіріп, қарлығып титықтаған дауыспен:

— Жәпендікіне бермеймін. Байсыз өтсең де ол үйге аттамайсың! — деп, жылаудан көзі ісіп кеткен Маржанға жер тепкілеп төніп барады. Маржан әжесінен қалған ағаш төсекте етпетінен жатыр. — Көзің ағып неге түспейді, — деп қиқар шал зарлай жөнеледі. — Құдай-ау, қыз бергенше, қызыл туша берсейші. Бүйтіп жұрт бетіне қарағысыз еткенше, қырғын тисейші! О заманда бұ заман Нәубетжанның қызы қашты деген не сұмдық! Пәлен жыл басқарма болған адамның қызы сөйтті деген не масқара! — Нәубетжан жалбыр мұртын үрледі. Сығыр көздері бозарып әбден титықтап біткендей сұлық отырып қалды. — Қорлығын айтсайшы шіркіндердің. Бұл — таза басыну. Адамның басынан аттап, бағын тайдыру. Жәпен бас болып, Дайырлар соңына түсе қалды. «Нәубетжан колхозды кейін кетірді. Шаруаны ақсатып, халықтың тұрмыс-күйіне қарамады. Колхозды алға апарудың орнына аң қуып, серілік құрды. Ескі жерді тырмалап егін егіп, жұртты астықсыз қалдырды. Тың жер жыртуға жаны қас болды» деп мәселені бүйірден қойды. Мақсаттары — Дайырга басқармалықты алып беру еді, ол тілектеріне жетті. Қолына айыр мен күрек бергілері келді. Дала күзетшісі болып ат үстінде жүр, ойтеуір. Жүргені құрысын, түртпектеп күн көрсетпейді. Шөпті малға жеріздің, егінге түсірдің деп ызыңдайды да отырады. Құдайы құрғырау, осы елдің малшысы болар ма? Қызды ала қашқаны — басынғаны емес пе? «Қызды бер, атағы шығып қалды. Ұят болады» деп ақыл айтысады тағы. Үйде

отырып егіз баланы қосынан тапса да Жәпендікіне бермеймін. Тірі отырып талана алмаймын. Сарт болып кетейін осы сертімді бұзсам. Әлгі Бекім қайда екен? О, жасық ит-ай!

Нәубетжан шойнаңдай басып есікке беттеді.

— Бекім, а, Бекім! — деді ол қораға шыққан соң тұншыға дауыстап. — Бері келші!

Көң артып жүрген таңқы сары Бекім маңдайы жсңімен сүртіп:

— Немене? — деп күректі тіреп тұра қалды. Шабдар түсті таңқиған танауының үстінде тер мөлдіреп тұр. Боз көздері жылтырап Нәубетжанға қарағыштайды. Нәубетжан кетік мұртының арасынан шырт түкіріп тастап қып-қысқа саусақтарымен иығынан бүріп оңашаға қарай әкетті. Басып құлағына дейін тығып жіберіп оттық түбін қарманып жатқан торы бие тұмсығын шошына көтеріп алды. Биенің аяқ астынан құзғындай меңсіз қара тауық ата жөнелді. Жылқы иісі мен шөп иісі аңқыған қора түкпіріндегі сырғауылға сүйеніп екеуі тұр. Нәубетжан мұрнын таңқ еткізін сіңбіріп тастады да, сұқ саусағын санына сүйкей салып:

— Сен, шырақ, бөтен емессің, бөлемнен туған жалғызсың, мені паналап келген екенсің, бұрынғымнан да ет жақын бола түскім келеді. Бөлемнің аруағы шаттансын, күйеу балам бол, Маржанды саған берем. Биыл бірге тұрасың, келер жаз үй салып отаулап шығарам. Сөйт, шырағым, әне солай!

Бекімнің күтпеген сөзден басы дыңылдап, көздері бұлдырап кетті.

— Жігіті бар ғой, жігіті...

— Жігіттің желкесі қиылсын білдің бе? О, тексіз неме, не дейсің-ей? Жігіті бар! Жәпеннің баласына бермеймін дедім бе, айттым ба осы сөзді? — Нәубетжан ақсаңдай басып: — Бар, бар, анау сенің қарамағыңда, — деп қол сермеп қора сыртына қарай кетті.

Маржан күңгірт бөлмеде етпеттеп жатыр. Жылаудан көз жасы таусылып, титықтап қалыпты. Ісінген бетін жастыққа басып іші-бауыры қалтырай өксиді. Көз алдында мағынасыз елестер бар. Зиятденнің қоңырқай бала кескіні елестейді.

Маржан аунап түсіп Бекімді көрді. Көрді де басын көтеріп, қобырап кеткен бұрымын түзеді.

— Сен мені күзетіп тұрмысың? — деп сұрады ісінген көздерімен.

— Жо-жоқ, жәй, нетіп...

— Әкем қайда, ашуы тарқайын деді ме? Сен оған ақыл айттың ба?

— Ойбай-ау, ол менің ақылымды қайтсын. Осында ауыл болып жалынып сөздерін өткізе алмады емес пе? Өбден қисайып алыпты.

— Сонда қайтпек?

Бекім тұз көздерін төмен салып қызарқтап, тамағына тас тығылғандай жұтынып:

— Бөленің айтқанын айтсам ашуланбайсың ба? — деп рабайсыз саусақтарымен оңірін сипалай берді...

— Солай деді ме, мені өзінің қандасына қоспақ па, қылмағаны осы ма еді?

Маржан орнынан тұрып шапшаң киіне бастады. Жүзінде кейістік те, қысылу да жоқ. Күйеуге кашып кетіп қайта әкелінген қыздай емес, ештеңе болмағандай ұзын бұрымын кейін серпіп таранып тұрды.

— Ал сен өзің не айттың?

— Ештеңе дей алмадым.

* * *

Жәпенді Нәубетжанның қорлағаны әбден жасытып тастаған-ды. Алқымдап бір кетті де, ертеңінде қайта келді. Бұл жолы ашу-араздық жоқ, дағдысынша сәлемдесіп, есік жақтағы сандықтың үстіне жайғасып, жалбыр мұртына тұрған сүңгіні быртық саусақтарымен ештеп ажыратып алып есікке қарай лақтырып отырды. Бетіндегі қорасан дақтары ақтаңдақтанып, арасы алшақ қондырылған кішкене сұр көздерімен қартты барлай қарады. Саптама етігінің қонышынан күмістенген мүйіз шақшасын алып келістіріп насыбай атты да, сәкіге алаңсыз түкіріп сөз бастады.

— Жәпеке, жақсы көретін аға едің, ағайыншылығымыздан айырмасын деп құда болғым келмегені рас. Оған жастар көнбеді. Бұйрық солай шығар. Кешеден бері қатын екеумізде ес жоқ. Бала ақылсыздық істеп жалаңаш кетіпті. Боранда жаурап қалды ма деп қатты алаңбыз. Қай жерде екенін айтсаң, киімдерін беріп жіберер едік, — деді.

Қария нұры сөне бастаған көздерінен ыстық жас тарлап:

— Құлыным-ай, Нәубетжан-ай! — деп егілгенде істік сақалынан жас тамшылады. Көздері қыл-қызыл болып, бөрікті басын қалтаңдатып отыр. Нәубетжанды жарылғаушы төңірісіндей көріп, не айтарын білмей, бір сөзді қайталай берді. Ағынан жарылып аңқылдап бара жатқан қарияны тоқтатып Нәубетжан өзіне кере-

гін біліп алды да, тездетіп шығып кетті. Сол бетінде жанына Бекімді ертіп, көрші ауылға қарай шаба жөнелді. Қызы жалғыз отыр екен, шанаға көтеріп салып үйге тартты. Қызын айырып әкелгенін естігенде жұрт төбесінен жай түскендей болды.

— Апырай, арамдықтың да шегі болу керек қой! — деп басқа ұрған атандай шыр айналды. Осылай қарай бет алса ақсақалға соқпай кетпейтін Рақымғали Жәпендікіне келсе қария бетін құбылаға беріп күңірсініп отыр еді.

— Сабыр ет, Жәпеке, аманбысыңдар? Не болды, айтшы, жарқыным! — деп қайратты ақшыл мұртына қолын апарғыштады. — Кім жәбірледі өзіңді?

Қария ерке баладай өксіді. Рақымғали кеңсеге соғып, одан қыстауға тартпақ еді. Жұмыстың бәрі уақытша доғарып, Нәубетжандыкіне кетті. Жәпендікінде қымбат бағалы әтірдің иісі қалды. Қарт көрген қорлығын әкесіне айтып, көңілі демделген кенже ұлдай қабағы жадырап отыр. Мықынын басып шойнаңдай жүріп үй ішін жиыстырған болды. Белуарынан қар көмген терезелерді аршып, үйге молырақ жарық түсіруді ойластырды. Соңғы кезде қайғы қамалап еңсесі түсіп кеткен Жәпен: «Апырай, Нәубетжанның арамдығына сырық бойламайды екен-ау!» — деп, бәрікті басын шайқап, тіссіз аузын қайзалай берді.

Бораннан соң күн көзі көріне көмескі тартып, түтіндей бықсыған бұлттарға сіңіп маңып барады. Терезе алдындағы көрі теректің ұшар басын жел тербетіп тұрды. Дала сұрапылы тақырлап кеткен аулада жаяу борасын кезіп жүр. Қария ауылды көргендей қызыл көздерімен анықтай қарайды. Қоралардың ығына тоқтаған дәу күртіктердің үстінде ұзақ қарғалар шуласып, бала біткен сырғанақ тебісіп жүр. Рақымғалидың сұр «газигі» бері беттеп келеді. Сұлап жатқан ақ күртіктердің арасынан сүңгіп кетіп, қайта көрініп жақындай түсті.

— Атай, сүйінші, келіп қалды! — деген әбігер дауыстан қарттың буындары қалтырап кетті. Жәпекең өз үйінен шат-шадыман тірлікті өңінде көрмегелі қашан. Енді, міне, лезде үйге қуаныш толды, жабыр-жұбыр жұрт қаптап кіріп жатыр. Думан қызып жүре берді. Жәпекең ән салып, ойын-сауық құрған жас желеңге күміс сақалын тәутітіп күлімдей қараумен отыр. Жастық кездері есіне түсіп сонау алыс жылдарды шарлап кетеді.

— Өлең айтындар, шырактарым,— деп қайта-қайта қолқалап көтеріле дауыстайды.

Өлеңнен басқа да толып жатқан ойындар түгенделіп, әбден қызыққа батқан жұрт тарар емес.

Зиятден қар басқан біреулерді ертіп кірді. Қардың өзінен жаратылғандай, келгендер аппақ болып сіресіп тұр.

— Жәпен қарттың үйі осы ма? — деп сұрады ұзын бойлысы үй толы жастарға таңдана қарап.

— Осы.

— Қарттың өзі тірі ме?

— Тірі болғанда қандай, шешініңіз, үстіңіз көк мұз болып қалыпты,— деді Зиятден. Қонақтардың ұзын бойлысы ақ тонын шегеге іліп, қолдарын уқалай берді. Қоңыр шәшін кейін жылмита қайырған дөң мұрын жігіт мұздаған қолдарын Жәпекеңе ұсынды.

— Қай баласың, танымадым ғой? — деді қарғия алақанын маңдайына қойып шалқая қарап.

— Кейін таныстырам, бөтен болмаймыз, жылынып алайын, шай бер, інім! — деді қоңқақ еркінсі сөйлеп. Ұзын дастарқанды ортаға салып жабыла шай ішті. Сыйыңды қыздырып жүрген сары қыз Зәуре бір кезде жақын келіп аппақ тістерін көрсетіп күлді де:

— Ағай, сіздің есіміңіз кім болады? — деп сұрады.

— Рашид... Қалиахметов Рашид,— деп тұтыға жауап берді қонақ.

— Сізге көңілсіз болып кетті ғой деймін, ағайдың жанына өзім отырайын, ойынды біреуің басқарыңдар! — деп Зәуре қонақтың кескініне күлімдеп қарап қойды. Қымбат бағалы әтірдің иісіне елтіп, әрі қысылып Рашид терлеп қоя берді. Темекі тартуға ұялып, қалтасына қолын апара берді. Қыздың шынтағы батса да қозғала алмады. Жұп-жұмыр тізесі Рашидтің санын күйдіріп бара жатқандай. Қарсыдан Нәубетжанның бөлесі безеу бет Бекім дарылдай күліп:

— Қонақ жігіт, көршіңмен талақтай жабысып қалыпсың ғой. Сұрасам берер ме едің? — деді.

— Жоқ, бере алмаймын, әлі танысып та болмадым.

— Бермесең үш ауыз өлең айтасың? — деді Бекім ширатқан орамалды қонышына ұрып.

— Өлең білмесем ше?

— Онда мына орамалмен бес рет соғамын!

— Жо-жоқ,— деді қонақ шын тітіркеніп.— Айтайын.

Рашид қызарақтап көп бөгеліп отырды да, өзгеше

бір назды әуенмен сәл теңселе түсіп «Ғалиябануды» бастап кетті.

...Сүйген сәулем, сұлуым, еркем.

Терезеден тартып ал,—

деп үзілдіріп аяқтағанда үй толы жастар шулап қол соғып жіберді. Рашид мына әсерлі ғашықтық әнді Зәуреге арнап айтып отырғандай Бекім қызарақтап тарылып кетті.

— Зәуре сенің сұлуың, еркесі бола қойған жоқ, болмайды да,— деді бетіндегі безеулері ақтаңдақтанып.— Кімсің өзің? Қай жақтан келіп едің, сол жағыңа қарай қайқай әрмен, о, несі-ай!

— Ей, Бекім, жікке бөліп жақты бастан айырғаның қайткенің?! Рашид ағай арамызға келген мейман екен, әлгі сөзің лайық па? — десіп жатыр көпшілік.

— Зәуреге неге өндіршегін созады? — Бізәлі даусы естіледі Бекімнің.

— Ей, алмаған ала шұнағыңның ештеңесі кете қойған жоқ, сабыр, сабыр!—деп біреу булығы күлді.

— Жігіттер-ау, атайдың мазасын алдық қой, тарайық енді!

Жастар боранды түнге біртіндеп сіңіп кетіп жатты. Аздан соң сырмағы сырылып опыр-топыр болған Жәпекеңнің төрінде Рашид жалғыз қалды. Қария белін басып ақсаңдап келіп қонағына тақала жайғасты да, қызарған нұрсыз көздерімен тесіле қарады.

— Сөйлеші, балам, қай ұлсын?— деп тарамысты қолдарымен жер тіреп қоянша шоқайып отырды. Қонақ жіңішке, жез мұртына қол апарып, сәл күлімсіреп:

— Атай, ұмыттыңыз ба, хат жазып тұрдым ғой осында. Есімім Рашид,— деді.

Қария қызыл көздерін мол ашып, қалбалақ қағып:

— Тұра тұр, тоқтай қал, сен сол Рашидпысың, баламмен бірге болған мишәр жігітпісің?— деп кәрі қолдары қалтырап жақындай берді.— Қарашығымның жолдасы, таза арулап жерге берген жан ашырымысың? О, жасаған-ай, қайдан келіп қалдың, жөніңді айтшы, жарқыным?

— Солмын, сол Рашидпын, Қалиахметов. Қомрот Жәпеновтың бұрынғы жәрдемшісі. Сіздің ауылды қалап келдім. Тың көтеруге...

— Рашид, қарағым, өз баламдай елестеп барасың!—деп қызыл көздерінен соңғы жасын сығып шығарды.—Бүгін мынадай қуаныш үстіне тап болдың-ау, қадамың құтты, тілегің дұрыс қой, балам. Жалғызымның

қанды көйлек жолдасы екенсің, бұл күнде басқан ізіне зармын. Жылдар өтіп, арамыз алшақтаған сайын қадірі өтіп, зарыға түсулімін, шырағым! Онымен қалай ажырастың? Көз жұмар шағында біз сорлыға айтқан арыз мақұлдығы болды ма? — деп тіссіз аузын жымырып толғай береді. Пісірген алманың қабығы сияқты бүріскен бетін қос алақанымен басып, иықтары үнсіз дірілдейді.

Рашид жіңішке жез мүртын синалап отыр. Ешкінің көздеріндей сары көздері мөлтілдеп:

— Темекі тартуға бола ма? — деп сұрап, жауабын тоспастан «Беломордың» бірін ерніне қыстырды. Темекінің сұр түтінін әрірек үрлеп жіберіп:

— Еділді жайлаған елдің ұрпағымын. Соғысқа он жеті жасымда кеттім. Денем шағын, өңім жұқа болатын. Бірер ай ойнатқан соң майданнан бір-ақ шығарды. Батысқа қарай шабуылдап бара жатқанбыз. Сақа солдаттардың арасында маған көзі түскен командир өзіне шақырып алып аты-жөнімді, қайдан келгенімді сұрады да, өзіне байланысшы етіп алды. Адал қызметім үшін өте жақсы көріп еді. Бос уақытта ағалы-інілі болып еркін сөйлесетінбіз. Кейде еркелейтінмін де өзіне.

Жәпекеңнің көз жасы төмен жылжыды. Зияттен де жер шұқып отыр. Үй-ішіне өлі тыныштық орнады.

— Бақылау пунктіінде тұрған жерінде қолымен кеудесін басып тұрып қалды. «Апыр-ау, не болды, ағатай-ау!» — дегенімше екінші оқ тиді. Қолынан дүрбі түсіп кетті. Менің де құлақ түбімнен оқ зулап өтті. Көздеп атып тұрған жаудың мергені екен. Жақан ағам ауыр денесін билей алмай құлап бара жатты. «Не болды, көзіңді ашшы, ағатай!» — деп еңіреп жіберіппін. «Әке, риза бол, жеткен жерім осы»... деп үзіп-үзіп айтқан сөзін ұғып қалдым.

— Алда, құлыным-ай, — деді атай кеңкілдеп. — Зиратқа ма, далаға жерледіңдер ме? Басында қандай белгі бар?

— Үлкен қаланың орталық алаңына, совет жауынгерлерінің зиратына. Қазір барсам да жазбай табар едім, — деді Рашид.

Үй іші нақ бір қабыр басында тұрғандай үн қатпады. Қабырға сағаты асыға тақылдайды. Қария көзін сүрткілейді.

— О, тәубе, елін қорғап өлгеннің де арманы жоқ, — деді.

Жаңа түскен жас келіннің қолынан алғашқы дәм

тату үлкен қуаныш. Жәпекең қаймақ қатқан құла қасқа шайды алдына қойып:

— Өлгенім тірліп, өшкенім жанды деген осы-дағы. Жәпеннің шайқалып тұрған шаңырағын қайта көтеріп, ел санатына қос. Құдай етегіңнен жарылқасын мен бейбақты!— деп көз жасын тағы домалатты.

— Әкемнің досы екенсіз, әкемдей қадірлеп өтейін өзіңізді!—деп, Зиятден тағы бір шампанның тығынын ашты. Қария бір күліп, бірде жылап әдеттен тыс жеңіл-тектеніп кеткен сияқты. Арақ-шарапты қолына ұстаған адамды жау санайтын Жәпекең толы рюмкені қонағына өбектей ұсынып: — Іш, айналайын, же, шырағым, Жақанымды көргендей бір жасап қалдым ғой. Жақсы тілек үстіне жақсы адам келеді деп еді, келуіңе болайын, сабазым!— деп бірді айтып бірге кетті.— Түнде айналаға көз салмаған шығарсыңдар боран да түтеп тұр. Қыс аяғы қатаймаса жарар. Ие, ол емес айтпағым. Жер дегенің жетеді бұл жақта. Біздің осы ауылда қаншама жер жатыр безеріп. Дүние жаралғалы түрен тимеген қысыр жер. Қаққан қазық көктейтін құнарлы топырақ. Қыртыс қопарып, қыруар байлыққа кенелуді қашаннан арман етіп келеміз. Тың көтеруге әл келмеді. Айналайын, өкімет қолға алды. Тындырып-ақ тастар енді. Жерімнің құтқа айналғанын кәрмей өтем бе деп едім. Өлмеген адам алтын аяқтан сусын ішеді деген рас болды. О, тоба!

— Ата, бар сөзді бүгін сарыққанша ертеңге де қалдырсаңшы, қонағымыз тынығатын шығар,— деді Зиятдин күлімсіреп.

— Ол да бар екен ғой, қартайған адам мылжың келеді, кешірім ет, балам,— деді қария тіссіз аузын қайзалап.— Ертең ана қызыл тұсақты да, сары ешкіні де сойып, барлығы үшін той жаса, сөйт, қарағым!

3

Боран толассыз соққалы бүгін үшінші күн. Рашид тракторды майлап, баптап, жүк артқан жайма шанасын тіркеп жолға дайын отырған. Колхоз алған аялдама үйдің жалпақ нарында киімшең аунап, қолына түскен газет-журналдарды оқып тауысып, әбден зерігіп бітті. Көрші нарда боз көз Бекім бетін әрі беріп, бүк түсіп жатыр. Рашид жартылай еріген терезеден еңкейіп тысқа қарады. Шойын жолдың арғы бетіндегі биік пакауыз ап-анық көрініп тұр екен.

— Бекім, а Бекім, күн ашылатын сияқты, жүріп кетейік,— деді ол.

— Өзің жүре бер, боранға қақалып түзде өлер жайым жоқ, өлгің келсе өзің бар, — деді ашау теріс қарап.

— Өлім тура келсе осы нардың үстінде де алады. Менің шыдамым таусылды, — деді Рашид киімдерін жинастырып.

Вагоннан түсірілген су жаңа ДТ-ны тез от алғызып жүріп кетті. Байырғы станцияның тар көшелерінің бірінен соң бірінен өтті. Терезелері тастақ жерге неқ артқан, мыжырайған соңғы үй артта қалды. Кейінде тракторлар кәрінеді. Екі жүз шақырымдық ауылға жету үшін екі тәулік керек. Боран қайыра көтерілсе тіпті қиын. Әзірге марттың алдамшы ауа райы маужырап тұр. Аспанда асылып қалған алабажақ бұлттардың ар жағында күн көзі аспанды сызып барады. Боран сипап кеткен ақ далада ескі жолдың сұлбасы бірде кәрініп, бірде көрінбейді. Көз ұялтқан қарлы жазықтың алыс бір шетінде күрткік астында қалған ауыл түтіндейді.

— Апырай, бұл жақта боран осылай соғады екен-ау! — деп Рашид таңданып келеді. Трактор өзінің доғал тұмсығымен күрткікке тұқыра кіріп, жүгін ауырлай тартып қайта өрге тырмысады. Шынжыр табандар астында соқта қар жентектеліп күтірлеп жатыр. «Бұл күндерде Еділ бойында күн жылыды ғой. Сай-жыраларда көз жасындай мөлдір бұлақтар ағып, қар суы өзенге қарай лап қояды. Жартастарда, тау иықтарында жасыл шыршалар құлпырып сән түзеп тұрады. Алыс тайгаға кеткен аңшылар бірінен соң бірі келіп жатады. Рашидтың әкесінің тайгадан оралуы зор қуаныш болатын. Бұлғын, тиін, сусар терілерімен қоса үлкен аңдардың ірі бітеу терілерін де әкелетіні бар. Топырыш жирен бие ұзақ жүріске көнбіс, ізшіл болса да, қажып, теңселіп келе жатады. Қарт жирен биеге аяқ артқан пәнде емес. Өзінің рабайсыз жалпақ шаңғысымен қарды сықырлата жаншып, шаршап-шалдығусыз еркін жүріп отыратын. Бірде, дәл бүгінгідей жылдық күнде, әкесі таудан түсіп келеді екен. Аңға кеткелі екі айдан асқан еді. Балалар жабыла алдынан шықты. Әкесі ит терісі биялайын лақтырып тастап, әлеуетті қолдарымен бала біткенді төбесіне бір-бір көтеріп түсірді. Жасынан тайга кезіп жеке өскеннен бе, әке болып емірсіне білмейтін. Бертінде әкесімен аңшылыққа шығып, тайгадағы қыстауда кәсіпшілікпен айналысқаны бар. Ұмытылмайтын қызықты жылдар еді...»

Трактор жалпақ маңдайын ақшыл мұнар басып

жатқан батысқа беріп шапшаң жүріп келеді, көз байланғанша станциядан көп ұзап еді. Ат шалдырып аялдайтын емес, трактордың майын көріп бір айналып қарады да ілгері тартты. Қараңғыны қос жарығымен үңгіп, шеті-шегі жоқ мақпал түнге молынан кіре берді. Жол беті қатып, күн көзіне қабыршақтанған мұз қағанақтары сынып жатыр. Түннің қараңғысы сонша жарықтың жеткен жерінен арыны көре алмайсың. Тылсым бейуақ көңілін құлазытып, өткенді қайта есіне салды.

«...Орманды, таулы өлке, қызыл топырақты, шақатты жер. Егін өнімі аз, көлемі мардымсыз. Соғыстан келген соң тракторшылық мамандық алған Рашид сараң жерде сарыла еңбектеніп, тұңғыш мол өнім алды. МТС көлемінде бұдан артық бидай жинаған ешкім болған жоқ. Москваға көрмеге барды.

Соғыстан келгенде әкесі көп қартайып еңкіш тартқан екен. Сақалы қызыл буылдырланып, мұрны имие, қусырыла түсіпті.

— Ұлым, сені көрдім арманым жоқ, мына шаруаны енді өз қолына ал. Алыс тауларға кетіп, аңшылықпен айналысам. Ғұмырымның азғана бөлігін тау кезіп, орман аралап, алаңсыз өткізем,— деді. Әкесі мұратына жетті. Аңды ана кездегідей көп әкелмейтін еді. «Сол пақырларды аз қырдық па, таусылып та бітті ғой өздері. Енді оларды сақтау керек»,— дейтін. Қария елу жылдай орман кезіп, тауға шығып аюмен әлденеше алысып, аман қалып, сексенді жағалаған жылы өзінің ата мекені Қаршығалы тауында қаза тапты. Сол бір қайғылы кеш Рашидтің көз алдына қаз қалпында елестеді.

Іңір болатын. Қаршығалы, Қарабас үстінде көмірдей қара бұлт етпеттеп шөгіп жатқан. Тау сілемдерінің арғы бетінде найзағай сатыр-күтір үгетіледі. Қараңғы таулардың қуыс-қуысын шарпып, созыла ирелеңдеп барып жоғалған жай оты бірнеше секундтардан соң қайта тұтанып, тау қопарғандай күркіреді. Күн күркіреген сайын егіз таудың ұшар басы көрініп жоғалады.

— Астапыралла, өзің сақта!— деп шешесі үйеңкінің тамырындай саусақтарын жайып құдайға мінежат етеді. Бірақ кемпірдің тілегі қабыл болмады. Ертеңінде жай ұрып қаракөктеніп кеткен атайды оң жаққа арулап жатқызды. Рашид үшін өмірдегі ең бір қайғылы күн еді сол. Қарттың қазасынан кейін кемпірдің саушылығы кеми берді. Демігіп, желденіп алған сырыл-

дақ кеудесін сіңірлі қолымен басып ауық-ауық жөтелумен болды.

— Ұлым, сен әкеңе ұқсайсың, әкеңдей ұзақ жасасаң екен!— деп күбірлейді. Ана біткеннің дағдылы тілегі...

Қыс ортасынан аса механизаторлардың үлкен жиыны өтті. Обком өкілі белін қайыс белбеумен шарт бұған, төртпақ Хайнулов деген сөз сөйледі.

— Жолдастар,—деп бір жөткерініп, қырылдақ дауысымен төпеп кетті.— Қазақстанның орталығы мен солтүстігінде мыңдаған гектар тың жер жатыр. Қаққан қазық көктейтін құнарлы жер. Партия үндеу салып, бүкіл халықты тың игеруге шақырды. Бірінші кезекте партия мен комсомол мүшелері үн қосуға тиісті. Ие, солай...

Хайнуловтың көп сөзінен Рашидтің ұққаны осылар ғана.

— Біз шақыруды қарсы аламыз. Жашпай тың көтеруге барамыз!— дескен дауыстар жаңғырықты. Комсомол өкілі тілек білдірушілердің тізімін алып жатыр. Рашид бір қызарып, бір қуарып тұрды. Жалғыз ұлының көз алдында жүргенін бек жұбанып көретін анасын қалай тастап кетер. Партия шақыруы ше? Коммунист емес пе?.. Түнеріп көп тұрды. Жолдастары тарап болуға айналыпты. Жайдақ столға кең кеудесін төсеп Хайнулов көсілтіп жазып жатыр.

— Ал сіз не дейсіз?

— Жазыңыз мені де.

— Ұлым, жүрегің қалаған екен бөгемейін. Тәуір болсам өзім де барам сол жаққа. Әзірге мына қыздарыммен тұра тұрам. Оңай емес маған, қапаланбай аттан, ұлым!— деді анасы.

Қараңғы даламен үдере тартқан тракторлар керуенінің ұшар басында келе жатқан Рашид үнемі осылай ойлаумен болды. Әсіресе, анасын көбірек сағынулы. Қарындастары хатты сирек жазады. Жағдай жақсы. сауығып келеді деп қуантады. Туған жер, өскен ауылды ойлайды. Күндіз ауладағы көрі еменнің бұтақтарына қонып алып қарғалар қарқылдайды. Қара қораз ала-құла мекпендерін ертіп тынымсыз шұқынып жүреді. Бетін жел үрлеп бұжырлап жатқан шалшықтарда шымшықтар шомылып шыр-шыр етіседі. Мұндай күндері Рашид үйге кірмейтін. Айналаға аш көзбен қарап ұзақ күлімсіреп отырады. Ие, туған ауылда ерте көктем келді. Адамның бейкүнә жастық шағындай қызғылықты кез. Ақ кимешек жамылған сүйір таулар-

дың күнгеі күреңітіп, биіктерді иектей өскен жасыл шыршалардың арасында, тұман басқан сай-салаларда қара құрлардың ойнағы күн шыққанша құрылдап жатқан болар. Бетіне қызыл су жүрген өзендерде үй қаздары тербетіліп отырған шығар.

Рашид ауыр күрсінді. Айсыз аспанда қолмен ұшырып тазалаған тарының дәніндей сансыз жұлдыздар шашырап көрінеді. Батыста алыс іргелердегі көгілдір жұлдыздардың астында туған аулы ұйқы құшағында. Онда шешесі мен қарындастары бар, дос-жарандары бар. Онда қызықты балалық шағы қалыпты...

Түні бойы жүргенде бір елді мекен, бір адам тұрағы кездеспеді. Дала еркесі киіктер ғана жарыққа көлденеңдеп тұрады да, таңы жарқылдап шаба жөнеледі. Қардың өзіндей аппақ қыр қояндары көпке дейін ілгері озып шоқалақтап отырады. Рашид темекіні көп тартса да, ұйқы қысып қалжырата берді. Таңға жақындағанда ғана тракторын шетке шығарып, шалқаймаға сүйеніп ұйықтап кетті... Түсінде ауылын, әке-шешесін көрді. Қаршығалы биігінде әкесі мен екеуі келе жатыр екен. Қалың шырша арасынан дәу аю шыға келіп жармаса түсіпті. Әкесін басып алып шайнап жатыр. Мылтығы от алмайды. Қазықпен ұрса шыбын шаққандай көрмейді. Қысылып жатып оянып кетті, шалқайманың қыры қарақұсына батып қалыпты. Терін сүртіп жан-жағына қарады. Таң атып келеді екен. Алға түсіп Бекімнің тракторы жөнөп барады. Рашид бастаушының соңынан ілесті. Кейінде Зиятденнің тракторы да, басқалардан қалыспай келеді. Адамды жалықтыратын ұзақ жол көкмұздақтанып қатып жатыр. Алакеуімде көгілдір тартқан даланың бір шетінен еңбектеп күн шығып келеді.. Күннің бал түстес ақшыл-сары сәулесі шексіз далаға біртіндеп жайыла берді. Ойлы-қырлы қар бетіне күн көзінен көзге ілінбес ұсақ ұшқындар шашырайды.

Рашид тағы ойға батты. Зухра есімді сүйген қызы бар еді.

...Зухра ақ тушадай жұп-жұмыр бойжеткен еді. Әскерден келген соң достасып әбден жақын тартса да, үйлену жайлы ұсыныс жасауға бата алмады. Сөйтіп жүргенде қаладан оқу бітіріп келген агроном жігітке тұрмысқа шығып та үлгерді. Зухра тұрмысқа шыққан күні ешкімнің көзіне түспес үшін егістікке кетіп, оңашада еңіреп жылағаны бар. «Ие, құпия көз жасыңды қанша төксең де Зухра енді саған жоқ, пақырым, оны сен ойлап жілік майыңды тауыссаң, ол басқаның құ-

шағында. Енді одан аспандағы ай жуық. Тыйыл мына бейшара ғашықтығыңнан, болды, бітті. Осылай деп өзіне-өзі қайрат берсе де, Рашид көкке дейін оңала алмады.

Түс кезінде ауа райы тез бұзылды. Жел теріске ауып күшейе берді. Қатқақ жолды кесіп жаюу борасын бұрқады. Рашид қайран қалулы. Ертемен шуақ күндер бастала беріп күрт өзгерді. Қызық екен бұл жақтың ауа райы. Құрғақ панды кеміріп қойып отыр. Ыстық ассыз, аялдасыз, екінші тәулік бойы жүріс. Кешке қарай МТС орталығынан асатын шығар. Содан әрі бірнеше сағаттық жол. Жол... жол... Рашид өмір бойы жолдың үстінде, тоқтау да, тоқырау да жоқ.

Боран үдей салды. Іңірге тақау шарбақты ауласы бар қар басқан үйлерді артқа тастап далаға үдере тартқан Бекімнің тракторы тоқтай қалды. Жол аузында тізеден қарға батып екі қыз тұр. Бекім трактор есігін ашып:

— Жүр, Зәуреш, менің жаныма отыр, тоңдырмаймын, кабинам жылы, кейітпей жеткіземін, жүр!— деп қақылдайды. Жанындағы қыз бірдеңе дегендей болып еді, Рашид ести алмады. Бекім трактордан түсіп қызды қолтығынан ұстағанда, қыз сытылып шықты. Қайтадан жармасқан жігітті кеудеден итеріп:

— Мінбеймін, әне Рашид ағайдың жанына отырамын— деген дауысы естілді.

Зәуреш пен Маржанның МТС-тағы тракторшылар курсына тауысып ауылға қайтқан беттері. Зәуреш кейінгі трактордың кабинасына секіріп шығып жайғасқанша, ұйтқыған боран астында Бекім аңырып тұрып қалды. Сонан соң кесір қыздан тезірек қара үзіп кетпекке ниеттеніп, асығыс ілгері ұмтылды. Аспан мен жер жымдаса бірігіп алысты көзден жасырды. Ашық күндері қозыкөш жер алақандағыдай көрінетін көң жазық ақ шымылдық ұстанып сұлап жатыр. Жаңа трактордың өткір жарықтарымен жол нобайын тіміскілей қарап сақтана жылжиды. Қар трактор шамдарына баттаса қонақтап түк көрсетпейді. Кабина терезелеріне мұздақ тұрып қалды. Боранды түнгі дала өзінің азалы үнімен сыңсып тұр. Бірақ Рашидке жабығудың титтей де реті жоқ-ты. Жанында иық тақастыра бала көгер шындай сүп-сүйкімді бойжеткен отырған. Сыр мен дерматин иісі бар жап-жаңа кабинаға опа-далап иісі, қыз иісі жайылды. Зәуре топ-толық ақсиры кескіні төршіп күрең кірпіктерін боранды түнге қадап күлімсілейді.

— Зәуреш, қарның ашқан шығар, сәлем-сауқатым еді, — деп, Рашид тәттілерді алдына жайып салды. Қыз ұяла қымсынып қоңыр шоколадты жергегінен аршып алып кішкене қызыл еріндеріне қыстырып, білдіртпей толғады. Қой көздері әлдеқандай сырдың ұшқынын аңғартқандай. Осындай сыршыл көздер емес пе еді алдап соққан. Ие, көздер, көздер...

— Оқу қалай болды?

— Жақсы.

— Куәліктеріңді алдыңдар ма?

— Алдық.

Екеу ара сөз осымен шектеліп, көпке дейін үндеспеді.

— Трактор берді ме?

— Берді, ескі ДТ. Курсанттардың барлығына ескілерді берді, — деді Зәуреш. Рашид қазандай қайнап бұрқыраған түнге қарап:

— Жаңа трактор, осыны сен ал, ескісін маған берсін, — деді. Зәуреш жымиып күлгенде қызыл еріндерінің арасынан көбіктей ақ тістері көрінді. Рашид жарықты бір жағып, бір сөндіріп мазасызданып қалды.

— Лағып барады, адасты! — деп дауыстап жіберді де, кабинадан атып шықты. Кейінде келе жатқан трактордың жарығы алдында сұр көбелектей жалбалақтап Виятденге жүгірді.

— Көрдің бе, анау адасты, бетімен кетті! — деді Рашид дауыстап. Жылы кабинада келіншегімен маужырап отырған Зиятден серейген бойын сыртқа шығарып:

— Қара үзді, көрінбейді! — деді тесіле қарап.

— Не тұрыс, мен барам соңынан! — деп басқыштан өкіріп түскен Рашидке Зиятден ерді. Екі трактор шынжыр табандарымен күпсек қарды бұрқырата есіп, күртікке тұмсығымен сүңгіп кетіп, қайта шығып, шапшаңдатып ілгері ұмтылды. Тасыған судай ашпақ айдарын желкілдетіп жатқан дала бораны астынан Бекімнің көмескі ізі көрінеді. Күл арасындағы шоқтай болып өлсіз жарығы жылтырайды. Зиятден мен Рашид бар жүріске салып, «тоқта» деп белгі беріп қанжыға тақастыра жүріп еді, анау тыңдамаған соң озып шығып алдын орады.

— Тоқта, адасып өлемісің! — деп Зиятден қырылдап айғай салды.

— Адассам жөнімді өзім табам! — деп анау трактор терезесінен тұмсығын шығарды. — Жүре беріңдер, төбетше жетектеп алмақшысыңдар!

— Бекім, жындамба, ауа райы бүлініп барады!— деп Рашид дауыстады.

— Әй, қаңғыбас неме, жас өтештей қышқырмай әрі жүр!— деп қыздарға естірте былапыт сөзді келістіріп айтып салды.

— Ақымақ!— деді де, Рашид есікті тарс жауып, тракторды бір жерден шыр айналдырып, жүріп кетті.

4

Дайыр үйінен күнмен бірге шықты. Ұйқы қайдан келсін. Кезек күтіп тұрған істер қанша әлі. Тракторлар сапта, тіркеу саймандары дайын. Бірақ егін басындағы жалғыз баспананы борап басып қалыпты. Төбесінде құрғақ қалқан ербиіп көрінеді. Ішіне қар толған. Қыс бойы үйді жеке иемденген сауысқан ұзын құйрығын қисайтып ұша жөнелді. Сәкі төсеп, адамдар жатып демалатын нарлар жасаса, ортаға тамақтанатын стол қойылса, пешін жөндеп, терезелерін қымтаса, қабырғаларын ақтаса... Жұмысы тіпті көп-ақ. Бәрінен қинайтыны — тақтайлар. Тақтайларды қайдан таппақ? Ағаш тілетін ара баяғыдан жарамсыз. Ескі сарайдың еденін бұвып алса ше? Онда қай оңған еден болушы еді. Дайыр шала ұйқы болып қызарған көздерімен шығып келе жатқан күнге қарады. Күннің күлгін сары сәулесі күйеулі кескініне түсіп, бетін тас мүсіндей жылтыратты. Төбедегі үйір-үйір бұлттар күн сәулесімен құлпыра шешек атады. Жұрт әлі ұйқыда, қаймағы бұзылмаған әлі тыныштық. Үйлердің қарауытқан терезелеріне қарап Дайыр таңдайын тық еткізді. Нақ бір қан жайлаудағыдай бейқам жұрт. Тракторлар жанында біреу көрінеді.

Жақындай беріп Рашидті таныды. Күлімсереді.

— Жігітім, жұрттан бұрын тұрғанбысың?

— Ерте оянбай іс бітпейді. Жасымнан солай әдеттенгенмін. Мұнда халық көп ұйықтайды екен!— деп жез мұртының астынан ірі ақ тістерін көрсетті.

— Рас,— дей салды Дайыр.— Қалың қалай?

— Өте жақсы, өз үйімдей жайғастым, рахмет. Мынау ескі трактор Зәуреш қызға берілген екен, тракторға бірінші отырғандар түгіл мұнымен жұмыс істеу біз сияқты тәжірибелілерге де қиын. Моторын от алғызып тексеріп көрсем, кемістіктері толып жатыр. Кеңшілікте дұрыстап алмақ едім,— деді Рашид бастыққа түсіндіріп.

— Өзіңдікі жаңа емес пе?— деп сұрады Дайыр. Рашид көріне қызарып кетті де:

— Ол былай ғой, қызға өзімнің тракторымды бер-

дім. Мынамен далада тұрып қалса, не істей алады. Көктемнің бір күні жылға азық.— Рашид маңдай терін сүртіп шаруа адамының тілімен дәлел айтқанына көңілі демделіп қалды.

— Клапандарың көрерсің!— деп бастық кеңсеге қарай кетті. Рашидтің ту сыртында Зәуреш тұр еді. Комбизон киіпті, күлімсірейді.

— Аға, бекер-ақ әуре болыпсыз, мен өзім-ақ,— деді қыз тұтығып.

— Менің көмегімнен бас тартамысың?— деді Рашид таңданып.

— Жо-жоқ, о не дегеніңіз. Кеше жігіттер күліп, сіздің ағалық қамқорлығыңызды басқаға жориды. Қатты ұялдым. Әзірге өз тракторым өзімде болсыншы. Жүрмей жатса көмектесерсің!

— Солай ма, мейлің білсін, Зәуреш, бірақ тракторыңды көзден өткізіп, тексеріп берейін қарсы болмасаң.

— Рахмет, аға, екеулейік онда!

Зәуреш сақиналы аппақ саусақтарын қарамайға малып, гайканы бұрай бастады.

— Зәуре, а, Зәуре, сен бұған дейін колхозда не істедің?

— Сауыншы болдым, тың көтеруге жастар келіп жатқанда сиырдың бауырында отыруға ұялдым. Үлкен іске ат салысқым келді.

— Дұрыс қой! Дұрыс-ақ!

Рашидтің дауысы әлдеқайдан трактор астынан шықты.

— Апам тракторшы болғанымды ұнатпай жанжал шығарды, әлі риза емес,— деп қынжыла айтты қыз.

Рашид трактор астынан шығып, бойын жазды. Ұқыпсыз қондыра салған дөң мұрнына қарамай жағып алыпты. Қыз күлкісі келсе де күлмеді.

5

Жәпен дөң үстінде тұр. Ұзын шекпеншесінің өңірін ашып тастап, кеудесін желге тосқан. Жел жаяулай соғып, таңғы даладан өлі шөптің иісін, жер иісін жеткізеді. Қыстап шыққан шағыр жусан мен бурыл бетегені, еркек құрайды шайқайды. Іргені бауырлай шөккен зілдей қара көк бұлттың арғы бетінен көп күттіріп күн шықты. Бөрілінің сары дөңінен алғашқы бозторғай шырылдады. Өжет үнге таңданып тына қалған байтақ жеңістікке бозторғай біткен жабыла үн қосты. Ұйқы-

сынан оянған даланың үстімен қаздар қиқулап барады.

Берілі — дөңге өскен шоқ ағаш, ортасы талды, томарлы. Қасқырдың мекені болған деседі. Соқыр лпандар өлі бар. Осы жерден шексіз дала басталады. Сағым арасында шоқ қайыңдар малтып, жүзіп жүреді де, өрілей түссе көз тоқтатар бұлдырсыз дала — Ақсуат, Нарөлгенді басып Тобылға қарай шалқаяды. Құс қанаты талған қу медиен дегеніңіз сол. Тал түсте дала ақ дариядай жарқырап жатады. Ерке сағым дөң үстіндегі ағаш мұнараны ақырын шайқап тұрғандай болады. Кейде оны бел ортасынан қақ бөліп қалқытып әкететін сияқтанады. Беріректе дөңкиген үлкен сары обн бар. Оба үстінде былтырғы оңі тайған қызғылт сыбызғыны, жусан талшықтарын жел мұңды өуенмен ызың қақтырады.

Атай қызыл көздерін сол тұсқа салып ойлап отыр. Сары төбенің бұл жерде қашан пайда болғанын, кімдерді бауырына басып жатқанын ешкім білмейді. Жауына жерін бермеген батыр бабаларымыздың мүрдесі дейді қарт мақтанышпен. Жер болып кеткен ескі вирааттар бар. Бұл арадан өткенде Жәпекеңе әр ой келіп, өзінен өзі мұңға батады да, шала білетін «құлқуалласын» күбірлеп сақалын сипайды. «О, жарықтықтарым, бір кезде сендер де біздей едіңдер, біз де сендердей болармыз», — дейді. Сонан соң өзінен өзі есеп сұрап өткен ғұмырын шолып шығады. «Осы жарық дүниеде 80 жылға тақау жасап не бітірдің, тындырғаныңды айтшы, көрі шөңге?» — дейді. Тындырғаны көп екен. Адал еңбек етіпті. Өмір бойы игілікке ұмтылыпты. Ақылы бүтін, ары бар адам не істесе, бұл да соны істепті. Қарттық жеңгенше қолынан келген жақсылығын жұрттан аямапты, тағы не керек...

Жылдар өтер, жерге жаңа ұрпақ келер. Сонда осы дала еңбек еткен Жәпекеңдерді ұмытпас, мақтан етер. Жасында талай бетпе-бет келіп жеңе алмаған мыстан өлім соңғы кезде Жәпекеңді жағалатып жүрген сияқты. Жағалата берсін, тек далада бидай теңізі жайқалғанын көрсін. Ұрпағының жерге мықты қожа болғанын көрсін. Ие, осыларды көрсін. Сонан соң алам десең жан міне, деп өзі көсіліп жатуға бар. Өлмейтін адам жоқ. Өлмейтін — мына көк аспан, сонау заңғар биіктегі күн, мына таңқаларлық табиғат. Сонан соң, мәңгі бақи өлмейтін нағыз мықты бар, ол — халық! Сол халыққа көмегіңді тигізсем дейді. Жақында Дайырға кездесіп, қауқылдасып қалды:

— Жүр, кеңсеге кірейік, жұмыс бар, — деді қария

таяғын сілтей адымдап. Баспалдаққа жете беріп тымағының шаңын сілкіп, жоғары аттады. Аяқтарын жігіттерше нық басуға тырысып шоқалақтай көтерілді. Басқарманың кең столына жайғасып алып Дайыр Жәпекеңе қарады.

— Шырағым, маған жұмыс бер, — деді Жәпен таяғының ұшымен кілемнің қыртысын түрткілеп.

— Жан қинамасаңыз да жарайтын еді ғой, қария!

Жәпекең қызыл еріндерін қатулана тістеледі. Селеу сақалының етегі қыбырлап, тұтығып:

— Не дейсіңдер, Жәпен өлген адам ба соншалық?! Ғұмыр бойы тың жыртуды армандап келіп, енді бүкіл жұрт көтерілгенде кәрі төбетше үй күзетіп отырмақ па? Жәпенге солай істеу лайық па! — деп көздері қанталап, таяғын көтеріп алды.

— Жәпеке, ағатай, сіз ашуланбаңыз, қалаған жұмысыңызды алыңыз, мен жәй, нетіп... — деп Дайыр жік-жаппар болды.

Бөрілідегі жанар май мен техниканы тәулік бойы күзетіп, жарғақ құлағы жастыққа тимей зарығып отыруды қарт осылай сұрап алған-ды. Дөң үстінде соқа тіркелген көп трактор беттерін құбылаға беріп тізіліп тұр. Бәйгеге шабар алдында терін алуға қаңтарған сәйгүліктерге ұқсатты қария. Бәйге дегенде, ат иесінен кәрі көпшіліктің мазасы кететіні сияқты механизаторлардан бұрын Жәпекең алаң. Құс еттенген жіңішке мойнын созып, ұшуға тіленген кәрі бүркітше ауыл жаққа қарайды. Көкше мұнар арасынан ағараңдаған үйлер көрінеді. Кеуіп болмаған саздақ жолмен қорабы адамға толы машиналар ызғытып келеді. Күннің салқын сәулесі ылғалды далаға төгіліп тұр.

— Ие, сәт, сәтін бере көр! — деп Жәпекең іштей сыйынып, жасаураған көздерін алақанымен көлегейледі. Жігіттер қуана дауыстап өз машиналарына тарап жатыр. Алғашқы мотор ызалана, булыға от алды да, Бөрілінің сары жазығын ұйқысынан оятты. Сол-ақ екен, трактор біткен үдере үн қосып, жер қыртысы дірілдеп кетті. Қарт таяғын сермей тастап еңкелеңдеп келеді. Қырау шалған аппақ қабағын ашып алға қарайды. Тракторлар төбесіндегі мол түтінді таңғы жел айдап кете алмай шалқыға үйіріп тұр. Аупарткомның «газигі» тұрған жақтан үшеу шалға қарсы жүрді. Алдымен сәлем берген Рақымғалимен төс тақасып, басқалармен амандасып болып, бетіндегі терсең әжімдерді бойлай жылжыған көз жасын сүртті де:

— Іске сәт, алла жар болсын! — деп даусы бұзылып айтты.

— Жәпеке, осындайда адам жылай ма екен? — деп Рақымғали көгілдір мұртының астынан кіршіксіз тістерін көрсетті.

— Қуанышқа жылаймын, құлыным, мен қуанбағанда кім қуанады, дала менікі емес пе, — деді.

Рекең күліп қарттың құныс арқасынан құшақтап:

— Жәпен аға, дала сіздікі, оған дау жоқ. Осы қуанышқа атайтының жоқ па? — деді жасы кішілердің еркелігімен.

— Дұрыс, менің атауыма болады. Әбден жөн, үйде ақсарыбасым бар, соны бүгін-ақ шалып жіберейін, дәл бүгін осы ұлы істің үстінде, — деді қария.

— Бастандар! — деді Рақымғали Дайырды ақырын ғана жеңінен тартып.

Тракторлар басынан тасыған дариядай біртіндеп жылжи сөгіліп, тұрған жерлерінде түрендерін түсіре жөнелді. Алғашқыда тырағайлап шапқан бәйге атындай қалың шаңмен көк түтін астында бей-берекет араласып кетті де, ұзаған сайын қатарын түзеп алды. Отыздай трактордың тұтаса қозғалғанына қария есі кетіп тіссіз аузын ашып қалыпты. Өтіп бара жатқандарға тымақты басын иіп күбірлейді.

— Жәпеке, мен жүремін, — деді Рақымғали.

— Қарағым, айналайын, қазір біздікіне барасың, о не қылғаның!

— Жұмыс қой.

— Осыдан артық жұмыс бола ма!

— Барлық жерде де осы, бүкіл аудан осылай...

Қарт болдырған жылқыдай қалшып қалды да:

— Тұра тұр, асықсаң қызыл ісекті қосқа әкеп қазір-ақ бауыздап тастайын! — деді қалтыраған саусақтарымен шекпеншесінің түймелерін ағыта бастап.

— Жо-жоқ, рахмет, тағы да келем ғой, — деді секретарь қартты ренжітіп алам ба деп қысылып. — Тағы да келем, ақсақал!

Жәпен секретарьдың кішкене машинасын дөңнен өрі ұзатып салып, сөл күрсінді. «Адамдар мұнша неге асығыс жүреді? — деп басын қатырып ойлап алды да, шешуін тапқанына қуанып: — Асыққан жөн, өменде асықпай болмайды!» — деді таяғы мен жерді нұқып. Сөйтті де, ұйқыдан оянгандай көздерін бағжаң еткізіп аударылып тасталған тыңға қарады. Бір шетінен екінші шетіне асығыс адымдап, естірте санап келеді.

— Жүз аттам! Құдай-ау, бір айда жыртатынымыз ғой! — деді жанары жасаурап.

Қария тас мүсінше қозғалмай тұр. Көтерілген тың түп-түзу тартылып сары даланы қақ бөліп тастапты. Ұшар басы көк жиекке жебедей шаншылған. Сол тұстан, ауыр мұнар арасынан қара тракторлар тізіліп келеді.

— Бәрекелді, иә, сәт! — деп атай еңсесін сала қарады. Бөрілі үстіне салқын кеш түскенше осында болды. Бұйра шымның бетінде шұқынып жүрген қарақарғалар тобы қызарып, талаураған күн астына қарай берекесіз қарқылдай жөнелді. Шексіз аспанда шарқ ұрған көктем күні амалсыздан еңкейіп бара жатты. Кешкі қызыл шапаққа етегін малып қоңыр ала бұлттар ентелей төніп тұр. Күн бойы жұмыс істеген тракторлар ұзын көлеңкелерін ертіп қос басына келіп жатыр.

Күнұзаққы жұмыстан шаршаған Рашид қолын сүртіп тұр еді:

— Рашид аға,— деп Зәуреш тасадан шыға келді. Қолында бір шоқ дала қызғалдағы бар.— Алыңыз, жолыңызға гүл бітсін!

Рашид қып-қызыл болып кетті. Қалтыраған қолын апара беріп:

— Не үшін? — деді ақырын.

— Алыстан келген тың игерушісіз, алғашқы ізді дәсіз тарттыңыз, сол үшін! Барлық жастар атынан! — деді қыз, ашық ойнақы кескінмен.

— Құттықтаймыз, Рашид аға,— деп Зиятден, Маржандар жамырасып күлісіп жатыр. Рашид комбинезон жеңінен шығып тұрған қыздың ақборық қолына еріндерін тигізді. Сонан соң жер иісі, дала иісі аңқыған қызғалдақтарды мұрнына апарып:

— Зәуреш, қарындасым, көп рахмет, қарыздармын! Трактор дайын, от алғызып берейін бе? — деді.

— Жоқ, өзім де...

Мотор шапшаң тұтанып азынай жөнелді. Көрші тракторда Зиятденнің орнында Маржан отыр.

— Жолдарың болсын, қарындастарым! — деп Рашид қуана дауыстады.

6

Ерте көктем болса да, күн шілдедегідей ыси түсіп, сазы арылмаған салқын жерді бусантып жіберді. Кеңістікте будың көзге көрінбейтін жібек шымылдығы кіреу-келеніп тұр. Ғарыштың сонау төрінде ақ бұлттың майда жұрнағы ақырындап таралып барады. Аспан таңғажайып көкпеңбек. Беріректе қанаттарын дірілде-

тіп өз әніне өзі ұйып бозторғай жырлап тұр. Рашид трактор терезесінен кішкене құстардың есі кете ұзақ әндеткеніне қарайды. Қайтадан қаздардың тізбегіндей көп трактордың орта тұсында келе жатып алдыңғының соқасы астынан шоршып шығып, шалқалап құлаган қара шымдарға қуана көз тастайды. Ақтұмсық қара қарғалардың берекесіз тобыры қанжығаласа еріп келеді. Олар бусанған салқын жыртынды бетінен әлденелерді асығыс шұқып, ілгері ұмтылады. Тым жақыннан ұшқан әккі безгелдек қанаттары күмістей жарқылдап күн астына қарай ұзап барады.

— Ей, іші ауырған адамша неге тоқтай бересің? — деді Зиятден кабинадан басын шығарып.

— Айқайлама, мойның тым жіңішке, өңешің үзіліп кетер, — деді Бекім таңқы танауын зарлата сіңбіріп тастап. Мұрнына саусақтарының қарамайын жағып алып, трактордың бүйір тұсына үңілді. Кейінгілер құйрық тістесе тоқтап алдыңғының жүруін күтіп тиышсызданып қарайды. Жыртынды үстіне жем іздеген құзғын қарғадай талтаңдай басып тракторды айналып жүрді де қойды. Болмаған соң жігіттер жерге түсіп темекі тұтатты.

— Ей, сен өзің жұртты қаңтарып... — деді Зиятден тақау барып.

Бекім тұздай көздерінен ызғар төгіп:

— Немене, әдейі тоқтап тұр деймісің. Солярка жүрмесе түтіктің бойымен өзім жүгірмекпін бе? — деді. Зиятден Бекімнің кескініне қарап күлкісі келсе де:

— Жоқ-ау деймін, тексеріп алмайтын ба едің? — деп өкшелей түсті.

Бекім таңқия қарап:

— Кет осы жерден, Жәпеннің инелік қарасы, аузыңды бұзып жіберемін! — деді.

— Қойыңдар, не болды сендерге?

Рашид Зиятденді Бекім ұрып тастай ма деп шапшаң жетіп барды.

— Бәлебай неме, төбелеспекпісің, Зиятденіңмек қоса жастармын! — деді анау.

— Бекім, құтырғанбысың өзің. Онан да көмектесіп жібер демейтін бе едің? — деп жігіттер ұрсып жатыр.

Айғайдың үстіне келген Дайыр аттан секіріп түсіп, биік торыны тізгінінен тартқылай ұмтылды.

— Бұдан былай сендермен бірге істемеймін, жерлігің бар, қаңғырғаның бар аулақ кетіңдер! Естеріңде болсын, нормамды артығымен орындаймын, білдің бе?

Көресің сонда кімнің кедергі келтіргенін! — деген Бекімнің даусы естілді.

— Жігіттер, не болды не айғай? — деп Дайыр ентелей түсті. Отыз трактордың бір жерде жұмыс істеуі кедергілікті көп келтіретінін бұрын да байқап жүр еді. Мұндайда жолсыздыққа да, жалтаққойлыққа да орын табылып қалатын.

— Жігіттер, ертеңнен бастап звеноға бөлінесіңдер! — деді Дайыр.

— Сол дұрыс, бөлек кетем, Зиятденнен де, басқадан да екі есе артық істеймін! — деді Бекім өршеленіп.

Тракторлар қайта қозғалды.

— Көрсетемін сендерге кімнің кім екенін! — деп, Бекім боз көздерін алайта қарады да, мотордың соңғы қуатын сығып шығармақ болып, газды баса түсті. Трактор мұржасынан қошқыл қара түтін құсып қинала сүйреп келеді. Түрен тимеген дымқыл жердегі сары төмешіктерді ышқына асып түседі. Ауыр түрендер әлгі төмешікпені түп орнымен қопарып барады. Бекімнің шабдар жүзі долыра тершіп, шынжыр табандар астынан ақырын жылжып кіріп жатқан тың жерге қарайды. Рашид болыспағанда Зиятденді келістіріп соғып жібергісі келген. Ананың көлденеңдегендігі-ақ ызасына тиді. «Шайтан көбелектей Зәурешті төңіректеуін қайтерсің нәлетің! Еңсесін салып үстіне төніп тұрған бір пәле. Қыз әбден өзгеріп болды. Рашидке гүл тапсырып, ерлібайлыларша бір тракторға мініп бірлесіп кеткенін көрмейсің бе?» Бекім Нәубетжан бөлесіне айнымай ұқсаған таңқы танауын шүйіріп кейінге қарады.

* * *

Түстен кейін жел ауып, солтүстік іргеден, тап мұз мұқиты жақтан қардың өзіндей шаңқан ақ бұлттар сүйретіліп шықты да, кең аспанда аунақши жөңкіп бара жатты. Жүрдек жел жыртынды бетінен салқын шаңдақты қуалай жөнелді. Түбінен көктеп бурылдана бастаған бойшаң сары бетегені жапыра үрлеп ұйтқытып өтті. Айнала тез күңгірт тартты да, жел қатайып, қар ұшқындап тұрды. Кезек ауыстыруда жігіттер жазғы киіммен бүрсең қағады.

Рашидты Дайыр шетке алып шықты да Жәпен қарияның үйіне ертіп әкелді. Бәрі үнсіз отырып дайын шайды ішті. Сонсоң ғана Жәпен қария кеудесін тіктеп, жалбыраған аппақ қасының астынан тұнжырай қарап:

— Шырағым, берік бол, жазмыштың ісіне амал

жоқ, пешен қайтыс болыпты, алдынан жарылғасын, жаны жаннаттан табылсын! — деді мекіреніп.

Рашидтің кескіні сұрланып, сұмдық қорыққан адамдай көздері шарасынан шығып барады. Өкпе, бауыр, жүрегінің бәрі мұздап бүкіл ұлы денесі түгелімен қатып, сіресіп қалғандай қалшиіп тұр. Сақау адамдай қылғына:

— Қашан, кім айтты? — деп сұрады. Рашидке мұнысы басқа біреудің даусындай болып естілді.

— Таң алдында қайтқан екен, бүрсікүні жерлемекші, телеграммасы мынау, — деп Жәпекке шекпеншесінің ұзын жеңінен сүргылт қағазды шығарды. Рашид қалтыраған саусақтарымен телеграмманы ұстап шапшаң көз жүгіртті де, басын төмен тұқырып сұлқ отырып қалды.

Дайырлар Рашидтің жол жабдығын тез даярлауға кірісті.

7

Түн тастай қараңғы, аспаннан қалың бұлт арылмағалы екінші күн. Зәуреш күл беттеніп есіней берді. Күлімдеп тұратын мойыл көздері еркінен тыс жұмылып өбден мазасын алған соң, шетке шығып тракторды тоқтатты да, орындыққа қисайды. Қанша ұйықтағанын кім білсін, жалғыз қалыпты. Даланың алыс түкпірлерінде жылтыраған ұсақ жарықтар көрінеді. Жаңбыр өйнекті шөйіп тұр. Қыз көзін уқалап жіберіп жүріп кетті. Трактор терең жыртындыны жағалап зорлана сүйрейді. Ізді жиектеген шынжыр табандары жыртындыға тайып кете береді. Су жұтқан тың қыртысына ауыр түрендер терең тартып, мотор түтін атқылайды. Қарашілікке тірелетін жерде бұрыла беріп трактор бауырлап батып қалды. Шынжыр табандар бозғылт қою лайды сыпыра тырнап, қатты азынай жұлқып жылжи алмай тұр. Зәуреш ұйқылы көзімен байқамалты. Шілік іргесіндегі ащыға түсіп кеткен екен. Қол созымда биік қара талдар сары сабақтарын шайқап түнере қарауытады. Өлденелер қыбырлап қозғалып келе жатқандай. Есікті жуып алып ұсақ шоқтай жалтыраған трактор жарықтарына белгі бере бастады. Шамдарын жандырып-сөндіріп қалың қараңғылыққа атой салумен болды.

— Алақай көрді! — деді Зәуреш қуанып. Оқшаулау біреуі бері беттеді. Өткір жарықтары талдардың ақшыл бастарын шарпып, қалың жыныс арасын тінткілей

бастады. — Бекім ғой одан басқа кім болушы еді, — деп ойлады Зәуреш.

Трактор кейінірек тоқтап жарығын туралап қойды. Бекім айналаға анықтай қарап ысқырып жіберді.

— Зәуреш, сен болған соң келдім. Әйтпесе жұмысты тастап не сандалу. Өзің келістіріп-ақ батыпсың ғой. Маған жақындайтын жер қалмапты. Іріп жатқан ащы ми, не істейміз? — деп таңқы танауынан темекі түтінін будақтата шығарды. Жанары ойнақшып күлімсірейді. — Рашид үшін азаптанып күн-түн жұмыс істейтін не орның бар?

— Көмектесуге болмай ма?

— Көмектің де көмегі бар, ал сен...

— Ал мен?..

— Жақындасып барасың.

— Соны айтпақ үшін келіп пең?

— Айтса ше?

— Жәніңе жүре бер ендеше, көмегіңе рахмет! — деп Зәуреш есікті жауып алды.

— Зәуреш, ашуланба, мен сені қашаннан сүйсін ғой. Түсінсейші, отқа да, суға да түсуге бармын ғой сен үшін! Сенсіз маған өмір мына қара түн сияқты! — деді Бекім терезеден жалына үн қатып. Мұз көзі жіпсіп, шарасы жасқа толды.

* * *

Зәуреш шалқыған саз далада шапшаң алыстай берді. Өткір жарықтары жас көк пен өлі бетегенің үстінде үнсіз сырғып барады. Терістіктен сұп-суық жел есіп, қара түнек аспандағы құрым бұлттардың жыртығынан сап-сары ұшқын атып, дара жұлдыздар көрінді. Жауын шайып тазалаған әйнектен таң алдындағы қараңғы далаға тесіле қарап кімнің қайда жүргенін анықтағысы келеді. Ұсақ жарықтар жер түбінен сиқырлана жарқырайды. Тұрғандары да, жүргендері де белгісіз. Әйтеуір, Бөрілінің керемет кеңістігінде шашырап жатқан көп отты көріп қыздың ұйқысы ашылып кетті де, тұтқаларға тақау ыңғайлырақ жайғасып алып, шымды сықырлата қопарып, ілгері ұмтылды. Сазға батып текке өткен уақытының қарымын қайтармақ. Ұлы сәске болып күннің жылусыз сәулесі дымқыл далаға шашырағанда аңыз шетіне тоқтап, қосқа қарай жүрді.

Басқарманың машинасына бүйір тақастырып тағы бір көкқасқа «Победа» тұр екен. Көрсеткіш тақтадағы «Теміржанов Бекім 250 процент орындады» деген жазу

өшірілмепті. Дайырдың шаңқылдап қатты сөйлегені естіліп жатыр.

— Мақтанарлық-ақ еңбектендіңдер, жігіттер! Бөрілінің даласын бір айда түгел аударып шықтыңдар. Бұл дегеніңіз — адам айтқысыз ерлік іс. Иә, солай...

Бригаданың төрт көзі түгел көрінді. Жайдақ столдың арғы бетінде нақ төрде қоңыр қолдарымен столды ернеуінен сығымдай ұстап Дайыр сөйлеп тұр. Қақ жанында жасқылт ақ мұртына лайық көкше шәшін кейін қайырып, келісті, күлімден Рақымғали отыр. Рақымғалидан төменірек иқшыл сары, тап-таза кескінін төмен салып Рашид ойланып қалыпты.

— Жоғары шық, шырағым, уақыт тығыз, тоса алмадық, берірек өт, — деді Дайыр. Рашид басын шапшаң көтеріп алып кескіні қып-қызыл болып кетті.

— Жоғары шық, мына жерге! — деп орнын беріп, өзі жігіттердің арасына барып тұрды. Зәуреш жұмыс киімімен хатшыға тақрау отырғанына қысылып, төмен қарап ернін тістеледі. Кескіні отқа қыздырғандай.

— Жолдастар, қашан да жақсылық пен жамандықтың қосарлана жүретінін қайтерсің, — деп Дайыр сөзін жалғастырды. Сонау Қарашілікке қарай аңыздың ортасында қыртыстың бетімен сыдыра жыртып, жерді бүлдіріп тастапты. Аз ғана жер болса сөз де етпес едік, көп болғандықтан бүгінгідей салтанатта айтуға тура келгені. Сіздердің араларыңызда осыны істеген адам отыр дегенге жерді көзбен көрмесем нанбас едім. Амал не, жалғастырды. — Сонау Қарашілікке қарай аңыздың ортасында қыртыстың бетімен сыдыра жыртып, жерді бінен қайта жыртуға тура келеді.

— деді Зиятден дауыстап.

— Әрине, дұрыс емес! — деп қостады тағы біреуі.

Дайырдың қарасұр кескіні өрт соққандай.

— Осы жолсыздықты істеген адам араларыңда. Бірақ қылмысын мойындауға ерлігі жетпейді, — деп аласы аз қап-қара көздерімен әркімнің кескініне қадала қарады. Зәуреш еңбектес жолдастарының ұят жұмысына қысылды. Тракторшылар біткен осындай қиямет жалде еді. Рақымғали көпті көрген ақылды көздерімен көпшілікті асықпай шолып:

— Қалайда, жігіттер, мыналарың ұят іс болыпты. Басқа колхоз естімесін, мен айтпай-ақ қоярмын. Абзалы, өз қателігін көпшілік алдында мойындау да үлкен ерлік. Ондай ерлікті көре алмай тұрмын-ау, — деді.

Жігіттердің барлығы қызарған, қысылған, пыс-пыс етіп мұрындарын тартқылайды.

— Мен едім!

Зәуреш селк ете түсті. Жұрттан ала бөтен сорайып Бекім тұр.

— Мен едім!— деді ол — Зиятденмен серттесіп қалайда озам дедім. Оздырмады. Хайла істеуге тура келгені...

— Қылмыс екенін білдің бе?

— Білдім, бірақ серттескен соң..

Дауыл соққан ормандай толқыған көпшілік тына қалды.

— Е, е, сен мынадай екенсің ғой!— деп Дайыр кектене қарады.— Ертеңнен бастап ана жерді қайта жырт. Шығыны толық мойныңа қойылады, дұрыс айттым ба, көпшілік?

— Дұрыс, реті солай!

— Жазаға тартсандар да ризамын, мойныммен көтерем!

— Жазалау керек сендей арамзаны. Сенің сорақы ісіңнен бәріміз жерге кіре жаздадық!— деді кейінгі жақтан біреу кіжініп.

Рашид орнынан тұрды.

— Жолдастар, жазалауға да, айып тартқызуға да болады. Бірақ қылмысын қаймықпай мойнына алуды Бекімнен күтпеп едік. Ұсынған мойынды қылыш кеспейді. Бекім сотталмасын да, айып та тартпасын, бүлінген жерді жұмыс артынан жабылып жыртып тастайық. Өзіміздің жолдас қой, санасы болса түзелер,— деді.

— Ағайдікі жөн!— деді Зиятден де.

— Өздерің білесіндер!— деп Дайыр қағаздарын жинастыра бастады.

Бекім Зәурештің көзіне көрінбеу үшін дереу кетіп қалды.

8

Нәубетжан үйіне көңілсіз оралды. Жаздың ең қысқа түндері болатын. Шығыс жақтан, тым жоғарыдан шолпан жұлдызы құбыла жарқырайды. Ауыл сыртында еңісте жер бауырлағыш тұман шөгіп жатыр. Жылқылардың қатты пысқырыңғаны, құлындардың кісінегендері естіледі. Тік тұрып алдыңғы аяқтарымен сабаласып ойнаған тайлардың сүйір тұмсықтары көрініп кетеді. Қора айналып малдарын амандап шықты. Ауылдың әр тұсында иттер шабаланады. Ауылдағы ағаштардың жапырақтарын сылдыр қақтырып қоңыр

жел еседі. Бұл — көп ұзамай таң ататынның белгісі. Биік төректің ұшар басында бауырынан жарап ай тұр.

Нәубетжан насыбайы ернінен көсіп алып, атып ұрды. Ұзақ түкірініп болып, үйге ұрыша еппен кіріп төсегіне қисайды. Бәрін де ұмытып, тезірек ұйықтап кетпек еді. Өлгінде ғана біткен жиналыста қаралған мәселелер рет-ретімен көз алдынан өте бастады.

...Басқарманың кабинетіне халық лық толы. Дайыр қазымырлана сойлеп тұр.

— Пішен науқаны обден ақсап жатыр. Шұрайлы деген шабындықты тракторлар жусатып саялды. Шөп үйетін техника жоққа төн. Ал колхозшылардың кейбіреулері, атап айтсақ, — Нәубетжан Сағиев науқанға көмектесуден бас тартыпты. Еңбектеген жастан оңкейген кәріге дейінгі барлық колхозшылар шықпаса жүздеген гектар шөп суға тиіп, күнге күйіп құрып бітпек. Ал біздің азаматымыздың кескіні өлгіндей, — деп Дайыр маңдай терін сұртті.

— Нәубетжанның «Қызыл диқан» сияқты үлкен колхозға қалай бастық болғанына таңым бар, — деп аупартком секретары Рақымғали күйіне сөйледі. — Қоғам алдындағы борышын атамағанда, семьясы алдындағы борышын да түсінбеуі қайран қалдырады. Қыста өз қызының бақытына көлденең түсуі феодалдық әдет емес деп кім айтады. Күш-қуаты мольнан бола тұрып қоғамдық еңбектен бас тартқаны азаматтық түгіл, кешпес күнә екенін ұға ма өзі! Жұмыстан бас тартып, бригадирді тілдегені үшін Нәубетжан Сағиевке партиялық қатаң жаза беруді ұсынамын! — деді.

— Бұл жөнінде өзі не айтады? — деп сұрады бірі.

Нәубетжан жалбыр мұртын алақанымен сипап, тамағын кенеді:

— Жолдастар, былай ғой, — деді тұтығып, арасы алшақ кішкене көздерімен жұртты бір шолып. — Бір адамның соңына түсе берсе әмөнда осылай болады. Қатаң шара қолдануға қақыларыңыз бар, бірақ не үшін? Өз семьяма өзім қожамын ба, жоқ па? Қызымды кімге берсем еркім емес пе менің. Ал жұмыс дейсіңдер, осы колхозды қолмен құрып өркендеткен адаммын мен. Қартайдым, қуатым жоқ. Қарт адамды зорлап еңбекке қосу деген заң бар ма? — Нәубетжан пешек дақтары ақтадақтанып ашулана сөйледі. — Білемін, көптен-ақ мені қырға алып жүрсіңдер, қартайғанда соғтап тыңыңдар. Бір Нәубетжаннан осы елдің тобы азаймас, — деді.

— Сіз коммунистсіз бе, әлде молдасыз ба?— деп сұрады Рақымғали сұрланып.

— Коммунистпін, ақырына дейін коммунист болып қаламын!— деді Нәубетжан дағдылы өрлігіне басып.

— Жоқ, мына қалпында қала алмайсыз!— деп кесіп айтты аупартком қатшысы.— Сізді партиядан шығару керек. Менің ұсынысым осы.

— Нәубетжанның іссіздіктен молдаға еріп ауыл кезіп жүргенін көргеніміз бар,— деп кейінгі жақтан біреу Нәубетжанның арғы-бергі мінез-құлқын жеткізе айтты. Рекеңнің ұсынысы артығырақ болатынын ескертіп, ақырғы сөгіс берілсін деді.

Нәубетжаннан ұйқы әбден қашты. Қайдағы нәлет ойлар бірінен соң бірі келді. Рақымғалиға қатты өкпелі еді. Председатель болып жүргенде соңына жарық алып түсті. Жолсыздықтарын бетіне басып тұқыртумен болды. Науқаны жүрмейді, әскер семьясына қысым жасаған, қарттар мен балаларға, әйелдерге қол жұмсаған, колхоз есебінен өзі байып, шаруаны күйзелткен деп орнынан қуды. Сонсоң бұл жамбастап жатып алды. Тақуа шалдарды жағалады. Иә сөйтті..

Уақыт өтіп жатыр Нәубетжан кірпік қағар емес.

«Шіркіннің ұйқысының қаттысын қарашы!»— деп кемпірін күндеді. Ұйқы орнына ойлар, ойлар..

Бөлмеге таң жарығы түсіп, тораңғы бұтағының қисық көлеңкесі төр алдында ақырын қозғалып тұрды. Күн шығарда ғана көзі ілекті білем, оңбаған түстер көріп, бастығырылып оянды. Ұй-іші тастай қараңғы өрі салқын. Сипалақтап көп отырды да, насыбайын қыстырып, тысқа шықты.

— Опррой, жауын бола ма, күн қайнап тұр ғой. Сүйегімнің сырқырап кеткенін қарашы, түбі бір пәлесі болмай қоймас!— деп ыңқылдап төрт қабат көрпенің үстіне жайғасып алды. Қызыл кесені қыл-қысқа саусақтарына қондырып, шәйді үнсіз тартып отырды.

Сақып, добалдай үлкен меңі бар жалпақ сары беті тершіп:-- Жиналыстарың не қыл дейді?— деді.

Нәубетжан кескінін кіржитіп бір жері қатты шапшып кеткендей ықылық атып:

— Жиналыс жайлы білу қатынның ісі ме?— деп көздерін бақшаң еткізді.— Жұмыс істемейсің, жатып ішер жалқаусың,— дейді. Рақымғали соңыма түсуден таймапты, білгің келсе осы. Тағы сұрағың бар ма?— Атжалманның көзіндегі кірпіксіз кішкене қызыл жиек көздерін шақырайтып әйеліне тапжылмай қарады.

— Рас айтады, қатесі жоқ, не десе де орынды,— деді Сақып қыбы қанғандай нығырлай сөйлеп.— Бәрі өзіңнен!

— Ой не дейді-ей, мына нәлеттің қызы, мен не істеппін сонша?— деп Нәубетжан кесені итере салып тоңқалаң асырды.— Не істеппін мен, не істеппін?— дей берді жұлқынып:

— Жұмыс істемегенің өтірік пе? Рас. Жиналыста қандай айып тағылса бәрі рас. Жұртқа жексұрын болып отырған өзің, «Нәубетжан қырсық» деп ат қойып, айдар тағып жүрген жұртқа өкпелеймісің, өзіңе өкпеле!— Сақып айғай-шусыз жой айтып отырған соң Нәубетжан басыла сөйледі.

— Тойымсыз сойқанның қызысың-ау, не жетпей барады. Жинап алған аз ғана дәулет бар. Не ішейін, не киейін деп отырған жоқсың. Қартайғанда өгіз айдап, жер жырт деймісің?

— Аштан өлем деп отырмын ба, жұрттан ұят емес пе?— Сақып жаулығының ұшын көзіне апарды.

— Сүйексіздің қызының долысын қарашы!— деп Нәкең теріс қарап жатып қалды. Сол жатқаннан тұрмады. «Мен кіммін өзі?»— деп өзінен өзі сұрақ қойды да, жауабын таба алмай басы қатты.

«Өткен заманның да шетін көріппін. Ақ иық кедейдің бірі емеспін бе, Совет өкіметі ғой кісі еткен. Партияға өтерде не деп ант бердім, орындадым ба соны?»

Ел басына күн туған соғыс жылдарында жұрт сенімін ақтау орнына дүниеқоңыз атанып кеткенім өтірік пе? Қансыраған қатын балаға жәрдемдесу орнына қасқырша қарсы шыққаным қай қылығым. Жұрттың іші қалай жібісін маған. Қайта мен сияқты адамды соттатып тентіретіп жіберу керек еді». Ойы тұмандана бастады. Нәубетжанды екі милиционер қаумалап сөт алдына әкелді.— Азамат, Сағиев, қылмыстарыңды мойындайсың ба?— деген соттың сұрағына бейшара қылмыскер үнсіз бас изеп тұр. Тұла бойы қалшылдап, құнысып кетіпті. Бәрі рас, кешу етіндер дегісі келеді, үн шықпайды. Тілі байланып қалыпты.— Сот үкім оқиды!— деген дауыстан селк ете түсті.

— Уа, Науке, үйдемісің?

— Иә.

— Сақып скеуің де сенбілікке шығындар. Шәп үюге барамыз!

Нәубетжан жастық астынан шақшасын іздестірді. Ұлы сәскеде жұрт айыр, тырнауыштарын иықтары-

на салып пішендікке қарай кетіп бара жатты. Нәубетжан бір тостаған қымыз жұтып, қораның бір шетінен айыр, тырнауыштарды тауып, шаруақор көзбен айналдырып қарап болды да:

— Қатын-ай, барайық ісіңді кейін тындырарсың,— деді.

* * *

Күн бірден ысып жүре берді. Таңертеңгі дымқыл ауа мөлдір сағымға айналып, жосып жөңкіле бастады. Өлеңдіге қарай шұбырған аттылы-жаяулылардың соңынан ілесіп Сақып пен Нәубетжан келеді. Нәубетжан шаңдағы бұрқылдаған жолға насыбайын шырт-шырт түкіріп асықпай басады. Күн астында сұлап жатқан жасыл дала да, бозғыл аспан да, жанды-жансыздың барлығы да дағдысынан өзгеріп сүйкімдірек болып кеткендей. Әрқашан шотаяқ сөзімен сайтанын ұстататын Сақыпқа да іштартқан ыңғай бар. Ат шаптырым құрғақ көл Өлеңтінің бетіндегі қалың пішеншілерге келіп қосылды. Пішендікті жолақтаған шөп кірелеріне жетіп Сақып тырнауышын жерге қойды.

— Осыдан бастап кірісіп кетейік!

— Жоқ, қатын, атама, тамам әйелдің арасында жүре алмаспын, маған маяшы болу лайық шығар.

— Онда жігіттермен тізе қоса қимылдау да оңай соқпас, осында қалсайшы, шалым!

— Жоқ,— деп Нәубетжан айырын иығына салып жүріп кетті.

Шарланған денесі қызуымен ештеңені сезер емес. Тер моншақтап, деміге қимылдайды. Жас жігіттерден қалыспай төбеге пішенді түйдектете әперіп жатыр. Көлеңке табан астына жасырынған талтүсте жігіттер асқа отырды да, Нәукең мая түбіне қисая кетіп, ұзақ тосты.

— Уа, болсаңдаршы, түге!

— Апырай, тыңғылықты бригадирдің қолына түскен екенбіз!— деп күліседі маяшылар.— Төрт маяны ұштап, бесіншіні іргелеп қойсақ та бұл шалдың арыны басылмай-ақ тұр!— деседі.

— Жұмыс істемеген құмжілік адам ғой, ө дегенде шыдатар емес!— деп күліседі.

Ымырт жабылғанда Нәубетжан түкті кеудесін кешкі қоңыр желге тосып жан шақырды. Арыншыл атқа қамыт кигізгендей күнге құрап қалған көйлегінің жағасына басын сұта алмай өуреленіп тұрды.

— Ертең де осында сенбілік пе?— деп сұрағандарға:

— Өзім ертең де осында болам!— деді Нәубетжан.

9

Жаздың ең бір құрғақ кезі. Тамшы тамбағалы қанан. Күн көзі ертемен талаурата шығып, шапшаң көтеріледі де, шексіз аспан кеңістігінде шарқ ұрып, тас төбеге келгенде өртеп жібере жаздайды. Жан иесін төубесіне келтірейін дегендей көпке дейін шаңқай түстен аумай күйдіріп тұрып алады. Мұндайда тіршілік біткен көлеңке іздеп жан сауғалайды. Байтақ жыртынды үстінде боаша құйын дөңгеленіп кезіп жүреді. Құйын ірі мақұлықтай ұлпа құйрығын сүйретіп алыстай түседі де, жиектегі молдір сағымға тоғытылып көрінбей кетеді. Ізінше басқасы тіріліп алғаш бір орында шыр айналып көпке дейін күйбеңдеп жүріп алады. Сонан соң үлкейе, қомақтылана түсіп жылжи жөнеледі. Осындай біреуі әдейілеп келіп Зәурештің тракторын ұйпалақтап өтті. Сап-салқын сұрғылт шаңдақ ашық терезеден лап қойды. Қыз есікті жауып алды. Желдеткіште тыныс болар емес. Аспаннан күн, төменнен мотор, екі тандырдың ортасында шуырылып келеді. Денесіндегі барлық ылғалы термен шыққандай, ерні кезеріп кетті. Құрғақ далада мөлдір дариядай болып алдамшы сағым жарқырайды. Құйын жайлаған жыртындымен шектесіп аптап астында тың дала жатыр. Ақ селеудің әбден пісіп жетілген шағы. Дала бетінде ғажайып күміс жамылғы толқиды. Трактор шынжыр табанымен ақ селеуді жаншып, соқамен аударып тастап келеді. Радиатордың қақпақшасынан бу атқылап әбден қызған соң Зәуреш тракторды сөндіре салды. Айналага ұлы тыныштық орнады. Судың сақырлап қайнағаны ғана естіліп тұр. Қыз ақ селеудің сыбдырын тыңдап қисайып жатыр. Жел дейтін жел де жоқ, ыстық леп қана ақырын желпиді. Тал түстегі өлі дала да қыбыр етпейді. Қатерлі үнсіздікті бұзып жақыннан көк қасқа шегіртке шырылдап қоя берді. Серке сан шегірткені ұстап алып алақанына тұрғызып қарамақ еді. Қияқты аяғымен тебініп қалып секіріп кетті. Бетеге түбінде бейнетқор құмырсқа құрайдың сынығын сүйретіп барады. Дала тышқаны түкті тұмсығын көрсетіп жоғалды. Безгелдектер мен бөденелер, бозторғай мен кекіліктер ұя басып ұрпақ өргізулі. Әр қайсысының өздерінше қам-қаракеті бар. Тілсіз дала үстінде кенет бозторғай шырлап қоя берді. Дағды бойынша екіншісі, үшіншісі

көтеріліп, ыстық ауада әндерін қысқа қайырып тына қалысты. Қарашіліктен жұлындай жіңішке түтін аспанға шаншыла көтерілді.

— Өрт!

Шап-шағын болып дөңгелене ойнаған ақшыл түтін дереу қарақошқылданып зорайып алды. Шаңқай түсте жаяулап қана үрлейтін дала желі қас қылғандай күшейіп, үлкен өзекке тиген от жолындағының бәрін жалмап, құртып ыққа қарай тоғытылды. Қурап жатқан өлі қорда қуана жанып, талдар мен шіліктердің бірінен соң біріне шапшаң секіріп түсіп, жүрдек жүріске салды. Құп-құрғақ найза томарларды мүгімен қоса күйдіріп, бойшаң қызыл жалын еркелей ойнап, түтінмен араласа ұмтылды. От аласа жас қайыңдардың діңіне өрмелеп, жапырақ арасына қып-қызыл содырлы тілін сүйреңдетіп болып асығыс төмен сырғиды. Әлгінде ғана сыбдыр қаққан жасыл желегі жидіп түсіп, қап-қара күйік бұтақтары тұрды сидиып. Апат сұрапыл екпінмен көкбуырылданып толыса бастаған егінге қарай ақтарылды.

Зәуреш егінмен екі араны бөліп тастау үшін бар жүріске салды. Түтін арасынан үркіп шыққан бұланның дәу бұқасы тарбақ мүйіздерін шайқап пысқырынып өтті. Көктемде өзі батып қалатын ащының тұсынан соқаны түсіріп, түтін арасына сүңгігенде ештеңені көре алмады. Шашалып, булығып қалмас үшін демін ішке тартып, газдың тұтқасын сілкілей баса түсті. Демі таусылып талықсып барып арғы бетке шықса түтін сол қалпы ілгерілеп барады екен. Күйіп тұрған ыстық ауаны қомағайлана жұтып өрттің алдын орай қайта кірді. Булығып соңғы демі таусылып бара жатса да, есінен танбауға тырысып қос тұтқаны сығымдай түсті. Бір кезде трактор маңдайы қатты соғылып тұрып қалды. Қабырғасын от қарып бара жатқанын сезіп кабинадан секіріп кетті де, есі ауысқан адамша жүгіре жөнелді. Рашид қызды ұстап алып лаулаған көйлегін қақ бөліп лақтырып жіберді. Зәуреш шырылдап алас ұрды. Күйген денесі қаракөктеніп кетті. Рашид өз көйлегін шешіп қызға жапты да:

— Зәуреш, айналайын, шыдашы!— деп қинала жалынумен болды.

— Трактор қайда, егін қайда?— деді қыз сандырақтап.

Түтін тез сейіліп толастай бастады. Таяқ тастамда сүзіскен өш бұқаларша тіресіп екі трактор тұр. Екеуі

де сөніп қалыпты. Өрт Зәурештің алғашқы жолынан аса алмаған екен. Жыртынды шетінде бықсып жанып жатыр. Қайтардағы ізі жанаса түсіпті де шетке жақындаған сайын бірде ішке кіріп, бірде сыртқа шығып ауытқып отырыпты. Жүасып қалған көгілдір түтін қалың ерліге жер бауырлай жайылып таралып барады. Өзектің қордасына тиген от жануға жарайтын бір бұта, бір қурайға дейін қалдырмай асқан ұқыптылықпен жалаңдай кезіп тіптікілеп жүр. Күйік шалған аласа қайыңдардың басынан ұсақ қызыл шоқтар секіріп түсіп жатыр. Тракторлар от алған өзекті айнала жыртып жүр еді. Жалынның өзіндеі алқызыл өрт машинасы Зәурештің жыртындысын бойлай су шашып барады. Аспанда іркіліл тұрған ауыр түтін астынан вертолет шыға келді де, күңгірттеу жасқылт бауырын көрсетіп айналып өтті. Сиырдың тіліндей жіңішке есігінен Рақымғали түсіп, шапшаң бері жүрді.

— Зәуреш қайда?

Зәуреш Рашидтің сүйемелдеуімен зорға тұр еді. Рашидтің де мұрны шаршылып, беті ісіп күлгінденіп кеткен екен. Сығырайған көздерімен жұртқа қарап:

— Зәурешке жәрдемдесе көріңдерші! — деп жыламсырайды.

Бекім ауруханаға ертеңінде сәске кезінде келді. Эфир мен хлорка исі аңқыған кең дәліздерде дағдылығы тыныштық бар. Иесіз үйдей тұнжырап тұрған аурухана табалдырығын аттап бөгеліп қалды.

— Сізге кім керек?

— Кеше вертолетпен жеткізілген қызды көруім керек еді.

— Дәрігерден ұлықсат сұрайын.

Шұжықтай жұп-жұмыр сестра іле оралып:

— Кіріңіз, — деді.

Қыз ешкінің тұяғындай өкшесімен тырс-тырс басып шапшаң алға жүрді. Бөлмеде шүберекпен танулы біреу жатыр. Көзінен басқа түгел таңулы.

— Зәуреш, тәуірмісің? Бекіммін гой, хал білуге келдім, — деді ұзын бойын доғадай иіп.

— Шүкірмін, рахмәт! — деді Зәуреш аузын ақырын қозғап. Бекім оқелген сусын мен тоттілерін жанына қойды.

— Сусын ішсеңші!

— Жоқ, кейін.

— Жолдас, науқасты көп мазламаңыз!

Бекім жалт қараса, танал дәрігер тұр екен.

Қызарып кетті де, сыртына жасырған раушан гүлін аурудың бас жағына елеусіз тастай салды.

Дәлізде дәрігер қолын Бекімнің иығына салып:

— Жігіт, титтей бөгелші! — деді.

— Иә.

— Қыз қалыңдығыңыз ба, әлде келіншегіңіз бе?

— Екеуі де емес, еңбектес жолдас қой.

Дәрігер қулана күлімсіреді.

— Есеп емес, терілері қатты зақымданыпты, жағдайы ауыр, — деді еріндерін қинала шөп еткізіп. — Сіздердің көмектеріңіз керек.

— Мен бөріне де дайынмын!

— Күйікке жамайтын тері табылмай тұр.

— Мен берем! — деп салды Бекім.

— Берудің де беруі бар. Сізден операция жолымен теріні сыпырып аламыз. Ауруханада жатып ауыр науқас халін кешесіз, осыған риза болсаңыз ғана, — деді.

Бекім құрбақаның аузындай үлкен аузы жайыла түсіп, танауын тартқылайды. Әлгінде қызарып тұрған кескіні солғынданып еліктей боп-боз болып кетті.

— Жо-жоқ мен жұмыстамын ғой.

— Жұмыста болсаң, бюллетень жазамыз, еңбегің жүріп жатады.

— Жо-жоқ, ме-мен...

Бекім тұтығып шегіне берді. Дәрігер титықтаған қалыпта аяқтарын сүйрете басып кабинетіне қарай кетті.

* * *

Зәуренің ісігі қайтып жарық дүниеге ашық көздерімен анықтап қарайтын болды. Ауруы саябырлап тыныштық ала бастады. Бас көтеруге, қозғалуға тыйым салынған еді. Бөлменің кіршіксіз төбесіне қарап ұйқылы-ояу жатты. Көзі ілініп кетсе от селін кешіп, күйіп-жанып оянады. Тағы да сол жансыз аппақ төбе. Біреу бетіне төніп тұр. Кескіні адам шошырлық қара қотыр, тістері ғана ақ.

— Зәуреш, танымсың мен ғой мен...

Қыздың мойыл көздері бақшаң етіп қарай қалды. Апатты күнді біртіндеп есіне түсіре бастады. Трактор соқтығысқанда секірді ғой. Оттан арашалап өа көйлегін жапқан кім еді сол? Ол болмағанда мүлдем күйіп еді-ау! Сол кім? Вертолетте де жанында отырды ғой!?

— Мен Рашид ағаңмын!

— Рашид дейсіз бе, апыр-ау. Сізге не болған, айналайын ағатай-ай, — деп қатты қиналып кемсеңдей берді.

— Саған терімді бере келдім. Менің бетім ғана, өзге керім аман, — деді Рашид.

— Апырай өзің де зорға тұрсың ғой!

— Оқасы жоқ, бәтім сауыққанша аяғым да жазылады. Бәрібір жату...

10

Дала үстімен жүрдек жел жосып, кірлеген лао бұлттарды айдап кетіре бастады. Шұңғыл тартып мөлдіреп тұратын тоқонар аспан аласарып берілей түсіпті. Шыратыла жөңкіген өңсіз бұлттар қарауытқан орманның кетік төбесін сүйкеп өтіп, әлдеқайда оңтүстікке қарай асып көтіп жатыр. Жауын адарғының жібіндей тарамдалып төгіліп келеді. Нәубетжан ашулы мысықша пысқырынып қалып тебіне түсті. Нәсер егін шетіне жетпей құйып, қалың селден ештеңені көре алмай қалды. Әлгізде ғана лашық үйдей қарауытқан бұқалар сазға батқандай аласарып бұлдырап көрінеді. Жолбарыстың жоғымдай жолақтанған егін дестесін рабайсыз үлкен аяқтарымен жаншып жүр.

— Өтеңе нәлет, завферма, түбіңе жетейін сенің! — деп долыра сөгініп барады. Бұқалар үлкен бастарын бұрып дызылдақ шалға таңдана қарады да, саз кешіп кете барды. Нәубетжан ашуы асқынып, атын текіреңдетіп тағатсыздана қамшы сермеп келеді. Шайпау мінезді жас бұқа жылтыр тұмсығымен жер иіскеп, іркілдеп жатқан бидай дестесін таршып лақтыра бастады.

— Қап, қаскүнем ит-ай, егінді құртты-ау, мына ала өкпе келгірі! — деп құр шабынғанымен, жақындай алмады. Сонадайдан шыр-шыр етеді. Құтырынған келже бұқа қанталаған көздерімен кектене қарап жібек әуке-сін толқытып тұрды да, асықпай ауылға қарай кетті. Нәубетжан завферманың үйінің терезесін қағып:

— Ана қарасаң келгірлерінді ендігері егінге жіберсең опшым, менен жақсылық күтпе, білдің бе?! Әктіңді салам да берем! — деді. Үйден жүгіре шыққан бетін шешек кеміріп тастаған зор жігіт танауы шырылдап:

— Сен шайтанның қуыршағы, өкіреңдеме өйтіп, ол күнің өткен! — деді. Нәубетжан атын тебініп жігітке жаңталаса айбат шегіп:

— Өткен жоқ күнім, мен бұрыңғы Нәубетжан емеспін, басқамын! Кім қоғамдық дүниеге азияның тигізсе, жақсылық күтпейді менен! — деді шөңк-шөңк етіп.

— Ойбай-ау, өзің істемеп пе едің кеше! — деді анау өнді зілдене сөйлеп.

Нәубетжан әрі қарай салғыласуды доғарып:

— Ақымақты жыртпайды да, сеппейді де, өзі шығарды деген осы екен-ау! — деп мызыңдай сөйлеп кете барды. — Ақкөз неменің сөзін қарашы-ей.

Жауын құйып тұр. Нәубетжанның кебенек шекпенінен су өтіп, мойнына сорғалады. Жалбыр мұрты ұйпалақтанып, кескіні қуарып кетіпті. Қалтырай тоңып үйге байбалам сала кірді.

— Бұл көзің шыққыр қу құдай, аспанның бір жерін байқамай тесіп алған шығар. Жауын жауғалы бір жұмадан асып кетті. Сарылдап құяды да тұрады. Егін болса анау жиналмай жатқан. Сақып, а, Сақып, о перінің ғана баласы! — деді.

— Байғұс-ау, маған не қыл дейсің! — деп ернін сылп еткізді әйелі.

— Тарт мына етікті желкелігінен, сіресіп шықпай жатқанын көрмеймісің! — деді ыңқылдай сөйлеп. Сақып шалының жаңбырдан басқа да бір ноян кейістігі барын аңғара қойды да, шешіндіріп, киімдерін пешке іліп, шәйін аузына тосып жатыр. Нәубетжан шәйді үнсіз ішіп кішкентай қызғылт көздерімен терезеге қарады. Жаңбыр маңдайшаның балшығын шәйіп, әйнек шыныларын сағалдай ағып тұр. Ысылдаған қатты екпіні естіледі. Торанғының сұрғылт бұтақтары нөсер арасында қыбырлап қозғалады.

— Айдаһардың ысқырығындай екпінін қарашы көпірдің! — деп күңк өте қалды.

— Сұмдық тіптен! — деп қостады Сақып. Нәубетжанның маңдайынан тер білінген соң аздап сөйлеуге ықыласы түсті.

— Жоқ-ау, әбден ызамды келтіргені. Сиыр пермесінің бастығы айран көзді айтамын-ау. Кешегісі кешегі, бүгінгісін қарашы, мына қан жауып тұрғанда онсыз да сорлап жатқан егінді жаншып кетті. Қайран егін-ай, арамға шыққан есіл еңбек! — деп сақалын сілкіп, басын ызалана шайқады. Байбалам салғаны кешегі екі бұқаның жүгенсіздігі екенін Сақып енді ұқты.

— Балшыққа тілерсегінен батырды-ау егінді, о, ала өкпе келгірлер-ай! — Нәубетжан үнсіз шай ішіп отырып, шалық соққан адамдай кенет селкілдеп күлді жіберді. — Осы жұрт ойына келгенді істеуге құмар-ау! — деді көзін сүртіп. — Бөрілінің мына біз жақ беті бар ғой, — деп үйдің бұрышына қарай қолын созды. — Сол жерде жығылып қалың егін жатыр. Мұртын сазға малған бидайды көрсең ішіңе пышақ сұққандай боласың!

— Оны кім шапқан?

— Бояушы дегенге сақалын бояп білгішсініп түпке жеткен Дайыр. О заманда бұл заман егінді дестеге жыққанды кім көрген. Кілкіп тұрған қылмыс мынау!

— Қойшы, жеке сұрын боларсың, бастықтар өздері біледі. Сенікі қанша жұмыс?

— Менің неге жұмысым болмайды. Колхоздың іргесін қалап, өркендеткен кім екен. Бастық болса қайтейін, кеше менен қалған. Жоқ-ау, білгішсініп мұрныңды шүйіресің келін. Қатынның миы жететін іс не осы? — Нәубетжан осылай деп қатты сөзге келіп қалды да, даусын босаңдате түсіп: — Дайырдың қорлығы өтті, бәтшағар, Жоппеге жол беріп қызымды алып қашты. Сол қорлығы аз ба маған! — деді.

— Қой, шалым, Дайырды кинолама!

— Енді кімді кинолаймын? Дайырге арқа сүйемесе Жәппенің ынжық билесінің қолынан келер ме еді. Осы ауылда жалғыз қаймығатыны мен едім, ақыры маған да салды ауызды. Жамбасқа алып соғатын ыңғайы келіп тұр. Керек болса, жаңбыр астында сұлаған егінмен-ақ түбіне жетемін.

Сақып айтыса берудің пайдасыздығын түсіне қалды. Келер күні жауын тоқтады. Нәсер жүзін шайған күзгі аспан көгілдір тартып тазарып шыға келді. Төменде қоп-қою тұман жайылып жатыр. Күн іргедегі жібек бұлттарға шырматылғандай көп кідіріп барып шалқая көтеріліп кетті. Тап-таза аспан жүзінде бөгетсіз шарлап көктемдегідей қыздырып жіберді. Жоғарыдан қараша қаздардың қиқуын естіп Нәубетжан аспанға қарады. Қарашалардың ұзын тізбегі ыдыраған арқандай шұбатылып батысқа қарай тартып барады екен. Күз ұзақ болар деп көңілі демделіп, шырт түкіріп тастады. Комбайндар жылжып жүре бастаған егістікке бұқалардың бүгін келмегеніне мың шүкірлік етіп, ердің басына шақшасын соғып насыбай атты да, сазға батқан дестелерді көре кетуге ықласы ауа берді.

Күн астында алтын түстес егістік жатыр. Бір жұмалық нәсердің мол ылғалынан дала мұнартып тұр. Тағы да жаңбыр жаумаса жарир деп Ноукең нықтарын кінәдатып қояды. Қызы мен күйеу билесін көруге құлық болмаса да, бауланған бидайдың бір ұысын ала кетіп Сақыптың көліп шұқымақ. Күріп сықырлатып солай қарай жүрді. Дөстегі шетінен тартып жұтып келе жатқан Зиятдөнің комбайнының алдына шығып бүктеулі қамшысын егінге қояды. Миржан тракторды кілт

тоқтатты. Нәубетжан атын қаңтара салып тез басып жоғарыға шықты да, күйеу баласының сәлемін алмастан бункердегі бидайға қолын көсеп жіберді. Ұп-ұсақ мұжық тістеріне салып толғап көріп, Зиятденге қарады.

— Қарағым-ау, қандай таза бидай мынау. Шіріп кеткен екен десем қыл бабында ғой! О, құдай тоба, құлақ естімегенді көз көреді деген осы,— деп басын қалтаңдатып, есі шыға таңданып тұрды да, алқа бел қараға мініп ауылға қарай шаба жөнелді. Жаратылысынан шабысқа деп тұмаған сорлы жабы топ-топ құмалақ атқытып тырбаңдап келеді.

— Қартаң шірігір доңыз! — деп шәңк ете қалып тебіне түседі. Нәубетжанға салса құстай ұшуы керек еді.

Рашид комбайн штурвалын қозғап қойып арғы-бергісі азайып, қусырылып қалған, күреніткен бидай арал шасына қарады. Комбайн біткен теңізде толқын шайқаған кішкене сұр кемелердей болып жылжып барады.

Рашид тағы да Зәурешті ойластырды. Соңғы кезде оны жиі ойлайтын болып алған. Ауруханада ұзақ жатып қалғанына қынжылады. Ол болса Бекімге ұқсап тасыраңдамай сыпайы қалпымен көп іс тындыратын еді. Рашидтің қуанышы — берген терісі қызға үйлесе кеткені болды. Жидіп, жалаңаштанып қалған күйікке жапсырған бәтен тері салған жерден-ақ жерсініп тез жабыса бастады. Рашидке де оңай болған жоқ. Адамның терісін тірідей сыпыру жап-жақсы іс емес екен. Шыдап бақты.

— Жігітім, тіптен қайсар екенсің, қыз үшін әлімге де барарсың! — деп сестра күліп еді. Рашидтің құлағы қып-қызыл болып кетті.

— Сүйгенсің ғой тегі, шыныңды айтшы! — деп тақымдайды анау.

— Жоқ-жоқ, қарындасым ғой. Еңбектес жолдас! — деді Рашид сасқалақтап.

Комбайн бункері бидайға толды. Машина алыста көрінеді. Түлкінің құйрығындай ақшыл шандағын сүйретіп, туралап салып келеді. Рашид ықтап тұр. Мұрнына аурухана иісі келгендей болды. Иә, ол дәлізбен әлденеше жүріп түкпірдегі бөлме есігінде ұзақ тұрып қайтатын. Алғашқы апталарда Зәурешке жібере бермеді. Қыз көбіне масахана астында жатты. Отқа шарпылған денесіне киім тигізу мүмкін болмайтын! Соңғы күні есік алдында дәрігер кездесіп қалды.

— Қарындасым еді, көріп шығайын, ертең үйге қайтам ғой, — деді Рашид қыздың қотырлана бастаған кескініне үңіліп:

— Зәуреш тоуірмісің?— деді. Жауап орнына қыз аппақ тістерін көрсетті.

— Рашид, ағатай, жақсылығыңды немен өтер екенмін?— деді көздерінің шарасы жасқа толып.

Рашид еңкейіп маңдайынан сүйді.

— Қарыя отпеймін, айналайын, тезірек сауығып қатарға қосыл, тілегім сол. Ертең ауылға қайтам, іо күтіп тұр,— деді. Зәуреш басын іргеге бұрып үндемей жатыр. Иықтары ақырын қалтырайды.

— Зәуреш, сен жасымышы, ертең-ақ сауығып кетесің ғой,— деп міңгірледі Рашид.

— Арада күндер өтті. Машина сабан көпенелері секпілдеген егін даласымен қатты келе жатты. Дала таусылар емес. Көзге көрінбес мөлдір бу көтеріліп Есілдің арғы бетіндегі доңестер мен обалардың үстінде жаздағдай мөлдір сағым қалқыды. Темір жол станциясының төбесінде сурғылт түтін үйіріліп тұр. Майға шомылған қап-қара паровоз пысқырынып шыыршық атады. Шаң басқан күңгірт жасқылт вагондардан алақұла халық қоымдай тоғытылып жолаушылар мен қарсы алушылардың қалың көпірі қалтқысыз араласып қайнап кетті. Омартадай гүжілдеген көптің арасында Рашидтің басы айналып қалды. Жолаушыларды қайдан іздерін білмей бодік адамдай жалтақтап қарайды.

— Әбзіім, бауырым!— деп қарындастары жармасып жатыр. Берекесіз топқа тәкәппарлана қарап тұрған балуан жігітті бір сәтте-ақ ұйпалақтап тастады.

— Кішкентайларым менің, аман-сау жеттіңдер ме, әйтеуір!— дейді Рашид.

«Победа» таныс жолмен қасқып салып келеді. Жол бойы ағайынды үшеудің ауыздарына дамыл болған жоқ. Ауылды, туған жерді, Рашид жоқтағы болған жаңалықтарды екі қыз жамырай айтып, бірде күліп, бірде жылап сөйлей берді.

— Қарандаршы қыздар, дала сұмдық кең, батыс Европаның бірнеше ұсақ мемлекеттері сыйып кеткендей. Игерілмей жатқаны қанша. Кең, құнарлы өлке.

— Қазақтардың пейілі де, құшағы да кең!— деп сөз қосы шофер қап-қара көздерін ойнақшытып.

Машина байтақ жазықта қып-қызыл болып батуға бетте. Ауылдың қоршай туралап тартып келеді. Ауылға өрістегі малмен бірге кірді. Көшелерде жарық ертсерек жаныпты. Радио «Сарыарқаны» төгілтіп тұр. Рашид балаша қуанып:

— Бауырларым, білдің екінші атамекеніміз — «Қызыл диқан» оғал деді.

МАЗМҰНЫ

ӘҢГІМЕЛЕР.

Әкстайым менің	7
Құба тал	16
Сезім әуендері	22
Қарлы жолда	27
Шұнақ қара	31
Аңшылық соқпақтары	44

ПОВЕСТЕР

Қос қайың	55
Құстар қайтып оралғанда	82
Атамекен	126

Иманбаев З.

ИСПОВЕДЬ СТЕПИ

Рассказы и повести

На казахском языке

Редактор *Т. Тлеуханов*

Художник *Б. Қабидолданов*

Худ. редактор *Т. Ордабеков*

Тех. редактор *Н. Сайфуллина*

Корректор *С. Бектилеуова*

ИБ 1254

Слано в набор 14.02.79. Подписано к печати 07.06.79. МГ14489. Формат 84x108^{1/2} мм. Бум. типограф. № 1. Школьная гарнитура. Высокая печать. Печ. л. 5,25. Усл. п. л. 8,8. Уч.-изд. л. 8,8. Тираж 38 000 экз. Заказ 684. Цена 60 коп. Издательство «Жазушы» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, 480091, пр. Коммунистический, 105.

Полиграфкомбинат производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, 480002, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.